МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЖУРНАЛІСТИКИ

Н.В. РОМАНЮК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Журналістика»
освітньо-професійної програми
«Редакційно-видавнича діяльність і медіамоделювання»

Затверджено
вченої радою ЗНУ
Протокол № ___ від __2025 р.

ЗАПОРІЖЖЯ
2025

УДК 655.4/.5(091)(477+100)(075.8)
Р697

Романюк Н.В. Історія української та світової видавничої справи : навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Журналістика» освітньо-професійної програми «Редакційно-видавнича діяльність і медіамоделювання». Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2025. 198 с.

У посібнику містяться теоретичні положення до тем курсу «Історія української та світової видавничої справи», ключові терміни і поняття з кожної теми, питання для самоконтролю, завдання для самостійної роботи, перелік використаної літератури. Визначення основних термінів і понять навчальної дисципліни розкрито в термінологічному словнику. Запропонований масив матеріалу стане в нагоді при підготовці до практичних занять, складанні тестових завдань та заліку.

Для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Журналістика» освітньо-професійної програми «Редакційно-видавнича діяльність і медіамоделювання».

Рецензент
Іванець Т.О., кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності ЗНУ

Відповідальний за випуск
Т.М. Плеханова, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри видавничої справи та редагування

ЗМІСТ

Вступ…… 4
Розділ 1. Історія української видавничої справи……..…….. 6
Тема 1. Українська рукописна книга дохристиянської доби…….. 6
Тема 2. Книгописання в давньоукраїнській державі після прийняття християнства (друга половина X-XVI ст.)…… 23
Тема 3. Раннє українське друкарство (XV-XVII ст.)……... 36
Тема 4. Книга і друкарство в Україні в 60-х XIX ст. і до жовтневих подій 1917 року…….. 63
Тема 5. Видавничий рух доби визвольних змагань українського народу (1917-1920)……... 79
Тема 6. Видавнича справа періоду радянської влади (1919-1990)……. 90
Використана література до Розділу 1…… 110
Розділ 2. Історія світової видавничої справи……..…… 112
Тема 7. Світові осередки рукописання. Писемні пам'ятки світу……... 112
Тема 8. Соціально-політичні передумови виникнення й поширення друкарства у світі…… 129
Тема 9. Поширення друкарства в Європі в XV-XVII ст…….. 144
Тема 10. Початок книгодрукування у слов'ян XV-XVI ст. 154
Тема 11. Принципи книговидання та книгорозповсюдження XVIII ст. в Європі…… 165
Тема 12. Книговидавнича галузь у Західній Європі XIX-XX ст……. 174
Використана література до Розділу 2…… 186
Зразки тестових завдань ……. 188
Рекомендована література…….. 193
Словник основних термінів.……..……..…… 196

ВСТУП

Курс «Історія української та світової видавничої справи» є нормативною дисципліною для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Журналістика» освітньо-професійної програми «Редакційно-видавнича діяльність і медіамоделювання».

Мета курсу – зорієнтувати студентів в історії становлення й розвитку видавничої справи (від перших зразків дерев'яних книг, рукописних до сучасних форм книги), дати їм певний обсяг загальнотеоретичних знань у галузі українського та світового книгодруку, а також ознайомити з найважливішими зразками видавничої продукції X-XX ст.

За підсумками вивчення курсу студент повинен **знати:**

- основні етапи історичного розвитку видавничої справи та редагування в Україні та світу;
- суспільно-політичні умови становлення видавничої справи та її головні осередки;
- основні віхи та особливості діяльності відомих вітчизняих і світових редакторів, друкарів, видавців;
- визначні пам'ятки національної видавничої справи – рукописні та друковані книги, особливості їхнього оформлення, структури та проблемно-тематичний репертуар;
- фундаментальні дослідження з історії видавничої справи українських дослідників;

уміти:

- оперувати поняттями та термінами з історії видавничої справи в майбутній професійній діяльності;
- самостійно й результативно проводити бібліографічний пошук необхідних видань у бібліотечній та електронній базах даних;
- використовувати досвід кращих попередників фаху в структуруванні та редагуванні сучасних видань.

Форми поточного контролю:

- усна відповідь на практичному занятті;
- участь в обговоренні питань;
- тести за вивченими темами;
- письмові роботи з виконання завдань із самостійної роботи.

У навчальному посібнику систематизовано матеріал, що допоможе студентам опанувати теоретичні основи курсу. Видання містить найважливіші тези, на які варто звернути увагу при опрацюванні певної теми. Питання для самоперевірки дадуть можливість студентам перевірити рівень підготовки до заняття, виділити головне в опрацьованій літературі. Оскільки сучасна система навчання передбачає самостійну роботу студентів, то тут подаються й певні завдання, за які кожен може отримати додаткові бали. Подані також терміни, поняття з історії видавничої справи. Зразки тестових завдань сприятимуть у визначенні рівня засвоєння матеріалу.

У процесі вивчення курсу студенти повинні досягти таких ***компетентностей***:

- здатність використання інформаційних і комунікаційних технологій;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність використовувати різні методи збору інформації, правильно опрацьовувати фактичний матеріал, об'єктивно інформувати;
- здатність знати суть та структуру інформаційного простору;
- уміння виявляти закономірності у функціонуванні медіа;
- здатність аналізувати стан розвитку сучасного інформаційного простору, а також видавничої справи та книговидавничого ринку.

У посібнику міститься теоретичний матеріал із навчальної дисципліни, питання для самоперевірки його засвоєння, практичні завдання за темами, а також перелік використаної літератури, короткий словник з основними термінами. Зразки тестових завдань допоможуть здобувачам світи зорієнтуватися в теоретичному матеріалу за навчальною дисципліною, а також підготують їх до поточного та підсумкового контролів. Використаний ілюстративний матеріал у виданні взято з мережі Інтернет.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

ТЕМА 1
УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА ДОХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБИ

Мета*:* вивчити передумови виникнення книгописання, форми книг та періодизацію історії книжкової справи.

План

1. Виникнення і розвиток писемності як підґрунтя книготворчості.
2. Первинний видавничий матеріал.
3. Форми книги.
4. Замовники, творці й переписувачі книг як перші автори, перекладачі, редактори і видавці
5. Періодизація становлення та розвитку давньоукраїнської рукописної справи.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття*: письмо, устав, скоропис, в'язь, пергамент, папір, сувій, кодекс.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Письмо – штучно створена система фіксації мовлення, система умовних знаків і символів, яка дає змогу за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріплювати її в часі на певному матеріалі (глиняні чи дерев'яні дощечки, камінь, папірус, тканина тощо). Прийнято вважати, що виникнення письма відбулося близько шести тисяч років тому, у четвертому тисячолітті до нашої ери (епоха неоліту), на думку інших дослідників – уже з восьмого тисячоліття. Правда, перші найпростіші спроби графічної передачі інформації, знайдені в печерах на півночі Іспанії зроблені близько 20 тис. років до н.е., проте немає достатніх підстав називати їх письмом.

Першим кроком до сучасного письма було використання предметів. Вони не передавали думку, а тільки нагадували про неї. До нас збереглася звичка зав'язувати вузлики на пам'ять. Потім за предметами стали закріплювати конкретне значення. Вони були сигналами, умовними знаками, що позначали те, про що було заздалегідь обумовлено. Такими умовними знаками служили карбування на деревах, вузли, шнури, стріли для оголошення війни та інші предмети. Цей спосіб закріплення значень зветься «предметне письмо». Його винахід відносять до VIII-III тис. до н.е.

Предметна символіка була передісторією письма. Першим історичним типом письма була **піктографія**, тобто малюнкове письмо. Особливістю такого

способу передачі інформації полягає в тому, що малюнковий запис повідомлення передає думку загалом, не виділяючи окремих понять. Про предмет, а то й цілу подію розповідалося саме цим картинним зображенням. Найпоширеніші сюжети – полювання, міжплемінні сутички, військові дії тощо. Особливістю піктографічного письма була його простота й зрозумілість не лише співплемінникам, а й тим, хто не знав їхньої мови. Ми сьогодні використовуємо піктографічні знаки: зображення товарів на магазинах, майстернях, дорожні знаки тощо.

Пізніше певні малюнки, значки стали символізувати окремі слова і поняття. Так виникло **ідеографічне** письмо (від грец. ідеа – поняття, графо – пишу). Основною одиницею ідеографії є ідеограма – писемний знак, який на відміну від букв, позначає не звук, а ціле слово або корінь слова. Перехід від піктографії до ідеографії пов'язаний з потребою графічно передати те, що не має наочності й не піддається малюнковому зображенню. Позначувачами на перших етапах ідеографічного письма залишалися ті ж малюнки, але змінюється позначуване. Якщо в піктографії зображення ока позначало око, то в ідеографічному письмі воно могло позначати й зіркість, і уважність. Згодом знаки схематизувалися. Так, поняття «вода» передавалося хвилястою лінією. Тут з'являється переносне значення знаку. Скажімо, зображення ноги може означати «ходити», «стояти», «приносити». Згодом, у результаті тривалого еволюційного розвитку первинних суспільств, ідеографічне письмо видозмінювалося – окремий значок став характеризувати окремі літери, а ті, відповідно, – окремі звуки мови. Це було початком фонетичного письма й азбуки.

Потреба прискорити розвиток письма й можливість передавати складніші за змістом і довші за розміром тексти зумовили схематизацію малюнків, перетворення їх на умовні знаки – **ієрогліфи** (грец. «священні письмена») – ідеографічні знаки, в зображенні яких зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом. З утвердженням ієрогліфічного письма виникла проблема алфавіту і навчання письму та читанню. Щоб прочитати ієрогліфічне письмо, необхідно знати значення знаків. У китайській писемності 60 тис. ієрогліфів. Недоліком такого письма є те, що тут дуже багато знаків і їх важко вивчити і зобразити.

На сучасному етапі ідеографія використовується в системі дорожніх знаків, у картографії й типографії (знаки корисних копалин), у математиці (+, -, % тощо), у хімії (H_2O).

Впроваджена в життя кирилиця мала за зразок грецький алфавіт та графіку. В той час існували різні типи графіки грецьких літер. Вони вживалися у відповідності з традицією: заголовки писалися, здебільшого, так званим унціалом (грецьке письмо, яке використовували при записах текстів ще на папірусах (виникло перед IV ст.), основний текст – мінускулом (письмо, що виникло на основі унціалу та курсивних почерків в кінці VIII ст.). Цікаво, що для графічного втілення слов'янських літер було покладено графіку заголовних літер, тобто унціалу, яким писалися заголовки – максимально простий у виконанні тип грецького письма.

Кирилиця, розвиваючись, модифікувалася в різні типи письма. З часом стали розрізняти: **устав**, **півустав**, **скоропис**, **в'язь**.

Найдавніші книги писалися уставом, із XIV ст. його витісняє півустав і паралельно з півуставом існує скоропис. Одним з елементів оформлення книги була в'язь.

Уставне письмо (рис. 1.1) вирізняється тим, що літери пишуться прямо, з прямими лініями й заокругленнями, форма їхня близька до квадрату, літери розташовані на однаковій відстані одна від одної. Писали їх у рядку та елементи, якщо цього не потребував малюнок букви, не виходили за межі цього рядка. Текст не ділили на слова. Це письмо гарне, старанне і в ньому майже немає скорочень то надрядкових знаків; воно вимагає повільного написання; має на меті красу, правильність ліній, церковне благочестя. Устав, як письмо, потребує великих затрат праці й неспішності в роботі. Цей тип письма довго застосовували для парадних книг, які використовувалися (і фінансувалися) високими церковними установами або церковними ієрархами чи заможними світськими особами.

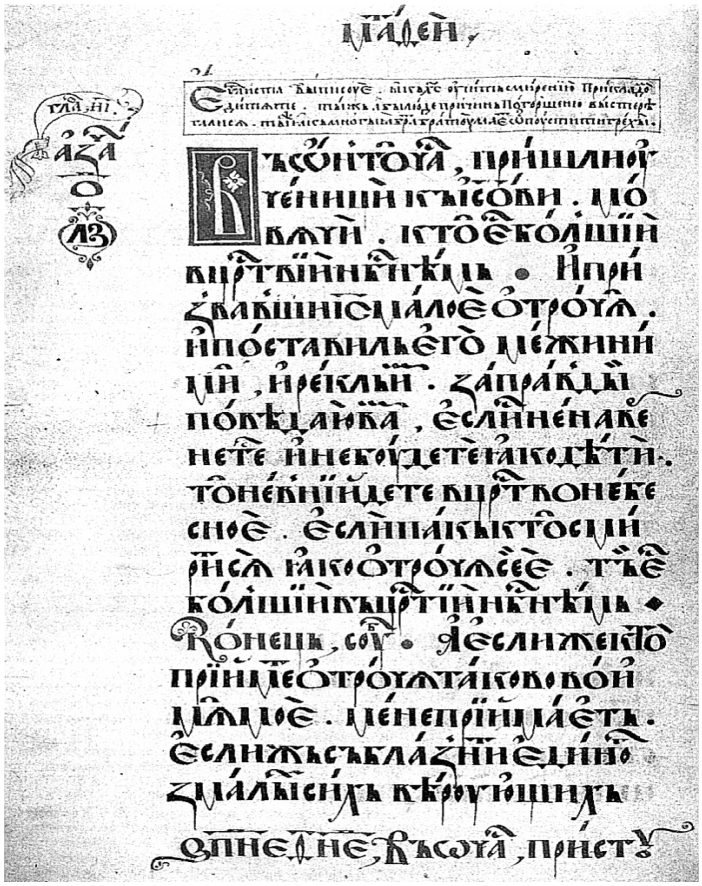

Рис. 1.1 – Уставне письмо

Графічні традиції уставного письма змінювалися поступово. Ці зміни, як і будь-які інші в той час, проходили надзвичайно повільно і довго не сприймалися сучасниками. Темпи процесу змін у письмі значною мірою залежали від типу тексту і цільового призначення книги, результатом чого і стало велике розмаїття книжкових почерків, хоч саме уставне письмо було

дуже уніфікованим. Розвиваючись, уставне письмо в XI-XIV ст. зазнало змін геометричних форм окремих літер. Це, насамперед, проявилося в розташуванні поперечних перекладин в літерах, що поступово ставали косими, а також в окремих елементах літер, що раніше вміщалися в рядку, а тепер починають виходити за його межі. Через три-чотири століття після впровадження кирилиці, шрифт, що використовувався при переписуванні книги, значною мірою почав залежати від того, для якої мети замовлявся кодекс. Так, в основних богослужебних книгах (Євангеліє, Апостол) устав протримався особливо довго. Адже крім того, що ці книги використовували при літургії, вони мали ще й сакральне значення (на старих іконах зображено святих, що тримають книгу не голими руками, а обгорненими покривалом). Не залишалося поза увагою й те, що книга репрезентуватиме її власника, тому чим поважнішою була установа – соборна церква, великий монастир, княжа бібліотека – тим довше там дотримувалися старих традицій, тим більше в її скарбницях було кодексів, переписаних уставом, а пізніше і ретельним півуставом.

Наприкінці XIV ст. уставне письмо почало поступатися місцем **півуставу**, який відрізняється від уставу меншими розмірами самих літер (хоч і тут є винятки), більш округлою їхньою формою (рис. 1.2).

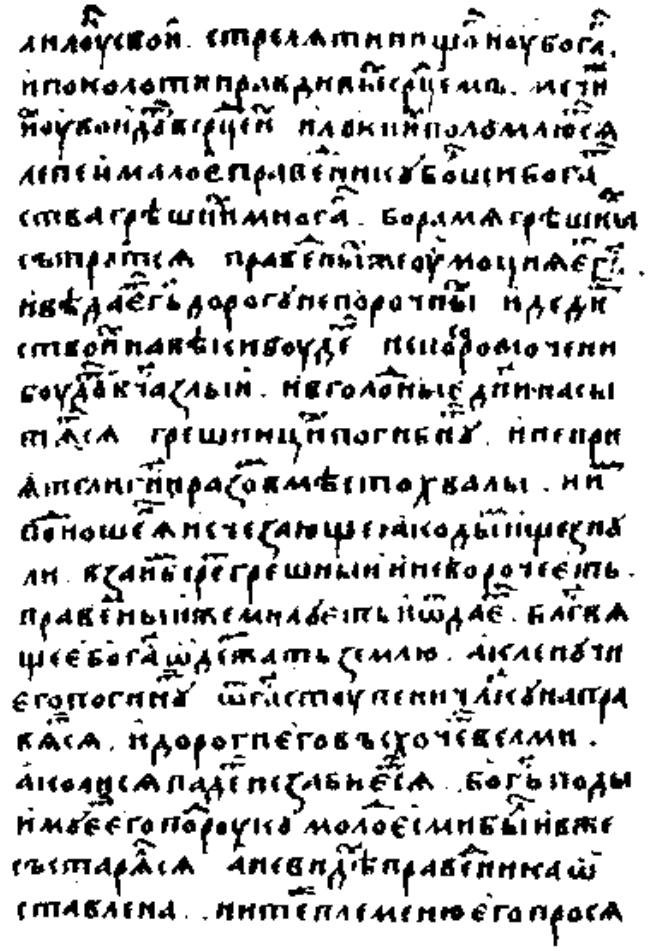

Рис. 1.2 – Півустав

Півустав можна охарактеризувати як книжне письмо, якому властиві чіткість, зручність у написанні, що досягається простотою та багатоваріантністю написання літер, порушенням принципу геометричності, вільним розташуванням і можливим нахилом літер і слів у рядку. З'явилися злитні букви (лігатури), надрядкові знаки (титли), що позначали скорочення. Як і в грецькому письмі, в півуставі вживалися знаки наголосу «сили», виносні літери (літери, що пишуться над рядком). Саме у XIV-XV ст. при виборі між уставом і півуставом, чітко простежується економічний бік: при наявності фінансування вищими церковними ієрархами, установами чи багатими світськими особами вживався устав як особливе письмо, що вимагало вищої кваліфікації (і відповідно вищої оплати) досвідченого писаря. При створенні книг для ширшого кола споживачів використовувався півустав, що давав змогу прискорити процес виготовлення книги і здешевити її.

Еволюція письма відбувалася від форм складних, наближених до уставу, до більш простих, порівняно «демократичних» варіантів півуставу. В різних регіонах України цей процес проходив по-своєму, в результаті чого письмо в кожному регіоні набуває своїх особливостей.

Паралельно з півуставом формувався **скоропис** (рис. 1.3).

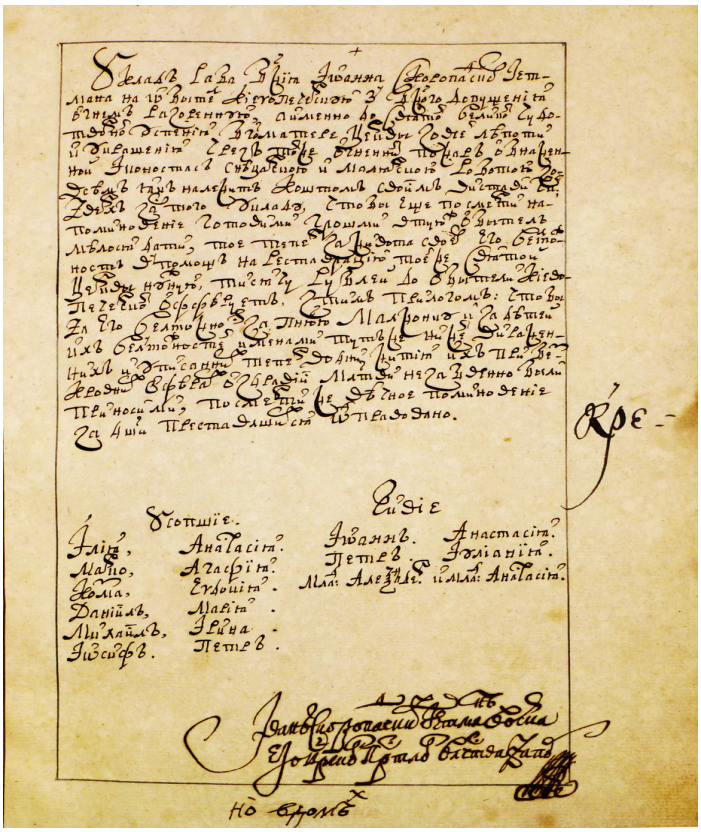

Рис. 1.3 – Скоропис

Цей тип письма виник спочатку як «півуставний скоропис» чи курсив, тобто вид прискореного написання півуставу. Він ніс в собі елементи і півуставу, і скоропису, в якому, однак, літери не писалися разом, а кожна окремо. Згодом скоропис чітко відокремився від півуставу та курсиву. Він утвердився як канцелярське письмо, яким писали листи та ділові документи з

середини XIV ст. Скоропис вирізняється багатоваріантністю графіки одних і тих же літер, виносними елементами, що виходять за межі рядків. Прискорення письма досягалося за рахунок скорочення слів і значної кількості літер над рядком. Цікаво, що графіка окремих літер навіть приблизно не нагадує однойменні уставні та півуставні. Тому, щоб писати й читати скорописом, потрібно було додатково вчитися. Літургійні книги не писалися скорописом. Це зрозуміло, бо процес переписування вважався одним із проявів служіння Богові богоугодною справою, тому з міркувань пієтету літургійні книги не могли виконуватися скорописом, який в уяві людей того часу був суто канцелярським письмом.

Неодмінним атрибутом оформлення давньої книги був ще один тип кириличного письма – **в'язь** (рис. 1.4).

Рис. 1.4 – В'язь

В'яззю писали заголовки. І якщо в грецькій книзі заголовок писався найбільш простим типом письма, то особливістю в'язі є переплетення літер в дивовижному візерунку, прочитати який здатна лише спеціально навчена людина.

Писар виводить літери заголовку таким чином, що зв'язуючи їх, використовує базові деталі однієї літери для двох-трьох сусідніх. В'язь була і одним з елементів оформлення книги.

2. Прообразом перших рукописних книг можна вважати ті тексти, що написані на кам'яних скелях у пустелях, у печерах, на стінах палаців, окремих великих плитах і спеціально підготовлених для цього стелах. В Україні пам'яткою з історії становлення книги є Кам'яна Могила – визначна пам'ятка поблизу Мелітополя. У печерах і гротах тут зосереджено понад три тисячі наскельних малюнків від кам'яного віку до епохи бронзи і пізнішого часу. Серед багатьох із них чітко простежуються зображення людини, диких і свійських тварин. Їх видряпували шматками твердого каменю. Подекуди

первісні митці покривали ці малюнки червоними і чорними мінеральними барвниками.

Першокниги народжувалися також на плоских табличках, виготовлених із випаленої глини, бамбукових дощечках, висушеному пальмовому листі, черепашиних панцирах, папірусі, пергаменті тощо.

У давні часи поширеним матеріалом для фіксування і поширення інформації була **м'яка глина**. Цей «книжковий» матеріал був чи не найголовнішим упродовж IV-III ст. до н. е. у країнах Передньої і Середньої Азії, на острові Крит. Розрізані на однакові пластинки відповідної товщини форми з добре вимішеної глини ретельно випалювали на вогні.

Згодом (III ст. до н. е.), переконавшись у ненадійності глини, творці книг почали використовувати папірус. **Папірус** (у перекладі з єгипетського означає дослівно «річкове дерево») – це тростинова рослина, товщиною від десяти сантиметрів, якої було достатньо вздовж берегів повноводного Нілу. Технологія виготовлення папірусних аркушів була такою: стовбур рослини, що виростала прямо з води, зрізували на глибині більш ніж півметра, розтинали вздовж на тонкі пластинки, складаючи їх рівно одну побіля одної. З кожної зрізаної рослини виходило до десяти таких пластинок. їх потім замочували на добу у воді, звільняючи таким чином деревину від крохмалів, солей, смол. Ця процедура повторювалася доти, поки розрізані пластинки не ставали прозорими. Затим їх розкладали одна біля одної на спеціально підготовлених столах. Наступний шар таких же пластин клали на попередній упоперек, потім – знову поздовжній шар. Таку своєрідну конструкцію змащували спеціальним клейким розчином (ним слугував сік, видавлений з папірусу) і вкладали під масивний кам'яний прес до двох діб. Далі матеріал висушували на сонці, розгладжували за допомогою черепашників і полірували спеціальним розчином. У результаті цих операцій папірус ставав придатним для нанесення на нього текстів – і писаних, і мальованих. Цей матеріал мав колір світло-сірого піску.

Виробництво і використання папірусу для створення різноманітних текстів продовжувалося аж до XII ст. н. е., поки його остаточно не витіснив дешевший і ефективніший спосіб виготовлення звичайного паперу.

Напередодні винайдення паперу у книготворчій справі тривалий час панувала ера **пергаменту** (з II ст. до н. е.). Це спеціально вичинені шкіри тварин (овець, кіз, ослів, телят, свиней), які розрізували рівними прямокутними шматками і скріплювали вздовж складеними навпіл сторінками-частинами або скручували у вигляді сувоїв і використовували для написання текстів. На відміну від папірусу, добре вичинені шкіри давали можливість відтворювати тексти й малюнки кращої якості, до того ж, з обох боків. Ще одна перевага такого матеріалу – його довговічність. В історії давньої книги є немало сюжетів про те, що переписувачі використовували для створення нових книг уже вживані пергаментні зшитки. Для цього вони ретельно змивали попередні тексти, нерідко писані іншими мовами, і після просушування творили на таких сторінках нові книги. Це був дорогий спосіб виготовлення книг, тому й ціна на

них була значно вищою. Свою назву пергамент отримав від середньоазійського міста Пергам (нині Бергам у Туреччині), де був винайдений.

З часом дорогий пергамент поступається місцем більш дешевому **паперові**. Технологію виробництва паперу з рослинного волокна розробили в Китаї. На наші землі папір потрапив з Італії через італійські колонії в Криму: через Кафу (Феодосію) та Сурож (Судак). Визначити дату важко, бо не збереглися бібліотеки, але вважають XIV ст. Виготовляли папір зі старих бавовняних та льняних ганчірок, зібраних онучерами – людьми, що ходили містами й селами і вимінювали старі ганчірки (онучі) на дрібні предмети, голки тощо. Ганчірки зносили до спеціально збудованих на ріках водяних млинів-папірень, сортували, скидали на купи, поливали водою і давали їм «збутвіти». Тоді їх довго розмелювали на однорідну масу спеціальними жорнами, що працювали від води. Далі невеличку порцію паперової маси (4 г) розливали по спеціальному квадратної форми ситу завбільшки 46-50х37-41 см. Сито струшували, щоб стекла вода, а далі викладали на стос таких самих аркушів, перекладених вологим сукном. Далі – під прес, щоб вийшла решта води, підсушували на дошках і розвішували на шнурках на спеціальних горищах-сушарнях для повного досушування.. Після сушіння папір проклеювали, вигладжовували і пресували. Це виробництво сезонне, бо взимку річки замерзали.

Отже, основним матеріалом для передачі інформації були глина, папірус, пальмове листя, береста, тканина, дерево, пергамент і папір.

3. Форми книги постійно змінювалися відповідно до рівня матеріальної та духовної культури. Перші книги дійшли до нас у вигляді малюнків на кам'яних стінах печер, на глиняних виробах, на шкіряних або шовкових сувоях, на зв'язаних шкіряними нитками сторінках-дощечках з бамбука, сосни чи берестової кори. Відомі також книги, виготовлені з пальмових листків, скріплених у вигляді віяла, писані на тонких пластинках із бронзи, свинцю, міді.

Однак не всі ці форм попередників сучасної книги витримали перевірку часом. Скажімо, сторінки, висічені на кам'яних брилах чи в печерах, виявилися незручними в користуванні, бо їх не можна було перенести до спеціальних сховищ чи передавати на певні відстані іншим. А оскільки тексти писалися не лише для їхнього довічного збереження, а й для передачі зафіксованої в них інформації якомога більшій кількості людей, на передній план висувалася зручність і простота не лише у виготовленні, а й користуванні. Найбільше цим вимогам відповідали дві форми стародавньої книги – *сувої та кодекси.*

Сувій – згорнутий довкола круглої основи матеріал, який використовувався для написання текстів (рис. 1.5). За такий книжковий матеріал у старовину слугували: розрізані вузькими смугами і зшиті між собою в довжину шкіри тварин, шовк, папірус, пергамент, а пізніше – папір. У цілому середня довжина сувоїв не перевищувала 10 метрів.

Рис. 1.5 – Сувій

З відомих в історії книг у вигляді сувоїв можна назвати сувої з Мертвого моря, так звані *Кумранські сувої* (рис. 1.6) та *Сувій Гарріса* (рис. 1.7), створений у XII ст. до н. е., віднайдений наприкінці XIX століття у Фівах. Останній має довжину понад 40 метрів і ширину понад 42 сантиметри. Зберігається у Британському національному музеї. Відомі також сувої, віднайдені на руїнах античної Помпеї, час написання яких I ст. н. е. Щодо наших земель, то тексти у вигляді сувоїв створювали київські князі та запорізькі козаки, відправляючи в такій формі різноманітні послання до своїх союзників і супротивників. Тексти на таких сувоях писали лише з одного боку.

Рис. 1.6 – Кумранські сувої

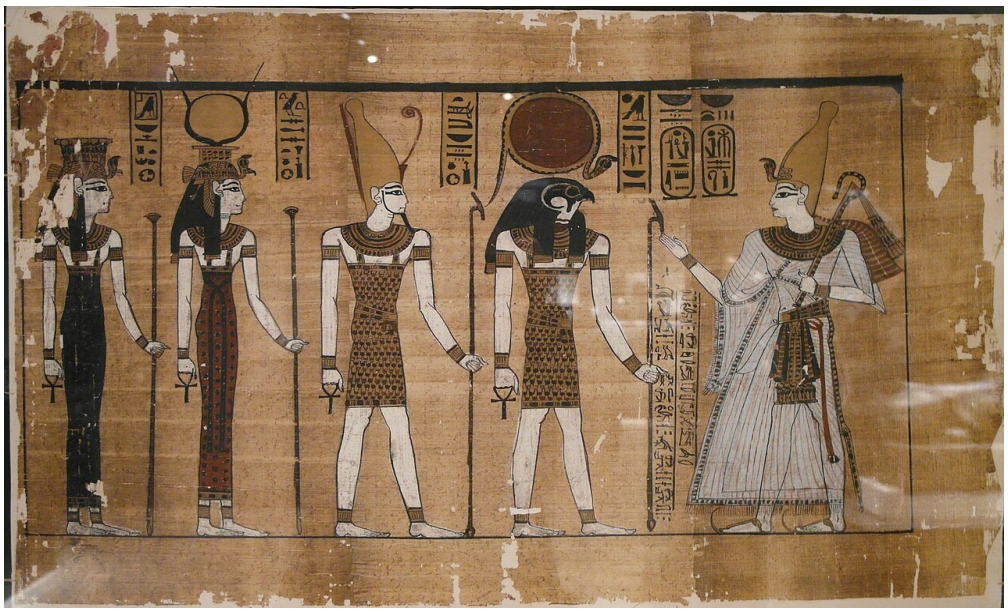

Рис. 1.7 – Сувій Гарріса

Кодекс – форма давньої книги зі скріплених разом папірусних (пергаментних, паперових тощо) аркушів чи тоненьких дощечок у вигляді цільного блоку, різного за розміром і товщиною. Така форма книги виникла у II ст. до н. е. Першими кодексами вважаються дерев'яні поліптихи (від грецького «poly» – багато, і «ptychos» – складаний) – складаються з декількох рухомих або нерухомих стулок; диптихи – поліптих, що складається з двох стулок, триптихи – з трьох. Використовувалися в Давньому Римі як своєрідні зошити для запису (дощечки, що становили поліптих, натирали воском, по якому видряпували написи) (рис. 1.8).

Рис. 1.8 – Дерев'яні поліптихи

Пергамент став новим етапом походження книги, адже був м'яким, міцним і зручним, порівняно з берестею і папірусом. Пергаментні аркуші зазвичай зшивалися в сувій. У IV-V ст. сувій поступово був витіснений пергаментним кодексом, бо з часом аркуші почали згинати в декілька разів, утворюючи своєрідні зошити. Такі зошити скріплювалися, а оправою були дерев'яні

таблички, обтягнути шкірою тварин. Зверху прикрашалися дорогоцінним камінням і золотими застібками. Писали на пергаменті ручками з гусячого пера.

Донедавна вважалося, що найдавнішою книгою на землі в її кодексному варіанті, що збереглася донині, є так званий *Синайський кодекс* – один із рідкісних варіантів книг Святого Письма (рис. 1.9). Час написання – до IV ст. н. е.

Рис. 1.9 – Синайський кодекс

У середині 80-х р. Минулого століття молодий єгипетський археолог у результаті своїх тривалих пошуків натрапив на ще один книжковий шедевр, написаний у ту ж пору. Незабаром провідні учені-книгознавці Заходу оголосили знахідку чи не найдавнішою книгою у світі з-поміж досі відомих стародавніх рукописів, що мають форму кодексу. Вона одержала назву *Копський біблійний текст.* Книга має 493 пергаментних сторінки, скріплена шкіряним шнуром, «вдягнена» в добре відполіровану і тому збережену до наших часів дерев'яну оправу. Тут уперше вміщено повну книгу Псалмів, які будь-коли і будь-де віднаходилися.

До наших часів дійшли пергаментні книги, створені в епоху Київської Русі: Остромирове Євангеліє, Київські глаголичні листки, Пересопницьке Євангеліє.

4. Упродовж XIII – першої половини XV ст. досить часто книжки виготовляли на замовлення. У XIII ст. нерідко кодекси замовляли князі і наближені до них особи, які дарували рукописи храмам або використовували для власних потреб. Зокрема, спеціально для дару церквам Волині, Перемишльщини і навіть далекої Чернігівщини Володимир Василькович у середині XIII ст. наказав виготовити два річних комплекти (по дванадцять книжок кожен) Міней, два Євангелія-Апракоси, Служебник, Пролог (комплект із 12 томів), Апостол-Апракос. Більшість із цих рукописів князь забажав

оздобити дорогими оправами зі сріблом, емаллю та коштовним камінням. Особи з князівського оточення також замовляли книги для власного вжитку.

Творці й переписувачі давніх рукописних книг на здебільшого поєднували в собі функції і перекладача, і редактора, і коректора, і каліграфа (писаря), і художника. А нерідко й письменника, який сам створював і оформляв текст (це все те, що виходить за межі богословських текстів, – хроніки, літописи, полемічні трактати, панегірики, навчальні посібники). Отож, мали вони бути високоосвіченими, творчими особистостями.

У Стародавньому Римі, наприклад, зі збільшенням попиту на різноманітні рукописні тексти, справа переписування книг поступово набувала цехового характеру. Кілька спеціально підготовлених каліграфів писали тексти під диктовку. В одному з описів середньовічного монастирського скриптонію зазначено: «На першому поверсі містилася писарня. В ній світло, 6 вікон, 7 конторок для писарів. Посередині сидів диктатор, він читав манускрипти, 14 писарів записували». Отже, через кілька днів інтенсивної праці можна було передавати для продажу одночасно кілька примірників однієї й тієї ж книги».

Чи існували подібні цехи в давній Україні – сьогодні ствердити однозначно важко, бо документальних свідчень досі не віднайдено. Мабуть, таку форму могли запровадити в школі переписувачів книг при дворі Ярослава Мудрого чи й при Десятинній церкві. Однак, зважаючи на високий рівень текстового й художнього виконання давньоукраїнських рукописних книг, можна припустити, що справа ця спочатку мала здебільшого індивідуальний характер.

Факт створення однієї книги кількома каліграфами підтверджують і результати палеографічного аналізу згадуваної вже видатної пам’ятки давньоукраїнської книги – Остромирового Євангелія 1057 р. Досі вважалося, що автором книги є диякон Григорій. Але при уважному зіставленні правопису та форм одних і тих же літер впадає в око те, що перші 24 сторінки тексту разом із заголовками все ж писалися іншою рукою. Невідомий каліграф, очевидно, не був фаховим писарем і тому не досконало знав церковнослов’янську мову. На це вказують багато слів, що мають давньоукраїнські форми. Був він, скоріше, художником – ним виконані всі золоті заголовки книги (крім п’яти зшитків). Наступні сторінки – від 25 до 294 – писав сам Григорій, досвідчений каліграф. Він із надзвичайною пильністю копіював давньоболгарський оригінал. Припускається, що у створенні цієї книги брав участь і третій виконавець – орнаментатор – його рукою виконані заголовки золотом у п’яти зшитках та написи до мініатюр.

Судячи з небагатьох відомих імен, серед переписувачів книжок XIII – першої половини XV ст. більшість становили духовні особи, серед яких – монахи. Зазвичай ченці переписували книжки для монастирів. Оскільки більшість книготворчих осередків в Україні створювалася при монастирях, то такими творцями були передусім ченці. Згадки в літературі про організацію цієї справи в монастирях є різними. У деяких джерелах зазначається, що писати чи переписувати книги доручалося лише обраним ченцям, і виконувалася ця робота в келіях лише в умовах «благостного настрою». З інших довідуємося,

що одним із способів покарання ченців було саме переписування книг. Часом за допущені помилки такі каліграфи змушені були працювати і в «позаурочний» час, переписуючи значно більше сторінок. Диякони і священники копіювали здебільшого канонічні та літургійні пам'ятки.

Поміж тогочасними переписувачами книжок можна розрізнити звичайних копіїстів і осіб творчих, які редагували текст граматично чи стилістично або змінювали його композиційно. Серед копіїстів відомі й світські особи переважно з князівського оточення. Очевидно, деяких з них можна вважати професіоналами, які заробляли на прожиток переписуванням і яких називали «майстрами». Деякі переписувачі, свідомо чи несвідомо, «орнаментували» канонічний текст українськими мовними рисами. Такі особливості мови відображено, зокрема, у Луцькому Євангелії XIV ст., Кам'янко-Струмилівському Євангелії 1411 р. Проте зазвичай переписувачі літургійних пам'яток як добрі знавці церковнослов'янської мови вкрай рідко щось змінювали в тексті. Інша річ, коли йдеться про оригінальні твори, що вийшли із світського середовища. Так, у Галицько-Волинському літописі подекуди трапляються українські фрази, характерні мовленню XIII ст.

Переписувачі інколи доповнювали текст своєрідними коментарями. Так, дяк Стефан на берегах Ліствиці 1419 р. вмістив тлумачення незрозумілих слів та висловів. Тимофій Павлович, переписувач Кам'янко-Струмилівського Євангелія 1411 р., до традиційного тексту додав ґрунтовний довідковий апарат, де описав засади і перелічив нагоди читання кожного з Євангелій чи його частини, а також уклав покажчик євангельських читань на кожний день року.

Звичайним явищем було вміщувати наприкінці книг і детальніші тексти, які, оперуючи сучасними видавничими термінами, можна назвати «Післяслово», «Від автора», «Від упорядника». Нерідко тут подавалася ціла історія творення того чи іншого рукопису, розповідалося про труднощі й негаразди, які доводилося переживати його творцям. Із цих частин давніх рукописних текстів саме й можна довідатися і про місце, і про час їхнього написання, як також і про самих авторів.

Одними з найцікавіших елементів рукописної книжки є прикінцеві записи копіїстів (колофони). Ці нотатки, хоч і виконані за традиційною етикетною формулою, містили риси індивідуального стилю. У рукописних пам'ятках XII-XIV ст. колофон зазвичай вміщував подяку Богові за сприяння в закінченні книжки, дані про час її виготовлення, згадку про замовника, похвалу князеві, за якого рукопис створено, скромну інформацію про самого переписувача.

Іноді у вихідному запису подавали певні історичні відомості: події з життя князів, митрополії, єпархії, згадки про війни тощо. З одного боку, такі факти дають змогу уточнювати хронологічні межі створення книжки, якщо дату не зазначено. Саме за таким принципом датовано Галицьке Євангеліє, переписане «при ЛвовѢ княжѢньи и с[и]на єго ЮрьА». З другого, такі короткі історичні нотатки нерідко містять певні деталі, не згадані в літописах. Наприклад, Волинську кормчу 1286 р. було закінчено в той час, коли Володимир Василькович поїхав в орду, до хана Ногая, а княгиня через хворобу зосталася у Володимирі.

Серед переписувачів другої половини XV – першої половини XVI ст. можна виділити три групи: біле духовенство, світські особи і ченці. Найбільше відомостей про переписувачів першої групи. Представники білого духовенства виготовляли книжки переважно при церквах і для потреб цих церков. Більшість світських переписувачів, які зазначали місце виготовлення книжки, працювали в містах: Києві, Львові, Галичі, Маначині. Нерідко вони виготовляли книжки на замовлення. Ченці копіювали здебільшого ті книжки, які були необхідні для читання в монастирях.

Порівняно з попереднім періодом у техніці виготовлення книжки з'явилося небагато змін. Вони стосувалися переважно її зовнішнього вигляду: панівними стали півуставний тип письма, плетінчаста орнаментика в оздобленні.

Замовниками рукописної книжки найчастіше були представники білого та чернечого духовенства. У ролі замовників – заможні світські особи, які здебільшого жертвували книжки храмам (князі Юрій Семенович Слуцький, Костянтин Іванович Острозький).

5. У розвитку книги в Україні виділяють такі періоди:

1) період сакрального статусу книги;
2) період десакралізації книги;
3) період масової національної книги;
4) період «радянської» книги;
5) період сучасної книги (інформаційних технологій).

Перший період – це період сакрального статусу книги. Він розпочався у X ст. з появою книги на наших землях, і протривав до середини XVI ст. Це час, коли існувала князівська держава, яка потім поділилася між родичами-князями, а з середини XIV ст. ці землі підпали під владу сусідніх держав. У цей час існує тільки рукописна книга, і лише наприкінці періоду з'являється незначна кількість друків. Перша фаза розвитку книги у цей період проходила під впливом візантійської книжності, яка успадкувала з античності ставлення до книги. Це був період сприйняття творів на слух, або т. Зв. «голосного» читання, і, досліджуючи книгу цього періоду, треба пам'ятати, що ця книга читалася вголос. До книги ставилися як до святої речі. На початку цього періоду репертуар постійно розвивається і кожне десятиліття приносить нові назви перекладної та оригінальної літератури, щороку у скрипторіях переписуються десятки книг. Із XIII ст., коли поступово Києво-руські землі загарбуються чи просто відходять під владу сусідніх володарів, втрачає здатність до інтенсивного розвитку і книга: з'являється менше нових книг, небагато робиться і копій, відсутні нові тенденції в оформленні й виготовленні книг.

Наприкінці цього періоду відбувається стагнація в розвитку кириличної книги: меншає нових творів та перекладів, не нарощується інтенсивність та кількість виготовлення копій, втрачається професіоналізм у їхньому виготовленні, зокрема, книгу починають робити переписувачі з недостатньою фаховою підготовкою, що веде до зниження її якості. Хоча й надалі пишеться багато копій, продовжують ще існувати окремі центри переписування книг, які підтримують давні традиції. Траплялися випадки, коли книгу переписували

десь поза таким центром, однак писар, визнаючи авторитет попередників, копіює і покрайні записи, зроблені на пам'ятці з такого центру, що послужила йому протографом. Прикладом може бути Кормча, переписана у XV ст. Вона є повною копією книги, створеної у XIII ст. У цей період, навіть у час його завершення, зберігається побожне ставлення до книги як до сакральної речі.

Другий період – це період десакралізації книги. Він протривав із середини XVI до кінця XVIII ст. Українські землі тоді були розділені між сусідніми державами, та, незважаючи на це, українські рукописна і друкована книги мають спільні риси.

Для нього характерним є виникнення та поширення друкарства, що призвело до різкого збільшення кількості однакових книг і появи масової книги. Книгу починають сприймати як візуальний образ, а не лише як твір, що читається вголос. Замість занепаду в Україні з XVI ст. і до середини XVII ст. спостерігається розвиток рукописної книги та способів її оформлення. Тут рукописна книга побутувала довше, ніж в Західній Європі, де її занепад (у зв'язку з надзвичайно швидким та інтенсивним поширенням книгодрукування) спостерігається уже в XVI ст. Одночасно українська рукописна книга другої половини XVI ст. суттєво «демократизується»: у цей час і богослужбові книги, і книги для приватного вжитку переписують, в основному, півуставом, який поступово змінюється, набуваючи більш простого, «демократичного» вигляду. В кінці XVI – на початку XVII ст. відступають на другий план осередки книгописання (особливо в Галичині): книгу починають переписувати (за невеликими винятками) не в давніх сталих осередках фахівці-переписувачі, а представники та вихідці з білого духовенства; цивільні особи у містах та містечках, селах чи маєтках за потребою переписують необхідну книгу, нерідко вона стає єдиною виготовленою там, у тому місці. І при такому масовому переписуванні в цей час рукописна книга набуває досить виразних регіональних рис: найбільше виділялися книги Київщини та центральних регіонів України, Волині, Галичини.

З кінця XVII ст. робляться нові переклади, створюються нові оригінальні твори, книга рукописна невідворотно поступається книзі друкованій, що на той час виходить в багатьох постійних друкарнях постійно зростаючими тиражами. Змінюється оформлення книги, її вигляд та сам підхід до книги. Протривав цей період доти, доки тривало козацьке культурне піднесення, яке витісняється імперською культурою більш потужною, модернізованою. Українська книга втрачає свою незалежність, і, як наслідок, індивідуальність.

Третій період – масової книги. Почався наприкінці XVIII ст. і протривав до кінця 20-х р. XX ст. Починається він у час, коли було запроваджено нові потужні металеві верстати для друкування, нові способи друку та нові способи виготовлення дешевого паперу. Почали застосовувати принципово інші (технічно) способи оформлення книги, що змінило її зовнішній вигляд і дало можливість при менших затратах збільшити тиражі, і, відповідно, значно здешевило її.

Бурхливо розвиваються періодичні та наукові видання. При друкуванні богослужебних книг шрифти не змінюються, але суттєво змінюється їхнє

оформлення. Більш масовими стають видання художніх творів, публіцистики, підручників.

Розвиток книги був грубо порушений в кінці 20-х – на початку 30-х р. Радянською тоталітарною системою, при якій було знищено і авторів, і систему книговидання в Україні.

Четвертий період – період «радянської» книги. Протривав з початку у 30-х до кінця 90-х р. XX ст. Книговидання розвивалося тоді в жорстких рамках – як командно-адміністративних, так і цензурних. В умовах планової економіки на 5 років наперед визначалися книги, необхідні «народові» (на першому місці стояли праці класиків марксизму-ленінізму, далі – суспільно-політична література, а тоді, за залишковим принципом, усе інше).

Протягом цього періоду було знову проведено докорінну зміну технологій друкування. Для виготовлення друкарських форм застосовуються нові синтетичні матеріали, а також металеві форми. Якість друкованої продукції стає дуже високою. Особливо вдосконалився кольоровий друк, що дозволяє видавати великими тиражами дослідження з історії мистецтва з кольоровими ілюстраціями та різноманітні художні альбоми.

Занепад цього періоду почався з розвалом Радянського Союзу, хоча й затримався на пострадянських територіях ще на 7-9 років, протягом яких видавнича та торгова мережі ще діяли за інерцією і намагалися втриматися в умовах ринкової економіки на перевиданні популярних у радянські часи книг, які завжди охоче купували читачі і тиражі яких раніше не задовольняли попит, а також за рахунок видань, що в радянські часи з якихось причини не друкувалися. Однак загальне зубожіння, втрата державної підтримки книговидання та видання масових періодичних видань призвели до поступового краху видавничих і друкарських підприємств. Продукція друкувалася на старих, фізично й морально застарілих машинах, які при потребі лагодили місцеві майстри, та на папері надзвичайно низької якості – щось середнє між газетним (радянських стандартів – жовтувато-сірий, який швидко жовтів, кришився) і обгортковим (також радянських стандартів – сіруватий або жовтуватий, який за пів року остаточно жовтів і починав кришитися). На такому тлі в Україну масово почала надходити друкована продукція з Росії, де величезні прибутки з продажу нафти дали можливість закупити відповідну сучасну друкарську техніку, і за рахунок величезних тиражів, якісного друку та вдало підібраного репертуару конкурувати з українськими видавцями.

П’ятий період – період сучасної книги, або період інформаційних технологій. Розпочалося поступове відродження української книги в самому кінці XX ст. Цьому значною мірою сприяла позиція громадськості, проведення видавничих форумів та виставок, і, як тільки почала видаватися якісна продукція, а в населення з’явилися, хоча й незначні, кошти, книги українських видавництв почали охоче купувати. Значну підтримку видавничій справі надають вищі навчальні заклади, які купують значні партії підручників, а також наукову літературу, монографічні дослідження для своїх бібліотек, на кафедри. Відповідно змінився і зміст книжок – це нові підручники, зазвичай розроблені

молодими дослідниками та викладачами, наукові дослідження сучасних учених. До обмеженого переліку зарубіжних авторів, дозволених до друку в попередній, «радянський» період, додалася велика кількість перекладів українською мовою творів зарубіжних авторів, які писали та пишуть для дітей і дорослих, а також наукові дослідження, що в попередній період не видавалися з різних міркувань.

У цей період у нас відбулася зміна технологій в галузі друкарства за рахунок застосування комп'ютерної техніки, яка розширила видавничі можливості та зумовила використання високоякісного паперу. Завдяки цьому піднялася і якість друкованої продукції. Тепер видавництво може поміститися в невеликому приміщенні, малі тиражі оперативно друкують на портативній множувальній апаратурі; великі тиражі передаються в друкарні, які тепер також мало нагадують ті величезні приміщення з громіздкою технікою, – технічне обладнання компактне, не займає багато місця, що значно здешевлює продукцію. З'являється електронна книга.

? *Питання для самоконтролю*

1. Чому протягом тривалого часу витоки української рукописної книги об'єктивно не досліджувалися?
2. У чому принциповість з'ясування проблеми походження рукописного і друкованого слова того чи іншого народу?
3. Якою є нова періодизація становлення і розвитку української рукописної (видавничої) справи?
4. Наведіть аргументи, за якими стверджуються факти існування на українських теренах видавничої справи до прийняття князем Володимиром християнства?
5. Якими формами письма користувалися перші творці книжкових текстів на праукраїнських землях?
6. Які свідчення зарубіжних авторів стосуються наявності давньоукраїнських рукописних текстів до X ст.?

✍ *Практичні завдання*

Вивчіть кілька джерел російських та українських авторів з історії видавничої справи. Складіть порівняльну таблицю періодизації історії видавничої справи. Порівняйте і прокоментуйте спільне й відмінне. Окресліть причини цього явища.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 2
КНИГОПИСАННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА X-XVI СТ.)

Мета: вивчити умови книгописання та елементи рукописних книг, ознайомитися з особливостями та історією книжкових шедеврів XI- XVI ст.

План

1. Провідні осередки рукописної справи (Десятинна церква, Софіївський собор у Києві, Києво-Печерська лавра, Галичина і Волинь, Карпатська Русь).
2. Репертуар рукописної книги. Книжкові шедеври XI- XVI ст.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *скрипторій, літописи, Києво-Печерський патерик, Святославів Ізборник 1073 р., Остромирове Євангеліє 1056-1057 р., фронтиспис, передмова, присвята.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. М. Тимошик виділяє такі періоди розвитку видавничої справи на давньоукраїнських землях:

- дохристиянська доба;
- доба княжого Києва;
- галицько-волинська доба.

До **першого періоду** відносимо:

- близько 150 піктографічних текстів у 60 печерах Державного історико-археологічного музею-заповідника «Кам'яна Могила» неподалік Мелітополя;
- «Велесову книгу» (VI ст. до н. е. – IX ст.);
- розвинену ділову писемність Київської Русі – офіційні юридичні акти, дипломатичне листування: договори русичів із Візантією 860, 874, 944, 971 рр., які укладалися в двосторонньому порядку двома мовами; практика писання заповітів; грамоти київського князя для купців, що прямували до Царгорода;
- свідчення арабських письменників на початку X ст. про існування у слов'янських племен писемності (Ахмед Ібн Фадлан, Ібн-Якуб ал-Недім, ал-Масуді);
- епіграфічні пам'ятки – фрагменти речей або й цілі предмети ужиткового призначення з написами;
- реконструйовану рукописну пам'ятку IX ст. «Літопис Аскольда»;
- книги, показані Кирилу в Херсонесі.

У **другому періоді** відзначаємо такі центри рукописання:

- Київ – Десятинна церква (989-996 р., фрагменти текстів не збереглися), Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир; Чернігівська земля.

З XI ст. збереглося 13 пам'яток: Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава, Чудовський Псалтир, «Пандекти Антіоха», мініатюри Трірського Псалтиря, Архангельське Євангеліє, Туровське Євангеліє, Синайський Патерик, «Повчання Кирила Ієрусалимського», «Типографський устав». Незважаючи на таку малу кількість книг (внаслідок війн, пожеж, князівських міжусобиць), вони засвідчили, що книжковому мистецтву Київської Русі був властивий самобутній художньо-графічний стиль, в якому творчо відбилися традиції художнього оформлення візантійсько-болгарських рукописів. Митці київської рукописної школи заклали основи структурно-архітектонічної будови східнослов'янських манускриптів, що стали визначальними протягом декількох століть і успадкувалися друкованою книгою.

У **третьому періоді** – кінець XII-XIII ст. – інтенсивного розвитку книгописання набуває в Галицькому та Волинському князівствах – Успенський собор у Галичі, Городиський та Богородичний монастирі; Карпатській Русі – Грушівський монастир.

Дослідники історії Київської Русі, оглядаючи літописання і книжкову справу цього періоду, зазвичай починають її від Ярослава Мудрого. Склалося так, що саме за Ярославового правління зафіксовано було найбільше писемних свідчень цієї доби. Однак знаменита школа переписувачів книг, що діяла при Софії Київській, і, як результати роботи, – дивовижний книжковий скриптоній не могли виникнути просто так, без праці попередників.

Зазвичай освітні осередки водночас ставали й центрами виготовлення книжок. Є підстави вважати, що в домонгольський період книгописання розвивалося досить інтенсивно. Проте, оскільки чимало осередків книжності було знищено, книжок першої половини XIII ст. дійшло до нашого часу набагато менше, ніж кодексів з наступних десятиріч. Порівняно краще збереглися книжкові пам'ятки Галицько-Волинського князівства другої половини XIII – першої половини XIV ст. Натомість майже повністю втрачено рукописи з Чернігівщини. На розвитку українського книгописання негативно позначилася втрата української державності наприкінці XIV ст. Тому особливе значення мало зміцнення культурних контактів з південними слов'янами. Через посередництво болгарів та сербів в Україну проникали раніше не перекладені з грецької мови твори візантійської літератури, а також південнослов'янські та поодинокі пам'ятки західноєвропейської літератури. Зрозуміло, що такий літературний потік відчутно збагачував тогочасний тематичний репертуар української книжки.

Київ завжди був найбільшим і найвідомішим осередком переписування книг у давньоруську добу. Дослідники історії Київської Русі, оглядаючи літописання і книжкову справу цього періоду, зазвичай починають її від Ярослава Мудрого. Склалося так, що саме за Ярославового правління зафіксовано було найбільше писемних свідчень цієї доби. Однак знаменита школа переписувачів книг, що діяла при Софії Київській, і, як результати роботи, – дивовижний книжковий скриптоній не могли виникнути просто так, без праці попередників.

На це звернув увагу відомий дослідник української рукописної книги Я. Запаско. Він стверджує, що першим осередком рукописної справи на київських землях після прийняття християнства слід вважати Десятинну церкву, збудовану хрестителем України-Руси князем Володимиром протягом 989-996 рр. На той час це була грандіозна кам'яна споруда, виконана у візантійському стилі. За Володимира Великого єпархія складалася з Київської, Новгородської, Ростовської, Володимирської на Волині, Білгородської поблизу Києва, Чернігівської (засновані в 992 р.) єпархій. Вони керувалися Статутом (Грамотою о делах суду их подлежащих), яку надав їм Володимир. При цій церкві створювався своєрідний духовний і просвітницький центр усієї держави, працювала школа і бібліотека як унікальне сховище поступу думки й розуму іноземців та наших пращурів. Поповнювалася вона не лише книгами, привезеними з далеких країн (переважно це були тексти класиків грецької богословської писемності IV-VI ст.), а й переписаними місцевими книжниками. Тут творці нових рукописів набували тієї майстерності, яка вдосконалювалася вже при дворі Ярослава Мудрого.

На існування при Десятинній церкві гуртка переписувачів книг вказує та обставина, що за ініціативою Володимира саме в цей час у Києві здійснюється нове літописне зведення, яке увібрало весь історичний матеріал, накопичений на час прийняття русичами християнства, починаючи від Літопису Аскольда. На жаль, історія не зберегла бодай фрагментів створених тут рукописних книг.

Найбільшого розмаху книготворча справа набула за часів Ярослава Мудрого, який хотів здивувати світ високим на той час рівнем писемності й культури свого народу, для чого створив при дворі, в приміщеннях Святої Софії, знамениту школу переписувачів книжок із своєї і чужих мов. Скрипторій у Софіїському соборі був добре обладнаний, забезпечений необхідними книгами, які служили за зразки для переписування та оформлення новостворюваних рукописів. Крім того, тут працювали висококваліфіковані переписувачі та художники, які створювали справжні мистецькі зразки. За свідченням Я. Запаска, цей скриптоній, з якого вийшли найцінніші пам'ятки давньоукраїнського рукописного мистецтва, налічував більш як 950 томів. Серед них такі шедеври, як *Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава.*

Київська Русь користувалася не тільки книгами з Болгарії й переписувала їх, а й перекладала з грецької та інших мов. Тому в книгосховищі Софійського собору зберігалися і книги неслов'янськими мовами. Д.Чижевський не виділяв поміж них ознак їх моравського походження і вважав, «що церковна мова постала під впливом македонської як літературна мова для різних слов'янських народів» З Болгарії прийшли до Київської Русі твори «Золотого віку» болгарської літератури, доби царя Симеона (IX-X ст.): «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського, «Учительне Євангеліє» Костянтина Пресвітера, переклади «Богословія» Дамаскіна та ін.; Збірник Святослава 1073 р., томи великих «Четій Міней», «Златоструй», «Хроніка Малали».

Перед монголо-татарським нашестям на праукраїнські землі цей книжковий скриптоній було вивезено й надійно закопано. У різний час у

вітчизняних засобах масової інформації вже подавалися сенсаційні повідомлення про нібито віднайдені сліди цієї унікальної бібліотеки, розшуки якої щоразу приводять або до підземелля самої Софії Київської, або до Межигірського монастиря, що неподалік столиці.

Ще одним осередком переписування книг у Києві був **Печерський монастир**. Саме тут зосереджувалися наявні на той час різноманітні переклади й літописи, що слугували основою для творення нових літописних зводів про минуле русичів і полян. Скажімо, ієромонах Никін мав найбезпосередніше відношення до укладання літописного зведення 1073 р. (після Володимирового 966 р., виконаного в Десятинній церкві та Ярославового 1037 р., виконаного в Софії).

Згодом на території Києво-Печерської лаври писалися неповторні шедеври давнього українського рукописного книжництва, з-поміж яких – *«Повість минулих літ»* Нестора-літописця, *Києво-Печерський патерик*.

Окрім цих релігійно-освітніх осередків книги вже з XI ст. створювалися і в інших давніх київських монастирях. З-поміж них – у Ірининському, Андріївському, Георгіївському, Видубицькому. В останньому, зокрема за безпосередньої участі ігумена Мойсея, було укладене своєрідне продовження «Повісті минулих літ» – Київське літописне зведення XII ст.

Згодом у відокремлених князівствах почали виникати свої центри книгописання, що орієнтувалися на Київ. Такою є і Чернігівська земля. За припущеннями ряду дослідників, із цим краєм пов'язують місце написання *«Слова о полку Ігоревім».*

Започаткована в Чернігівському і Новгород-Сіверському князівствах традиція книгописання послужила згодом потужним поштовхом розвитку на цих землях друкарської справи. Діяльність заснованої відомим церковним, політичним і літературним діячем Лазаром Барановичем 1674 р. Друкарні в Новгороді-Сіверському, а згодом і в Чернігові, базувалася на досвіді попередників – тамтешніх творців рукописних книг. На жаль, час не зберіг жодної рукописної пам'ятки чернігівського чи новгород-сіверського походження періоду XI-XII ст.

На території Галицько-Волинського князівства головними осередками переписування книг стають Галич і Володимир (Волинський). Тут рукописна справа, як правило, зосереджується при монастирях і княжих дворах. Так, в Успенському соборі Галича, збудованому князем Ярославом Осмомислом у 1153-1157 р., невпинно поповнюється збірка манускриптів, написаних місцевими книжниками. До наших днів дійшов один з найцінніших тамтешніх текстів – *Галицьке Євангеліє.* Рукопис, обсяг якого – 228 аркушів, створено 1144 р. В містечку Крилосі, що за кілька кілометрів від сучасного Галича. Неповторність цієї пам'ятки полягає в тому, що її творці першими серед східнослов'янських книжників не просто скопіювали сторінки із попереднього рукопису, а фактично виконали значну упорядницьку роботу: весь текст вони згрупували в окремі чотири частини, за приналежністю його до авторів – євангелістів Матвія, Марка, Луки та Іоанна. На жаль, ця пам'ятка давньої

української рукописної справи тепер за кордоном – вона була вивезена з Галича в середині XVII ст. і зберігається нині в одному з московських музеїв.

Книжкові осередки діяли з XII ст. і при Городиському (на території нинішньої Львівщини) та Богородичному (біля Володимира-Волинського) монастирях. Існує припущення, що саме тут могло бути написане *Добрилове Євангеліє* – пергаментна книга обсягом у 271 сторінку. Цінність рукопису в тому, що він має багату оздобу: по чотири заставки і фігурні мініатюри, близько чотирьохсот ініціалів. Цей твір дійшов до наших днів без оправи і знову ж таки для України є втраченим – нині він є власністю Росії.

У другій половині XIII ст. майстерно прикрашені рукописи виготовляли переважно на тих землях, що порівняно менше постраждали від монголо-татарських нападів і де князівська влада як уособлення державної була сильнішою – у галицько-волинських та холмсько-підляських. Галицько-волинські пам'ятки виділяють в окрему групу, що репрезентує виразну художню школу. Яскравими зразками цієї школи є Бучацьке Євангеліє XIII ст., Холмське Євангеліє XIII ст., «Бесіди» Григорія Богослова XIII ст., Галицьке Євангеліє 1266-1301 р. Натомість більшість пам'яток, виготовлених в київських землях, оформлена досить скромно. Серед рукописів XIV ст. виняткову мистецьку цінність має Київський Псалтир 1397 р., найдавніший східнослов'янський Псалтир із сюжетними ілюстраціями на берегах, виконаними за візантійським прототипом, який виник у Студійському монастирі. Цей кодекс – справжній шедевр книжкового мистецтва: майстерні ілюстрації на берегах вміщено в безпосередній близькості до відповідних місць тексту.

На галицько-волинських землях створена наприкінці 80-х р. XIII ст. найбільша, найвагоміша пам'ятка – *Галицько-Волинський літопис.* Якщо зауважити, що київський літопис закінчується описом подій 1200 р., то цю пам'ятку можна по праву вважати головним джерелом історії України наступного століття. Це фактично ретельно викладена у хронологічному порядку історія Галицько-Волинського князівства від 1201 р. По 1292 р.

Розвиток рукописної справи на Карпатській Русі пов'язаний з монастирем святого Михаїла, що знаходився в старовинному українському селі Грушів (нині Тячівського району Закарпатської області). Це був найдавніший культурно-освітній осередок на цих землях, заснований ще до X ст.

Грушівський монастир відіграв неоціненну роль в історії української культури в цілому і видавничої справи зокрема. Тут у XIV-XV ст. були написані книги, яким волею історії судилося стати основним текстовим і художнім матеріалом перших друкованих українських книг. Йдеться про «*Октоїх», «Часословець», «Тріодь пісну», «Тріодь цвітну», Псалтир.* Друк перших двох книг пов'язувався досі з іменем німецького друкаря Швайпольта Фіоля. А містом появи їх у друкованому вигляді вважався Краків. Результати багаторічних наукових пошуків закарпатського дослідника О. Ороса, схоже, остаточно спростовують краківське походження перших друкованих українських книг.

Упродовж XIII – першої половини XV ст. найважливішим книгописним осередком залишався Київ. Центром міжнародного масштабу була Києво-Печерська лавра, де йшла інтенсивна літературна робота і пов'язана з нею активна книгописна діяльність. На зламі XIII-XIV ст. у Києві виготовлено дві визначні пам'ятки – *Євангеліє 1393 р*. І *Псалтир 1397 р*. До київських пам'яток можна зарахувати також *Київський літопис XIII ст., Києво-Печерські патерики* XIII ст. та 1406 р., «*Молитовник» митрополита Кипріяна* кінця XIV ст. та ін.

Упродовж XIII-XIV ст. осередками книгописання стали практично всі центри удільних князівств, а в першій половині XV ст. – більшість міст. Набагато повніше від інших збереглися книжки, переписувані в Галицько-Волинському князівстві. Саме тоді остаточно сформувалася галицько-волинська книгописна школа, пам'яткам якої властиві спільні система письма, особливості орнаментики та мови. Як згадувалося, істотну роль у книгописанні відігравала Волинь з центром у Володимирі. До створених тут пам'яток зараховують «*Лістви*цю *1387 р.», Луцьке Євангеліє XIV ст*., а також щонайменше 13 рукописів, виготовлених на замовлення Володимира Васильковича. У XIV – першій половині XV ст. активно функціонувало і книгописання Галича й околиць. З цим регіоном пов'язані Псалтир другої половини XIII – першої половини XIV ст., Галицьке Євангеліє-Апракос 1266-1301 рр., Євангеліє 1411 р. Тощо.

1577. До нашого часу збереглася лише мізерна частина рукописних книжок XI – першої половини XV ст., які з різних причин гинули чи свідомо знищувалися (особливо створені перед 1240 р.). Немало українських книжок безслідно втрачено в пізніші часи (у XVI-XVIII і навіть у XIX-XX ст.) через несприятливі умови зберігання, недбальство або невігластво.

У фонді Бібліотеки Ярослава Мудрого були церковно-політичні книги; догматичні; агіографічні; проповідницькі та богослужбові; збірники, мінеї («Четьї» читалися в церкві, й братією), прологи, златоусти, земні раї, п'ятидесятниці, учительні Євангелія, тлумачні Євангелія, тлумачні псалтирі, потрібні для відправи церковні Статути або Типікони (вони визначали склад, порядок і чин церковних богослужінь) тощо. Житійна література представлена у прологах, патериках, у збірках і окремих списках.

Орієнтовні розділи Електронного каталогу Бібліотеки Ярослава Мудрого книжного ресурсу є такі:

I. Християнська література:

1.1 Література, де порушуються питання християнського віровчення.

1.2 Література, де висвітлюється ставлення християнина до церкви та до священиків.

II. Література моралістичного спрямування.

III. Наукова література:

3.1 Історично-географічна.

3.2 Історична.

3.3 Література, що містить географічну інформацію.

3.4 Природничонаукова література.

3.5 Філософська література.

IV. Література з питань повсякденного життя і побуту.

4.1 Література з етики, моралі.

4.2 Література з питання велеречивості.

4. 3 Література з питання правильного харчування.

V. Література з питання лікування хворих; здоров'я.

Порівняно краще збереглися книжкові пам'ятки Галицько-Волинського князівства другої половини XIII – першої половини XIV ст. Натомість майже повністю втрачено рукописи з Чернігівщини. Через посередництво болгарів та сербів в Україну проникали раніше не перекладені з грецької мови твори візантійської літератури, а також південнослов'янські та поодинокі пам'ятки західноєвропейської літератури. Зрозуміло, що такий літературний потік відчутно збагачував тогочасний тематичний репертуар української книжки. Творчий зв'язок української книжності з болгарською та сербською позначився і на правописі українських рукописів, і на їх оформленні.

З Болгарії та Сербії в Україну часто приїздили літератори і книжники (Кипріян, Григорій Цамблак), які сприяли ознайомленню в Україні зі змістом реформи, яку провів у другій половині XIV ст. патріарх Євтимій Тирновський. Суть її зводилася до редагування і ретельного вивірення з грецькими оригіналами суцільного масиву візантійських літературних пам'яток. Наслідком такої літературної праці ставали нові переклади і редакції (зокрема «сербська» редакція «Александрії», що з'явилася в Україні в XV ст. і швидко витіснила поширені раніше варіанти). Південнослов'янські книжники створили і низку перекладів із латиномовних літератур, а також із раніше не відомих східнослов'янській книжності творів візантійських авторів, які від XV ст. поширювалися і в Україні. Серед таких пам'яток можна назвати «Повість про Троянську війну», твори Василія Великого, Григорія Синаїта, полемічні писання Григорія Палами, «Євангелія учительні» Іоанна Златоуста. В Україну проникали і новостворені південнослов'янські літературні пам'ятки, що стимулювали до творчості українських письменників. На українському ґрунті виникали нові оригінальні твори: літописи, агіографічна (здебільшого житія українських святих), повчально-проповідницька проза.

Упродовж XIII-XIV ст. основу писемного репертуару східних та південних слов'ян становив спільний фонд пам'яток, до якого входили переклади, переважно з грецької, та окремі оригінальні твори слов'янських літератур. Найпоширенішими серед богослужбових книжок були Євангеліє, «Апостол», Псалтир, «Тріодь», «Октоїх», «Устав», «Служебник», «Кормча», «Ірмологіон». За цей час збереглося найбільше списків Євангелія (Євсевієве 1282 або 1283 р., Бучацьке XIII ст., Київське 1393 р.) і «Служебника» (список XIII-XIV ст., два «Служебники» київського митрополита Кипріяна, писані після 1389 р. і близько 1400 р.). Однією з найпоширеніших книжок, разом з Євангелієм, був Псалтир, який водночас виконував функції книжки для читання.

Репертуар богослужбової книжки поступово поповнювався новими назвами, що було продиктовано потребами процесу літургії. Йдеться, зокрема,

про Требник, збірники, що вміщували фрагменти канонічних і богослужбових текстів, молитов та піснеспівів.

Важливим різновидом рукописних книг були пам'ятки юридичної літератури. Серед них можна згадати насамперед «Руську Правду» (першу редакцію укладено ще в X ст.), Устав князя Володимира про суди і церковних людей. Оскільки такі рукописні кодекси частіше, ніж будь-які інші, використовувалися в щоденній адміністративно-судовій практиці, то, зрозуміло, швидше вилучалися з обігу. Тому до нашого часу дійшли лише пізніші копії, до яких внесено доповнення і зміни.

Від кінця XIV ст. в Україну проникали пам'ятки повістевої літератури. Одним з найстаріших списків популярної в Європі «Повісті про Варлаама та Йоасафа» є перепис кінця XIV – початку XV ст., який колись зберігався в одному з монастирів Галичини.

Від другої половини XIII ст. у галицько-волинських землях створено низку історичних збірників. Один із них містив багато перекладних творів, зокрема «Тлумачний Апокаліпсис», «Хронограф», «Александрію». Сюди ввійшов також оригінальний «Літописець руських царів» – компіляція поширених у Київській Русі «Повісті временних літ» та Ізборника Святослава 1073 р. Наприкінці XIII або на початку XIV ст. у Галичині поширювався інший історичний збірник – компіляція літописних творів. Пам'ятка збереглася в пізніших списках – XV і XVI ст.

У XIV ст. пам'ятки старокиївської художньої літератури (зокрема «Слово о законі і благодаті» Іларіона) поширювалися здебільшого у складі збірників, причому не лише в Україні, а й поза її межами в білоруських та російських землях, у південнослов'янській книжності. На початку XIII ст. у Києво-Печерському монастирі створено Києво-Печерський патерик, що є одночасно твором історичним і художнім, а також цінною мовною пам'яткою. На жаль, ані оригінал, ані найранішні списки до наших днів не дійшли.

У першій половині XV ст. тематичний репертуар збагатився цікавою пам'яткою – «Златоустом» – збірником призначених для домашнього читання творів Іоанна Златоуста та тих, що йому приписували. Кожен укладач компонував книжку індивідуально, добираючи ті статті морально-повчального змісту, які видавалися йому найвідповіднішими. Тому збірники неповторні за складом і обсягом. Від початку XV ст. певну популярність в Україні здобула інша збірка морально-повчальних статей – «Пчола». Ця пам'ятка збереглася в пізніших списках, починаючи від XVI ст.

Найстарішою книгою доби Київської Русі, рік написання якої вказаний у самому рукописі, є відоме **Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр**. Воно виготовлене на замовлення Остромира – новгородського посадника київського князя Ізяслава Ярославича. Переписували книгу диякон з Києва Григорій та його три помічники. Це Євангеліє-апракос, що містить євангельські читання для неділі та свят, а також календар церковних свят. Є збіркою чотирьох Євангелій – від Матвія, Марка, Луки та Іоанна.

Книга великого формату й обсягу (35х30 см, 294 арк. По 18 рядків у два стовпці) на пергаменті, розкішно та старанно виконана, прикрашена трьома

кольоровими мініатюрами на повну сторінку (рис. 2.1), заставками з орнаментами рослинного типу, ініціалами із зображеннями людських облич, а також тіл реальних і фантастичних тварин чи птахів. Тут міститься одна велика та 18 малих заставок, основний їхній мотив – великі квіти з п'ятьма пелюстками. Виконані вони яскравими фарбами: червоною, зеленою, синьою і прописані золотом. Перші 24 аркуші своєю каліграфією відрізняються від інших, які написані тією ж рукою, що й кінцева приписка Григорія. Також іншим почерком написані заголовки читань. Крім того, три мініатюри, які розміщені в рукописі, виконані в різній манері, що свідчить про творчість декількох художників-мінітюаристів. Я. Запаско вважає, що над книгою працювало декілька художників та переписувачів. Отже, Остромирове Євангеліє – колективна праця, а диякон Григорій, очевидно, був головним упорядником і основним переписувачем рукопису.

Рис. 2.1 – Мініатюра «Євангеліст Лука» та сторінки з Остромирового Євангелія

Книга свідчить про сталі традиції книжкової культури в Київській Русі. Письмо – устав чотирьох почерків. Зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт- Петербурзі.

Ізборники Святослава – це два унікальні рукописні збірники давньоруської писемності XI ст., створені для великого князя київського Святослава Ярославича, один у 1073 р., а інший у 1076 р. Терміном «ізборник» у сучасній науковій літературі позначають рукописні збірники руського періоду, що містять уривки з релігійних і світських текстів.

Ізборник Святослава 1073 р. складається з 383 статей та виписок щонайменше сорока авторів із християнського богослов'я, філософії, логіки, поетики, граматики, етики, історії, ботаніки, зоології, медицини, мінералогії, фізики, математики, астрономії тощо. Це статті, що з'ясовують ставлення християн до багатства й влади, а також містять критику астрології та різноманітних марновірств, роз'яснення різних ситуацій із життя біблійних

персонажів, символічне тлумачення Євангелій, діянь Ісуса Христа і його висловлювань. За ними йшли філософський та риторичний трактати, статті про літочислення й назви місяців у різних народів, тексти про книги, опис життя пророків і апостолів. Це своєрідна енциклопедія свого часу, переписана на пергаменті дияконом Іоанном Замовником для чернігівського, а згодом київського князя Святослава Ярославича, сина Ярослава Мудрого. Текст збірника виконаний охайним уставним письмом. Завершується книга своєрідною післямовою, де розміщена похвала князю.

Великоформатна книга (33,6х24,8 см, 266 арк. По 29 рядків на сторінці, два стовпці), багато прикрашена, містить 6 мініатюр на повну сторінку, виконаних фарбами і золотом, серед них зображення Святослава в колі сім'ї – найдавніший вітчизняний портрет (Святослав Ярославич з княгинею та синами Глібом, Олегом, Давидом, Романом і Ярославом); архітектурні зображення, малюнки птахів та звірів (рис. 2.2). Є заставки, ініціали, кінцівки.

Рис. 2.2 – Сторінки з Ізборника Святослава 1073 р.

Ізборник – це не оригінальний твір руської письменності. Аналізуючи текст, дослідники виявили чимало слів болгарського походження, тож дійшли висновку, що його переписували з болгарського протографа. Окрім того, у тексті є згадка болгарського царя Симеона I Великого (893-927) та звернення до нього. Болгарський ізборник був списаний з грецького оригіналу, створеного у IX або X ст.

Оригінал зберігається в Державному історичному музеї в Москві.

Існує ще один Ізборник, створений 1076 року. Його іноді теж іменують Святославовим, однак навряд чи для цього є підстави: відмінності у виконанні обох збірників доволі суттєві, і сумнівно, що замовником другого рукопису був саме князь. Пізніший Ізборник менший за форматом (16х12 см, 277 арк.), має

значно скромніше художнє оздоблення (майже без орнаменту і лише кілька простих заставок) та ініціальні літери. Він також відрізняється за змістом: уривки, очевидно, списані з руського попередника, поєднані тут із текстами, перекладеними безпосередньо з грецької, письмо – устав. Написаний на гіршому пергаменті. Зберігається в Російській національній бібліотеці.

До найбільш відомих давніх пам'яток слов'янської писемності належить **Реймське Євангеліє** – унікальна рукописна кирилично-глаголична книжка на 47 пергаментних аркушах у два стовпчики з обох боків, до складу якої входить кириличний рукопис XI ст., писаний, імовірно, в київському скрипторії при Софійському соборі і привезена з Києва у Францію дочкою Ярослава Мудрого Анною (1032 – після 1075 р.), яка стала французькою королевою, та глаголичний XIV ст. (написаний в Емауському монастирі Чехії у 1395 р.) (рис. 2.3). Вона є найдавнішою з усіх відомих на сьогодні руських пам'яток XI ст. (Остромирового Євангелія 1056-1057 рр., Ізборників 1073 та 1076 рр.). Творці священної книги залишили достатньо інформації, яка вказує на час та обставини її написання. Усе, що відомо дотепер про цю пам'ятку, почерпнуто переважно з її тексту – із записів післямови та у кінці окремих частин.

Рис. 2.3 – Реймське Євангеліє (ліворуч текст кирилицею, праворуч – глаголицею).

Кирилична частина (16 аркушів) є давнішою за глаголичну. Це фрагмент на пергаменті високої якості. Це зібрання з уривків чотирьох Євангелій, в яких розповідається про діяння Ісуса Христа, містить позначення днів важливих релігійних свят, коли певний уривок потрібно читати. Цей період охоплює час від кінця жовтня до початку березня. Якщо взяти до уваги, що рік традиційно на Русі починався з березневого рівнодення, можна припустити, що існувала початкова частина цього твору, яка охоплювала час від квітня до вересня, тобто відсутні кілька аркушів із відповідним текстом. Розповідь обривається

посередині, тому глаголична частина стала продовженням кириличної. Віньєтки та мінускули-ініціали оздоблені в манері малоелегантній, але старанно. Орнамент має характер візантійського IX-X ст. Ініціали писані чорнилом червоним і чорним, малі літери – чорним.

Глаголичний текст починається із 17-го аркуша і складається з 30 сторінок, писаний чорним чорнилом з лініями червоними на ілюмінованих ініціалах: листочки, фігури людей та зрідка позолота. Компонування цієї частини нагадує структуру першої. Друга частина доводить євангельські оповідання до логічного завершення – розіп'яття та воскресіння Христа. Відмічено найважливіші дні богослужінь, коли потрібно читати відповідні уривки з Нового заповіту, від Вербної неділі до Благовіщення.

Книга розміром 23x17,5 см має кілька назв. У країні, де вона постійно перебуває протягом останнього півтисячоліття, тобто у Франції, її називали Слов'янським або Славонським Євангелієм, чи просто Коронаційним текстом. Однак найчастіше цей старовинний манускрипт називають за місцем його постійного зберігання – Реймським Євангелієм (м. Реймс).

У художньому оформленні Реймського Євангелія, як й інших наших давніх книг, переважають сині, жовті і малинові кольори. Це ті барви, які були на прапорах Київської держави.

Пересопницьке Євангеліє – розкішна книга вагою 9 кг. 300 гр., писана в 1556-1561 рр. у монастирі князів Заславських при церкві Святої Троїці та в Пересопницькому монастирі на Волині (зараз Ровенська область) пізнім уставом на дорогому пергаменті форматом 380 х 240 мм. Складається з 482 аркушів. Із тексту Євангелія дізнаємося, що ця величезна робота була виконана двома ченцями: протопопом Михайлом Васильовичем Саноцьким і архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм.

Пересопницьке Євангеліє є першою в Україні церковною книгою, перекладеною із книжної церковнослов'янської на староукраїнську мову.

Рукопис становить собою книгу, переплетену в дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Написано воно чорнилами на пергаменті красивим письмом. Приписки, вставки і післямови виконані, як висловилися автори, «дробнымъ письмомъ». Заголовки написані золотою в'яззю. Під сторінками в кожному із чотирьох Євангелій відмічені червоними чорнилами так звані зачала, які пояснюють, як потрібно читати тексти в церкві. Своєрідним є вміщення перед кожним Євангелієм так званих сумаріїв – короткого змісту розділу. Книга складається із 63 зошитів і 964 сторінок.

Кожна з чотирьох частин Пересопницького рукопису починається із зображення євангелістів. Мініатюри виписані на суцільному золотому тлі різнокольоровими фарбами: ніжно-рожевими, сірими, блакитними, сріблястими, золотими, червоними і зеленими. Малюнки прикрашено химерним рослинним орнаментом (рис. 2.4). За красою оформлення Пересопницьке Євангеліє не має рівних серед українських рукописів окресленого періоду.

Рис. 2.4 – Сторінки з Пересопницького Євангелія

З грудня 1991 р. Пересопницьке Євангеліє традиційно стало привілеєм під час президентської інавгурації, вперше набуло символічного значення для держави.

? *Питання для самоконтролю*

1. Якою є доля скрипторію, створеного за часів Ярослава Мудрого в Софії Київській?
2. Коли і з якого тексту починалася рукописна книжкова справа в Києво-Печерській лаврі?
3. Хто з ченців Києво-Печерської лаври був причетний до започаткування там видавничої справи?
4. Охарактеризуйте організацію праці переписувачів і творців рукописних книг.
5. За якими складовими давньоукраїнських рукописних текстів можна визначити час місце написання їх, а також авторів, редакторів чи каліграфів?
6. За якими критеріями при аналізі давньої рукописної книги можна скласти характеристику її автора, переписувача чи редактора?
7. Якій пам’ятці давньоукраїнської рукописної справи судилося стати національною святинею французького народу?
8. Якою була доля оригіналу Пересопницького Євангелія?

✍ *Практичні завдання*

Підготуйте презентацію одного із шедеврів: Остромирового, Реймського Євангелія, Ізборника Святослава, Псалтиря Київського, Пересопницького Євангелія, Галицько-Волинського літопису, Києво-Печерського патерика, Літопису Самійла Величка. Виділіть особливості шрифтового та художнього оформлення. Презентація повинна містити не менше 10 слайдів.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 3
РАННЄ УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО (XV-XVII СТ.)

Мета*:* вивчити умови формування мережі друкарень в Україні в період XV-XVII ст.

План

1. Походження й освітній рівень друкарів. Тематичний репертуар стародруків.
2. Структурування ранніх книжкових видань як елемент упорядницької праці видавців.
3. Редакторські та видавничі нововведення
4. Формування мережі друкарень на галицько-волинських землях.
5. Видавнича діяльність Києво-Печерської лаври.
6. Чернігівсько-сіверський друкарський осередок.
7. Тематичний репертуар перших друкованих книг України.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *друкарі і книжники, Львівське ставропігійне (Успенське) братство, приватна друкарня Михайла Сльозки, мандрівна друкарня, Крилоська друкарня, Стрятинська друкарня, Унівська друкарня, Острозька друкарня, Києво-Печерська лавра, Петро Могила, Кирило Ставровецький, Лазар Баранович*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. До становлення і ствердження видавничої справи України були причетні сотні, тисячі різних за суспільними, релігійними і просто людськими якостями особистості. Людей, які створювали книги, називали здебільшого друкарями або книжниками. Творці давніх книг здебільшого поєднували в собі функції переписувача, перекладача, редактора, коректора, каліграфа (писаря), художника. Уже всередині свого цехового товариства вони ділилися на справників, дереворитників, металоритників, складачів, коректорів, редакторів, управителів.

За походженням і освітнім рівнем давніх українських друкарів умовно можна розділити на три групи:

- вихідці з міщанського середовища;
- вихідці з релігійного середовища;
- діячі освіти, науки, письменники.

І. Вихідці з міщанського середовища. Львів'янин Іван Пилипович був добрим різьбярем по дереву, його земляк Андрій Рудницький знався на литті металу, а Сачко Сідляр продавав книги. Письменницьким хистом володів Андрій Скульський, котрий ще до вступу до Львівської братської школи писав вірші і при тамтешній друкарні прилаштувався помічником друкаря. Працював

у братській друкарні складачем і управителем (1630-1643). 1638-1640 – був із М. Сльозкою співвласником друкарні. 1643-1646 – працював у друкарні єпископа А. Желіборського при кафедральному соборі св. Юра у Львові, з 1646 – в Уневі. Близько 1647 заснував власну друкарню і видав у ній Буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. 1651 р. За зв'язки з козаками, розвідниками Богдана Хмельницького, поляки заарештували Скульського під Сокалем і стратили.

Складач Львівської братської друкарні, котрий згодом перейшов до Острога, – Тимофій Касьянович – славився в окрузі тим, що міг так же швидко й без помилок орієнтуватися в черенках з буквами грецькими, турецькими і українськими.

Волинянин Онисим Радишевський був одним із кращих складачів Острозької друкарні. Не випадково, потрапивши 1605 р. До Москви й показавши своє вміння, від добився не лише прихильності самого царя, а й дозволу на відкриття власної друкарні при царському дворі. Уперше видрукував Євангеліє в Москві.

Михайло Сльозка, який займався друкарством понад сорок років, був талановитим і різнобічним майстром, мав неабиякий літературний хист, умів вирізувати шрифти, оправляти книжки, успішно торгував ними на ярмарках.

В архівних документах засвідчується й рідкісний факт в історії вітчизняної видавничої справи – ім'я жінки-друкарки, яку звали «Дмитровая Кульчицькая». Ідеться про дружину складача братської друкарні у Львові Дмитра Кульчицького. Вона настільки досконало оволоділа чоловіковою справою, що могла працювати самостійно.

ІІ. Вихідці з релігійного середовища. Як і більшість переписувачів і авторів рукописних книг, то були здебільшого монахи великих і малих монастирів. Вони глибоко знались на текстах, чітко уявляли, що й для кого слід видавати, а вже пізніше, нарівні з іншими майстрами, оволодівали технікою відтворення і множення цих книг за допомогою друкарських верстатів.

Серед галицьких друкарів на той час добре відомим було ім'я ченця Свято-Онуфріївського монастиря Мини, який відіграв важливу роль в організації друкарні. З документів відомо про його знайомство з князем Андрієм Курбським і Сеньком Сідлярем, тож є підстави припустити, що він був знайомий і з Іваном Федоровим, у якого й одержав кваліфікацію «ученого друкаря» – так Мину називали вже наприкінці 80-х – на початку 90-х р. Невипадково цей чернець узяв участь у зборі пожертв на викуп друкарні І. Федорова. Після отця Мини управління Львівською братською друкарнею перейшло під відповідальність ієромонаха Пафнутія.

У Почаївській друкарні коректорами і складальниками працювали ігумени Кипріян та Гедеон Козубські. Ієромонах Павел та ієродиякон Сильвестр раніше були світськими мандрівними друкарями. Постригшись у ченці, продовжили своє служіння Богові у виданні богослужбових книг.

Цікавою є доля друкаря Києво-Печерської друкарні ченця Йосифа Кириловича. Доля занесла його молодим у Палестину, де він прийняв чернецтво, а через якийсь час став помічником Олександрійського патріарха

Кирила Лукариса. Цей патріарх свого часу викладав у Острозькій академії. Він і відправив 1620 р. Здібного ченця-українця до Києва, де той майже десять літ працював у друкарні коректором і перекладачем із грецької.

До цієї групи відносимо і представників вищого релігійного рангу, передусім:

- митрополита Київського *Петра Могилу* (рис. 3.1) – здобув початкову й середню освіту у Львівській православній братській школі. Час найбільшого піднесення Лаврської друкарні прийшов із фундатором Києво-Могилянської академії – Петром Могилою. Митрополит запровадив, окрім слов'янського, ще й польський та латинський шрифти і цим благословив входження української культури в європейський світ. Окрім навчальних посібників, Лаврська друкарня почала видавати духовну, світську й полемічну літературу, в якій учені мужі церкви обстоювали право українського народу сповідувати православну віру. Відомо, що впродовж перших п'яти років керівництва Петра Могили, у Лаврі надрукували 15 книг);

Рис. 3.1 – Петро Могила

- архімандрита Києво-Печерської лаври (протягом 25 років), засновника лаврської друкарні та першої в Центральній Україні паперової фабрики (м. Радомишль) *Єлисея Плетенецького* (у миру – Олександр) (рис. 3.2) – Святий отець, почувши про припинення діяльності друкарні в Галичині, особисто туди поїхав, закупив обладнання (купивши Стрятинську друкарню (нині Івано-Франківська область), перевіз його до Печерської обителі. Для цього він будує для неї окреме помешкання, а також збирає гурток учених людей, що мали допомагати йому в друкарстві; такими були: Захар Копистенський, Памва Беринда, Тарас Земка, Іов Борецький та ін. Знайшлися й фахові друкарі: Тимофій Вербицький, Андрій Миколайович, Тимофій Петрович. 1616 р. Побачила світ перша книга Лаврської друкарні – «Часослов з

Богом». Ще за рік було видано «Анфологіон». Обидві книги призначалися як навчальні посібники братським школам «у православному граді Києві і прочиїх»;

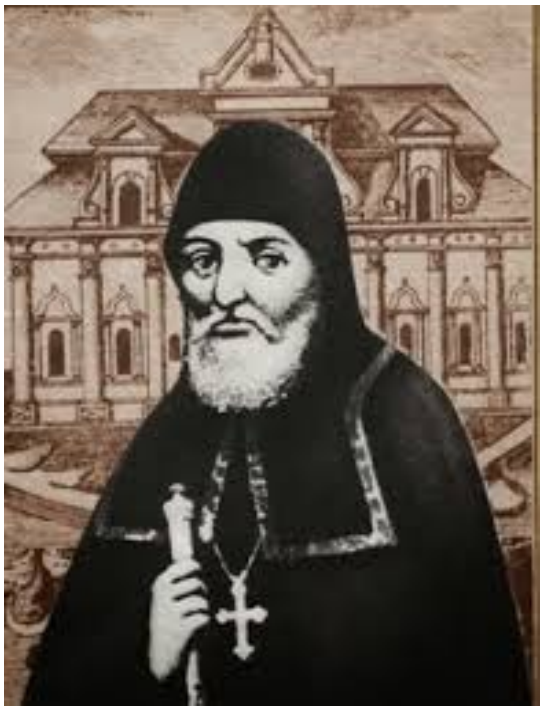

Рис. 3.2 – Єлисей Плетенецький

- єпископа зі Львова, власника друкарні *Йосифа Шумлянського* (у миру Іван) (рис. 3.3). Автор церковного підручника «Метрика» та «Думи про битву з турками під Віднем». Друкарня уніатського єпископа Шумлянського діяла у 1687-1888 р. При церкві Св. Юра. Вона надрукувала два видання – «Метрика» і Псалтир. Пізніше за допомогою Й. Шумлянського при церкві Св. Юра заклали нову друкарню, на чолі якої став Городецький);

Рис. 3.3 – Йосиф Шумлянський

- архієпископа Чернігівського *Лазаря Барановича* (рис. 3.4). 1674 р. Заклав друкарню при Спасо-Преображенському монастирі у Новгород-Сіверську, яку у 1679 р. Переніс до Чернігова. За життя Барановича було видано понад 50 книг – букварі, богослужебники, світські й релігійні твори.

Рис. 3.4 – Лазар Баранович

III. Діячі освіти. Такими були члени Острозького та Київського академічних гуртків:

- *Іов Борецький* (рис. 3.5) – одним із просвітителів і церковних полемістів, які відстоювали права і свободу православної церкви. З моменту відкриття у Львові 1586 р. Православної братської школи І. Борецький був залучений до її роботи. Перший ректор цього навчального закладу, грек Арсеній Єласонський, зібрав відомих учених і викладачів. Використовуючи можливості друкарні львівського братства, вони розгорнули широку видавничу діяльність. Поєднання педагогічної та богословсько-літературної діяльності з друкарством пізніше стало прикметною рисою і київського духовного центру, біля витоків якого став Борецький. У 1604 р. Його призначили ректором Львівської братської школи;

Рис. 3.5 – Іов Борецький

- письменник *Герасим Смотрицький* (рис. 3.6) – перший ректор Острозької академії, керував редакторським опрацюванням видання Острозької Біблії (1581), написав до неї обидві передмови та віршовану посвяту князю Костянтину Острозькому – один із зразків найдавнішого українського віршування (нерівноскладове), що нагадує українські думи. Збереглася лише його книга «Ключ царства небесного» (1587) – перша друкована пам'ятка української полемічної літератури, що складається з посвяти князю Олександрові Острозькому, звернення «До народов руских …» і двох полемічних трактатів «Ключ царства небесного и нашее христианское духовное власти нерушимый узел» та «Календарь римски новы»;

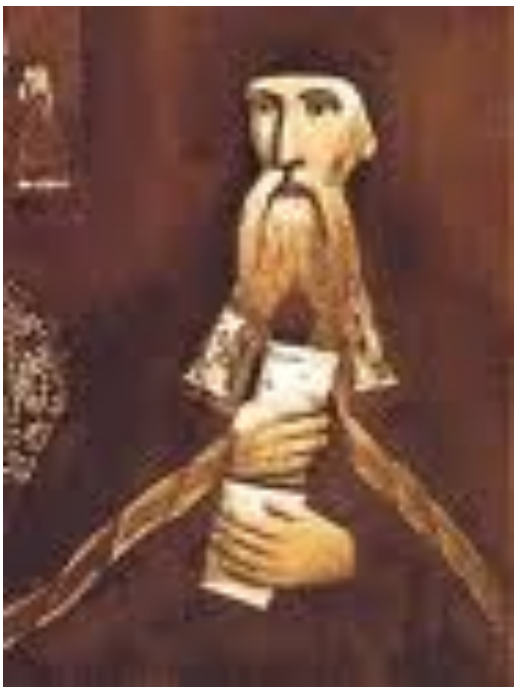

Рис. 3.6 – Герасим Смотрицький

- *Кирило Ставровецький* – письменник, церковно-освітній діяч, видавець-друкар. Організував свою друкарню, де видав книгу «Зерцало богословіи» (Почаїв, 1618), що містила виклад християнських догматів, елементів космогонії; збірку проповідей «Євангеліє учительне» (Рахманів, 1619). У 1646 р. Видрукував збірку прозових творів і віршів «Перло многоцінноє», котра, як і «Євангеліє учительне», була дуже популярною серед простого народу;

- *Памва Беринда*, працював у друкарні єпископа Гедеона Балабана у Стрятині у 1597-1605 рр. Та Крилосі у 1606-1608 рр., (тепер Івано-Франківська обл.). У «Євангелії учительнім» (1606) вперше в українському друкарстві запровадив сюжетні ілюстрації. Приблизно 1613-го він стає ченцем і змінює світське ім'я Павло на Памво. До 1617-го Беринда працював у Львові типографом братської друкарні і викладачем братської школи. Там і вийшла його збірка віршів і діалогів-промов «На Коляду і Щедрий вечор». Невдовзі Беринду призначають директором Києво-Печерської друкарні. Він стає архітипографом – головним друкарем православної церкви. Підготовлений ним «Лексикон славеноросский и имен тлькованіє», що вийшов у світ у 1627 р. У Лаврській друкарні і перевиданий у 1653 р. В Кутеїні (тепер Республіка Білорусь) – найвидатніше досягнення староукраїнського словникарства. Жодне київське видання не виходило без його участі;

- *Захарій Копистенський* – церковний і культурно-освітній діяч, письменник-полеміст, перекладач, редактор, видавець, архімандрит Києво-Печерської лаври. Є автором праць: «Часослов» (1617 р.), «Книга о вере единой…» (видана анонімно), знаменитої «Палінодії, або Книги оборони…» – трактату-відповіді на антиправославну проуніатську книжку Л. Кревзи «Оборона церковної єдності», видану в Польщі в 1618 р. З. Копистенський написав цілу низку передмов, зокрема до «Часослова» – першої книжки Лаврської друкарні, яка призначалася як підручник для шкіл. Разом із П.Бериндою він виправив «Анфологіон» (Київ, 1619 р.), перекладений Іовом Борецьким. У 1623 р. Видав «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 посланіє апостола Павла». До 1623 р. Належить його ненадрукований твір «Книга о правдивой едности православных християн…». Після призначення Захарія Копистенського архімандритом Києво-Печерської лаври в 1625 р. Вийшли два його твори – «Казанье…» та «Оміліа…», присвячені пам'яті Є.Плетенецького. Під наглядом і з передмовами З. Копистенського було видано переклад з грецької мови тлумачень «Апокаліпсиса», «Акафіст Богородиці»,

- *Лаврін Зизаній-Тустановський*, належав до київського гуртка вчених друкарів. Родом був із Галичини, одержав освіту і працював як видатний педагог. До Києва запросив його Єлисей Плетенецький і доручив йому виправити по грецьких оригіналах «Бесіди на ап. Павла» 1623 р. Брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав із грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю. «Лексис…» Зизанія – ***перший український друкований словник для шкільного навчання***, який був зразком і основою «Лексикона» Памва Беринди. «Грамматіка словенска совершенного искусства осми частей слова» Зизанія (1596) – ***перший***

систематичний підручник церковнослов'янської мови, призначений для шкіл);

- *Тарас Земка* – другий друкар початкової доби Києво-Печерської друкарні. З 1631 р. Земка став і ректором братської школи. Добрий знавець грецької мови, Земка готував багато перекладів, звіряв тексти з грецькими оригіналами; правив текст «Цвітної Тріоді» 1631 р. До кращих печерських видань («Толкованіє Андрія Кесарійського» 1625 р., «Служебник» 1629 р., «Тріодь Цвітна» 1631 р.) пише передмови. Крім цього, мав Земка безумовно поетичний талан і прикрашував Лаврські видання своїми віршами, чи то окремими («Читателю» в Акафистах 1625 р.), чи то як епіграмами на герби (Долматів 1624 р., Копистенських 1627 р., Балабанів 1627 р., два Могилів 1628 і 1629 р. та ін.).

Не мало друкарів отримали освіту в братських школах і академіях. Підвищували вони рівень своїх знань і в європейських університетах, зокрема в Лондонському, Паризькому, Лейпцизькому, Римському.

2. Структура ранніх книжкових видань розглядається передусім на прикладі творів художньої літератури. Це і історичні оповідки, і вірші, до видання яких українські друкарі, на відміну від італійських чи французьких, приступили пізніше. В числі перших друків цього виду можна назвати збірку повчальних оповідань «Лимонарій, сиріч квітник», надрукований Спиридоном Соболем у Києві 1628 року. Аналіз внутрішньої (змістової) структури ранніх українських друкованих книг засвідчує, що до творення їх уже тоді друкарі підходили творчо, сприймаючи видання не як суцільний набір текстових рядків та ілюстрацій, а як цілісну, логічно вивершену конструкцію, зручну для користувача. За результатами їхньої праці відчувається чітке розуміння ними подвійної природи книги – і як викінченого матеріального предмета зі своєю, виробленою ще творцям рукописних книг, формою та конструкцією, і як носія зафіксованих, також у певній формі, знань, понять, образів.

Отже, уже від початків раннього друкарства можна вести мову про виникнення в нашій редакційно-видавничій справі вимог щодо змістової структури побудови книги та її частин: *вступної, заключної, службової та основного тексту.*

Таке раннє запровадження у друкарську практику елементів внутрішньої структури книги засвідчує, що за її творення бралися люди не лише добре підготовлені, висловлюючись сучасною мовою, з поліграфічного боку, а передусім з наукового, освітнього.

Розглянемо деякі складові внутрішньої структури книги, які поступово стали запроваджувати, як обов'язковий елемент, вітчизняні видавці в ранньому періоді існування друкарства. До таких елементів належали:

- передмови;
- післямови;
- посвяти;
- титульні сторінки;
- фронтиспіси;

- покажчики;
- повідомлення про помилки.

Передмови. Урізноманітнення тематики першодруків, зростання попиту на наукові видання зумовило появу передмов. Їх можна умовно поділити на дві групи. До першої відносяться короткі звернення до читача, що мають такі заголовки: «Чительнику», «Передмова до чительника», «До того, хто буде читати», «Предісловіе до книги» та ін. Іншу групу додатків до основного тексту складали великі за обсягом і глибокі за змістом цілі наукові трактати, на написання яких автори витрачали нерідко більше часу, ніж на складання основного тексту книги. Наявністю таких передмов особливо відзначаються лаврські друки. Саме такі передмови-трактати, викладені нерідко в полемічному стилі, викликали підвищений інтерес до традиційно богословських книг. Авторами передмов були такі особистості, як Петро Могила, Тарас Земка, Захар Копистенський, Памва Беринда та інші вчені з Острозької чи Київської академій.

Післямови як своєрідний додаток – цікавий і повчальний – сприймаються сьогодні при читанні стародруків післямови до цих видань. У них здебільшого йдеться про те, у яких умовах і за яких обставин проводилася робота над цією книгою. Нерідко складачі й автори просять вибачення у вимогливого читача за певні недоліки, які можуть зустрітися на деяких сторінках. Духом інтелігентності, толерантності, любов і й поваги до читача, захоплення й вірності друкарській справі і справжнього благоговіння перед кожним друкованим витвором віє з таких давніх, пожовтілих від часу, але глибоко актуальних і повчальних сьогодні сторінок.

Посвяти. Більшість видань мають свої посвяти. Тут ідеться про людей, які матеріально прилучилися до появи таких книг, у віршованій чи прозовій формі висловлюється їм довічна вдячність і захоплення їхнім благородним вчинком.

Титульні сторінки. Наслідуючи приклад західних колег, українські друкарі поступово вводять до своїх друків титульну сторінку. Щоправда, роблять це з великим запізненням – із кінця XVI ст., тоді як на Заході цей книжковий елемент вводиться друкарями на сто років раніше. Для порівняння, в російській друкованій книжці титул з’являється ще пізніше – на початку XVIII ст. В українських виданнях титульний аркуш вперше віднаходимо в «Читанці» Івана Федоровича острозького видання 1578 р., а згодом – у Острозькій Біблії (рис. 3.7).

Рис. 3.7 – Титульний лист оригінального видання Острозької Біблії

Зміст і перелік видавничих відомостей на титульних сторінках тривалий час не був уніфікованим – багато залежало від досвіду й бажання друкарів. Часом зазначалася лише назва твору без будь-яких дат і прізвищ, часом поруч з ім'ям автора стояли прізвища тих, хто матеріально уможливлював появу у світ книги. Не було на початку одностайності і щодо року та місця видання. В ряді українських стародруків цю інформацію знаходимо не лише на титулах, а й на останніх сторінках книг. Уперше у світовому книговиданні дату друку книги (на прикінцевій сторінці) зазначає Шеффер. Цікаво, що дати арабськими цифрами у нас з'являються з другої половини XVIII ст., раніше цифри проставлялися кириличними знаками. По-різному подавалося й літочислення: в одних випадках – від початку створення світу, в інших – від Різдва Христового. Ранні друкарі поступово переконалися у важливості титулу, тому в подальшому з більшою вимогливістю підходять до його оформлення. Титул виконував подвійну функцію: по-перше, дає читачеві головну інформацію про саму книгу (автор, місце і час видання, його зміст), по-друге, виконує естетично-художнє навантаження (різноманітні архітектурні чи алегоричні форми, орнаментів тощо).

Видавничий елемент розгорнутий титул, фронтиспіс тривалий час появлявся епізодично. Як правило, це високохудожні гравюри із зображенням євангелістів або сюжети з біблійної історії, що стосуються змісту всієї книги.

Що ж до самих гравюр, вміщуваних по тексту книг, то у давніх вітчизняних друках легко вгадується художній почерк майстрів-дереворитників з явно вираженими національними ознаками. В історичних джерелах є свідчення про масове поширення цих гравюр як відбитків із київських стародруків серед значної кількості паломників Києво-Печерської лаври.

Покажчики, як обов'язковий службовий елемент книжкового видання, також запроваджуються українськими друкарями рано. Поділялися вони на предметні та предметно-іменні. Прикладом першого виду покажчиків може слугувати покажчик до книги «Бесіди Іоанна Золотоустого» київського видання 1623 р.: «Оглавленіе изряднейших вещей в книзе сей».

Зразок другого вміщується в «Номоканоні» видання приватної друкарні Михайла Сльозки у Львові 1646 р.: «Творцы и Соборы, иже в сей книзе Номоканон приводятся и вспоминаются».

Поява такої складової змістової частини книги, як **повідомлення про помилки**, свідчить про високий рівень книжкової культури. Вже на ранньому етапі існування українського друкарства було запроваджено практику наскрізного читання коректорами всіх відтиснутих аркушів видання напередодні передачі їх у палітурні майстерні. Про виявлені під час такого читання помилки друкарі вважали за необхідне повідомити майбутніх читачів. Спеціально додруковані сторінки з переліком правильного написання доклеювалися до вже готового книжкового блоку. Нерідко на таких аркушах вміщувалися вибачення перед читачем і прохання не картати за це друкарів. Широко практикувалося додруковування й перекладних слів на окремих аркушах, які додавалися до книги.

3. Одним з основних недоліків рукописного книгописання було те, що в умовах нерозроблення граматики мови, відсутності єдиних правописних норм переписувачі нерідко покладалися на свій досвід. Окрім цього читання текстів ускладнювалося, бо, згідно з рукописною традицією, нерідко кінцеві склади, а то й ціле останнє слово в реченні каліграфи писали над попереднім словом. Цю традицію на певний час продовжили і перші друкарі; коли рядок виходив довшим за визначену ширину шпальти, його закінчення набирали меншим розміром шрифту над попереднім рядком. Нерідко через це опускали окремі літери, зокрема ь. Поступово друкарі стали відмовлятися від такої рукописної практики, дбаючи більше про технічну сторону редагування.

Серед нововведень, які спонукало друкарство в подальшому удосконаленні видавничої справи і редагування, можна навести такі:

1. Друкарство започаткувало чіткість і послідовність у розстановці в тексті відповідних розділових знаків. На початку ставилася лише крапка. Згодом в арсеналі шрифтових гарнітур стали з'являтися й інші розділові знаки: коми, тире, оклики, запитання, лапки.

2. На етапі раннього друкарства редактори стали запроваджувати на початку окремих слів вживання великих літер (у рукописній практиці велика літера вживалася лише на початку розділу або якогось цілого уривку).

3. Обов’язковим елементом друкованих видань стає наскрізна нумерація (пагінація) сторінок.

Для виділення основного і додаткового тексту редактори нерідко нумерували окремо передмови. Водночас творці ранніх друків зберегли на певний час започатковану рукописними майстрами традицію зазначення своєрідних сторожових слів – кустодів – наприкінці сторінки і на початку наступної.

4. В наукових виданнях з’являються посилання. Висловлюючись сучасною видавничою термінологією, з’являються елементи службової частини видання, які роблять книгу зручнішою в користуванні, наповнюють текст додатковою інформацією. Особливо ця тенденція посилюється після наукових видань Галятовського.

На зміну друкарства як ремесла приходить окрема галузь промисловості – поліграфія. Вона перебрала на себе друк усіх видів видавничої продукції; книг, періодики, плакатів, буклетів, формулярів, печаток, етикеток, пакувальних засобів.

Саме на цей час припадає процес відокремлення видавничої справи від поліграфії. Ці два підрозділи розвиваються автономно.

4. На галицьку землю друкарство прийшло рано. Перша друкарня у Львові існувала вже в 1460 р. Власником її був львівський міщанин Степан Дропан, котрий подарував свою друкарню братії Свято-Онуфріївського монастиря.

На певний час друкарство в столиці Галичини завмирає і відновлюється вже з приходом туди 1572 р. Івана Федоровича, який 1574 р. Видає тут свого знаменитого «Апостола».

Галицьке друкарство особливо пожвавилося після Люблінської унії 1569 р. Після входження України до складу Польського королівства активізувався процес латинізації й ополячення тамтешнього населення. Католицька церква виступила проти православ’я.

В ту непросту для українського населення добу на оборону національних інтересів народу, його православної віри ставали культурно-національні сили цього краю, які об’єднувалися в братства. Саме при таких осередках створювалися школи, друкарні. Звідси ширилося мудре слово, яке вже з допомогою друкарського верстата приходило до людей у вигляді гарно оформлених книжкових видань. Друкарні створювалися і при монастирях.

Протягом багатьох років практично в несприятливих умовах невпинно працювала у Львові *друкарня Львівського ставропігійського (Успенського) братства.* Це найстаріше й одне з найвизначніших релігійно-національних об’єднань на західноукраїнських землях, перша згадка про яке в історичних джерелах зафіксована під 1463 р.

Дату заснування друкарні Львівського братства не встановлено. За одними даними, вона існувала тут ще до прибуття на галицькі землі Івана Федоровича, за іншими – була викуплена саме в нього в 1586-1589 р. Підраховано, що за період від 1581 по 1722 рр. Тут було надруковано 140 назв книг загальним накладом понад 160 тисяч прим. Серед найвідоміших – по три видання

«Октоїха», «Апостола», «Анфологіона», два видання Євангелія. Примірник останнього видання з датою друку 1636 року зберігається в Музеї українського друкарства в Києві. Тут вміщено 60 високоякісних гравюр.

Немало збережених до наших днів архівних документів засвідчують, що весь час друкарні доводилося боронити волю свого друку. До речі, тут працював і видатний український учений, автор першого словника української мови Памва Беринда, який незабаром перебрався до Києва і вславився своїми творами в друкарні Києво-Печерської лаври.

Незважаючи на численні труднощі, у Львові вдалося поставити видавничу діяльність на високий рівень. Галицькі друки охоче купували по всій Україні, а також у Білорусі, Молдові, Болгарії, Сербії. Не доходили ці видання лише до Росії – спеціальним указом Петра І книги, випущені друкарнею Львівського ставропігійського братства, заборонялися для ввезення до Москви, Петербурга й інших великих російських міст.

Про те, що справа з продажем книг у той час була вельми прибутковою, засвідчує факт із життя братства. Саме за «книжкові» кошти тут 1586 р. Було відкрито братську школу. Серед викладачів цього закладу були видатні українські вчені-просвітителі Кирило Ставровецький, Захарій Копистенський, Лаврентій та Степан Зизаній, Памва Беринда.

Протягом 50-60-х р. Друкарні братства доводилося конкурувати з підприємством члена братства й колишнього працівника його друкарні (1634-1651) Михайла Сльозки. Саме з друкарні Львівського ставропігійського братства починалася його кар'єра як друкаря, який, набувши тут досвіду, засновує 1638 р. Чи не ***першу приватну друкарню у Львові*** з кириличним та латинським шрифтами. Братство друкувало виключно книжки богослужбові, небагато шкільних і зовсім мало світських. На відміну від їхніх книжок, книги Сльозки були гарно оздобленими й користувалися більшим попитом у населення.

Приватна друкарня Михайла Сльозки, що працювала у Львові з 1638 до 1667 р., збагатила українську культуру багатьма високоякісними друками, серед яких і така видатна наукова праця, як «Ключ Разуменія» Іоаникія Галятовського. Тут видано «Апостол» 1654 р. Деякі з наступних його видань дублювали друки братства. Так, 1664 р. І братство, і Сльозка видали «Тріодь пісну», 1663 р. «Тріодь цвітну» видала друкарня братства, а 1666 р. – Сльозки. В останній період своєї діяльності польських і латинських книжок друкар видавав значно менше, ніж раніше. З них найцікавіший панегірик Тараса Прокоповича на честь православного львівського єпископа Арсенія Желібовського.

Нещасливим виявився кінець земного життя Михайла Сльозки. За рік до смерті в 1667 р. Його відлучають від церкви. За тодішніми церковними законами тіло такої людини не можна було ховати в землю. І воно пролежало аж два тижні, поки київський митрополит не зняв прокляття й не дав дозвіл на поховання друкаря за християнським звичаєм.

Якщо впродовж 1630-1648 р. Ставропігія основну увагу зосереджувала на підготовці і випускові перших львівських видань богослужбових книг, то із

середини XVII ст. до 40-х р. XVIII ст. обмежувалася їхнім передруковуванням. Значну частину видань братства становили навчальні книги малого формату. Видавалися Букварі, скорочені Часослови, так звані шкільні часовнички (1662, 1665, 1669, 1669, 1677, 1688, 1696, 1704 (710, 719, 739)р.) та ін., книжки, за якими навчалися читати й писати. Більшість цих видань не збереглися й відомі тільки з архівних згадок.

З 1644 р. Працює друкарня єпископа Арсенія Желібовського (ним став у 23 роки). Єпископська друкарня розмістилася при церкві Св. Георгія і вже 1644 р. Випустила у світ своє перше видання – Молитвослов. Цікаво, що ні на цій книзі, ні на наступній – «Науці о седми тайнах церковних» – не зазначено, як це водилося, що видання виходять у світ з благословення митрополита Київського Петра Могили, що свідчить про конфлікт єпископа з митрополитом, бо Могила був проти створення цієї друкарні.

Желібовський отримував друкарню своїм коштом, допомагав і Сльозці.

Двічі намагався конкурувати з друкарнею братства і єпископ Йосип Шумлянський, який заснував власним коштом при монастирі Св. Юра друкарню. 1687 р. Тут видано україномовний посібник для священиків «Метрика» в 4-х книгах, 1688 – Псалтир із зазначенням імені друкаря Василя Стадницького. Однак під тиском братства був змушений йому продати друкарню за 5 тис. Злотих. У 1700 р. У новій друкарні при церкві Св. Юра кваліфікований друкар Йосип Городецький випустив нотний Ірмологіон – перше набірне нотне видання в кириличному друкарстві.

У 1722 р. Новий львівський греко-католицький єпископ Атанасій Шептицький поставив вимогу, щоб братство не видавало книг без його цензури і щоб викреслило зі своїх видань все, що суперечило б богослужінню унійної церкви.

Галицьке друкарство існувало і в позальвівських провінційних друкарнях: Стрятинській, Крилоській, Унівській, Угорцівській.

З діяльністю *Стрятинської друкарні* (с. Стрятин, нині Ів.Франківська обл.) пов’язане ім’я Гедеона Балабана – львівського єпископа, оборонця православної віри, українського просвітителя. М. Тимошик, посилаючись на видання І. Огієнка, стверджує, що заснована друкарня 1602 р. На кошти племінника Гедеона Балабана – Федора. Проте з історичних матеріалів відомо, що Гедеон Балабан до Стрятина перевіз 1596 р. Друкарню Івана Федорова. В документах ідеться, що на початку 1603 р. Балабан купив друкарню в Кракові. Цю дату як точку відліку історії Стрятинської друкарні наводить Іван Крип’якевич. Однак свідчення це проблеми часу заснування Стрятинської друкарні не розв’язує. Як вказують документи, Гедеон Балабан обмірковував свої видавничі плани з Александрійським патріархом Мелетієм Пігасом у час, коли той правив константинопольським престолом, тобто між 1597 і 1599 р. Саме до цього часового проміжку й слід віднести початковий період організації друкарні. Тим більше, що 1597 р. Як дату заснування Стрятинської друкарні називає також Памво Беринда у передмові й післямові виданого у Києві 1627 р. «Лексикона славенороссского».

Проіснувала недовго – близько чотирьох років. До нашого часу збереглися лише два стрятинських видання – «Служебник» (1604) і «Требник« (1606). «Служебник» прикрашений художнім титулом, великою кількістю заставок, образних ініціалів, кінцівок, гербом і шістьма фігурними гравюрами в тексті. Друге видання оформлене скромніше, ніж попереднє. Фігурних гравюр у книзі не використано, деякі з прикрас відбито з дощок «Служебника». Видання цікаве передусім своїми заставками, які дивовижно перегукуються з народним орнаментом, з візерунками вишивок, декоративних розписів.

Засновникові цієї друкарні, яка мала стати серйозним конкурентом друкарні Львівського ставропігійного братства, не судилося здійснити великих намірів щодо поширення своїх книжок аж до Києва і за межами України. Помер Гедеон Балабан раптово 1607 р. І його друкарня стояла кілька років, пилом припадая, аж поки не згадали про неї в Києві, її обладнання було перевезене тули стараннями Єлисея Плетенецького.

Крилоська друкарня (неподалік Галича) була закладена Гедеоном Балабаном 1605 р. Місце для другої друкарні було вибране не випадково, адже Крилос колись був резиденцією митрополита Галицького. До нашого часу збереглося лише одне крилоське видання – в гарному художньому оформленні *«Учительне Євангеліє»* (1606) – видання ошатне, стилем наслідує федорівські, на відміну від стрятинських, прототипами оздоб яких була західноєвропейська книга. В стилі стрятинських великих сторінкових гравюр виконано зображення автора книги – константинопольського архієпископа Каліста. Неповторність цьому виданню надали майстерно скопійовані на дереворитах гравюри відомих майстрів європейського відродження А. Дюрера та І. Бегама. За деякими даними, майно цієї друкарні, як і Стрятинської, опинилося пізніше в Києві.

Давнє українське друкарство мало було похоже на друкарство сучасне. В давнину найчастіше друкарство розвивалося в руках окремих меценатів. Багаті люди, надумавши видрукувати якусь книжку, звичайно запрошували до себе друкаря тільки на якусь певну працю; закінчивши замовлену книжку, друкар був вільний.

От з цього погляду багато наших давніх друкарень І. Огієнко назває «бродячими» чи «мандрівними». Таких мандрівних друкарень було багато, наприклад, друкарня Соболя. Такою ж мандрівною друкарнею була й *Угорцівська*, занесена на короткий час з Волині. Угорці належали тоді православному магнату Олександру Шептицькому; не виключається можливість, що це власне він запросив друкарів до себе. Тут друкарі видали три книги.

Першою стала «Коротка збірка слів із божественного Писання і з поясненням викладу святими апостолами дванадцяти артикулів православної віри», яка була опублікована 30 березня 1618 р. Це був своєрідний підручник для навчання. Цікаво відзначити, що в ньому є багато розмовних українських слів та виразів. Пояснення молитв, а то й деякі молитви в цілому даються українською мовою.

Другою книгою, надрукованою в с. Угорцях, став «Короткий хронологічний літописець» (1619). Сама книга не дійшла до нас. Але зберігся її рукописний варіант.

Третім угорцівським друком стали «Апостоли і євангелія на всі неділі, свята й вибраних святих» (1620). Це було відносно велике видання – 136листів.

Усі угорцівські видання вийшли за підтримки Олександра Шептицького. Вони не відзначалися особливою розкішшю. І. Огієнко відзначав, що ці друки «бідні й прості технікою; прикрас дуже мало, та й ті вбогі».

Село Унів (неподалік Перемишля) увійшло в українську історію існуванням там з 1651 р. Ще однієї провінційної друкарні – *Унівської.* Заснована на базі Львівської друкарні єпископа Арсенія Желібовського, діяла у 1648-1699 і 1732-1770 р. Працювала вона понад 100 років, випустивши понад 25 книг. Перше відоме унівське видання – Псалтир 1648 р.

Наступним відомим унівським виданням стали Акафисти, надруковані 1660 р. З передмовою львівського єпископа Желиборського, який на той час вже мав також сан унівського архимандрита. У передмові підкреслено, що книжка видана у друкарні Арсенія і на його кошт. Постійне друкування розпочалося в Уневі після того, як новий архимандрит Варлаам Шептицький у кінці 1669 р. Здобув королівський привілей на «друкарню слов'янську і руську», тобто тут друкувала книги старослов'янською та українською мовами (зокрема букварі, твори К. Ставровецького, україномовне «Житіє святого Володимира»).

До праці в Уневі запрошувалися досвідчені друкарі зі Львова – Семен Ставницький (видання 1670, 1673, 1680 р.), Дмитро Кульчицький (1678). Упродовж першого періоду своєї діяльності (1670-1699) друкарня мала чітко виражену спеціалізацію. За ці роки вона практично не видала жодної книжки великого формату. Крім Псалтирів і Букварів, друкували Часослови, Молитовники і Акафисти форматом 8° і 12°, а також зовсім маленькі «Часовники з молитвами» формату 16° і 24°. Специфіку репертуару можна пояснити тим, що керівництво друкарні усвідомлювало, як складно буде їй конкурувати з літургійними друками більших видавничих осередків – Лаври і Львівського братства. Натомість попит на дешеві малоформатні видання, значною мірою призначені для домашнього читання, був настільки великий, що робив можливим співіснування кількох видавничих осередків для такого типу книг.

1680 р. побачила світ написана тогочасною писемною українською мовою книжка єпископа Йосифа Шумлянського «Зерцало до прейзріння і латвійшого зрозуміння віри святої», у додатку до якої видано твір Сильвестра Косова «О мистиріях» (текст повторює київське видання 1680 р.). 1685 р. Видано українською мовою Катехизис за благословенням єпископа перемишльського Інокентія Винницького; в додатку до нього вміщено трактат «Наука або способ диспонованя ся на смерть кожному християнину». Ураховуючи популярність літературно-богословських творів Кирила-Транквіліона Ставровецького, Унівський монастир 1692 р. Видав його «Зерцало богословії», а 1696 р. – Євангеліє учительне.

У 1700-1732 р. книжки в Уневі не друкувалися. Після відновлення 1732 р. Книговидання Унівська друкарня продовжила свою попередню орієнтацію на видання книжок невеликого формату («Требник», «Півустав», «Часослов» – 8 частина аркуша) і зовсім малого («Требник» – 16 частинааркуша), а також на публікацію україномовних релігійно-повчальних книг («Собраніє припадков краткоє і духовним особам потребноє…», 1732; «Поученіє о святих тайнах, о добродітелях церковних, о заповідіх Божих…», 1745). У той же час унівські друкарі вирішили видавати і більш прибуткову великоформатну літургійну книгу – Служебник (три видання: 1733, 1740, 1747).

У перший період своєї праці Унівська друкарня використовувала шрифти і орнаментику львівських друкарень – Арсенія Желиборського і братської. У 80-х і 90-х роках XVII ст. з'являються декоративні оздоби, виконані провідними львівськими майстрами – Є. Завадовським, майстром Н. Зубрицьким. Видання 1732-1770 р. Теж оздоблені гарно, краще, ніж друки Львівського братства. Однак Унівська друкарня не витримала конкуренції з друкарнями Львівського братства і Почаївською

Ще одним осередком українського друкарства на початковому етапі його розвитку була *Волинь*. Одна за одною тут виникають друкарні в Дермані, Луцьку, Острозі, Почаєві. Крім двох останніх, ці друкарні були малопотужними і проіснували недовго.

1577 р. Костянтин Острозький заснував Острозьку друкарню. Головною метою князя Острозького був видрук повного тексту Біблії церковно-слов'янською мовою. Острозька друкарня знаходилася в передзамку (дальній замок) поряд з Острозькою Академією. Можливо, неподалік знаходилася закладена князем Острозьким папірня. Тут було надруковано «Буквар» (1578), призначений для вивчення не тільки старослов'янської, а й грецької мов, «Новий Завіт з Псалтирем» і алфавітний покажчик до нього (1580), віршовану «Хронологію» українсько-білоруського поета Андрія Римші (1581) – це перше окреме друковане видання поетичного твору книжною українською мовою, та Острозьку Біблію (1581) – надрукована Іваном Федоровим, це перше повне видання всіх книг Священного писання церковнослов'янською мовою. Біблія мала передмову, написану князем Острозьким.

1587 р. в Острозі видається перша полемічна, спрямована на захист православної віри праця Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного».

Після надрукування Біблії друкарська справа в Острозі припинилася аж на 13 років. Очевидно, острозька друкарня належала Івану Федорову і, від'їжджаючи до Львова, він забрав її із собою. Натомість на початку 90-х р. XVI ст. в Острозі з'являється новий друкарський верстат. Можливо, його придбали у львівській друкарні зятя В.-К. Острозького, Яна Кішки, після смерті останнього, в 1591 р. Можливо, що новий верстат був створений відомим друкарем Петром Мстиславцем. Це припущення підтверджує той факт, що у «Книзі о постничестві» Василія Великого, виданій в Острозі після довготривалої перерви в 1594 р., шрифти і прикраси тотожні з шрифтами і прикрасами вільненських видань Петра Мстиславця. У 1595 р. в Острозі був

надрукований «Маргарит» Іоанна Златоуста, а також універсали та інші агітаційні матеріали проти унії грецької та латинської церков.

Після Берестейського собору 1596 р. велику увагу в острозькій друкарні приділяють друкуванню полемічних творів. Найбільш плідним у видавничому плані був 1598 р. Тоді в Острозі були надруковані такі шедеври полемічної літератури, як «Апокрисис» Христофора Філалета, «Отпис на лист... Іпатія Володимирського і Берестейського єпископа», Клірика Острозького, «Книжица» (у десяти розділах), у якій містилися послання патріарха Мелетія Пігаса, князя В.-К. Острозького та письменника-полеміста XVII ст. Івана Вишенського із закликом не приймати унію. Надалі видавнича діяльність острозької друкарні іде на спад. Передбачаючи окатоличення нащадків, Острозький спробував перенести культурно-освітній осередок до Дерманського монастиря.

12 квітня 1603 р. у Дермані почала працювати друкарня, яку очолив Даміан Наливайко. Першим дерманським виданням був віршований панегірик, написаний Д. Наливайком на смерть князя Олександра Острозького – «Лямент дому княжат Остроських...», що, очевидно, вийшов до похорону князя, призначеного на 23 лютого 1604 р. Згодом у Дермані публікується «Октоїх», «Лист патріарха Мелетія Пігаса до єпископа Іпатія Потія», перекладений з грецької на слов'янську мову одним з найвідоміших діячів дерманського гуртка майбутнім Київським митрополитом Іваном Борецьким.

У 1605 р. друкарня повернулась до Острога. Видавничою справою продовжував керувати Даміан Наливайко. «Часослов», до якого включено й «Місяцеслов» 1612 р. – останнє відоме зі збережених острозьких видань. Його примірники знаходяться в Державній публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі та в Львівській державній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника.

За підрахунками Я. Ісаєвича, з 28 видань друкарні, які збереглись до нашого часу, 7 – літургійні книги, 10 – твори полемічної літератури, 11 – навчальні та дидактичні книги.

5. У першій половині XVII ст. виникає друкарство в центральній частині України. Києво-Печерська лавра заснована 1615 р. сином дяка львівської Успенської церкви Хоми з Рогатина Єлисеєм Плетенецьким, який у 1609 р. купив «припале пилом» обладнання Стрятинської друкарні Гедеона і Федора Балабанів, зібрав освічених людей, що знали друкарську справу (такими були: Захар Копистенський, Памва Беринда, Тарас Земка, Іов Борецький, Степан Беринда та ін.), і для потреб друкарні заснував у володінні монастиря папірню в м. Радомишлі. З 1616 р. приступила до видання книг. Я. Ісаєвич стверджує, що друкарня розпочала свою роботу з 1617 р., коли вийшло у світ перше відоме її видання – «Часослов» (хоча інші джерела вказують приблизну дату – 1616-1617 р.), який широко використовувався як підручник для навчання грамоті. Безперервно проіснувала впродовж трьохсот років.

На перших порах штат друкарні формувався переважно з представників Галицької Русі, яка в освітньому відношенні на той час стояла значно вище Русі Київської. У друкарні Києво-Печерського монастиря працювали не тільки

заробітчани-робітники або ті, хто виконував чернечий послух, а й творчі, високоосвічені люди. Серед них Захарія Копистенський, якого сучасники характеризують як людину благочестиву та премудру в богослов'ї; ченець Памва Беринда, відомий своїми філологічними працями; його родич Стефан Беринда; Тарасій Левкович Земка, знавець грецької, латинської, слов'янської та російської мов, добрий друкар; Лаврентій Зизаній Тускановський, знавець грецької мови; Гавриїл Дорофієвич, перекладач святоотецьких писань; Філофій Кизаревича, книжковий майстер і адміністратор, а також Тимофій Олександрович Вербицький, який згодом організував власну друкарню.

Як зазначає І. Огієнко, високоосвічені друкарі Києво-Печерської лаври, полишивши друкарню, часто обіймали ігуменські, архимандритські або й архиєрейські посади.

Засновник Києво-Печерської друкарні Є. Плетенецький у передмові до «Часословця» 1617 р. так охарактеризував мету книгодрукування: дуже корисними книгами веселити серця правовірних, зміцнювати їх у правій вірі й робити добрішими. Тому він найперше видав книги для потреб шкіл та Православної церкви.

Першим друком стало Євангеліє (1616). Києво-Печерська друкарня готувала видання для шкільної освіти: «Книга про віру», «Часослов 1616 р.» та «Славеноросский лексикон» Памви Беринди 1627 р. Часослов для потреб школи (1616-1617), твір Олександра Мигури «Візерунок цнот» – панегірик на честь Плетенецького, монументальний «Анфологіон» (1619) – збірник святкових служб. Над перекладом «Анфологіона» з грецької мови і редагуванням працювали визначні науковці й письменники Іван Борецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда. Публікація цієї книги, розкішно оформленої, насиченої матеріалами, про свята і традиції східної церкви, мала цілком виразне антикатолицьке спрямування. Згодом виходять полемічна «Книга о вірі», упорядником якої був Захарія Копистенський, монументальні Бесіди Іоанна Золотоустого на 14 послань апостола Павла (1629), його ж Бесіди про діяння апостольські (1624), «Толкування на Апокаліпсис» Андрія Кесарійського. Не лише зміст цих книг, але й мова (церковнослов′янська з численними українізмами), багате художнє оформлення мали на меті дати гідну відсіч публікаціям прибічників католицизму. Тріодь пісна 1627 р. містила, крім церковнослов′янського тексту, «синаксарі» українською літературною мовою, шо їх переклав Тарас Земка безпосередньо з грецького оригіналу. Ця Тріодь, як і видання наступних років (Тріодь цвітна 1631 р., Євангеліє учительне 1637 р.), має численні дереворитні ілюстрації, деякі з них відображають реальні сценки з тодішнього життя. До найцінніших київських видань належать знаменитий «Лексикон славеноросский» Памва Беринди, «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського, в якій вміщено також плани Києва, врешті «Літос» Євсевія Пимина (вважають, що це псевдонім Петра Могили), ряд панегіриків політичним і культурним діячам.

З часом друкарня стала видавати буквари, на які був широкий попит не тільки в Україні, а й у Росії. Друкувались і поширювались серед народу короткі ілюстровані листки релігійно-морального змісту. Пізніше публікувались

збірники молитов з поясненнями розмовного українською мовою, а також тлумачення найважливіших частин православного богослужіння, наприклад, літургії.

Для києво-печерських друків характерний високий поліграфічний рівень. Вони мали текстові і титульні ілюстрації, містили портрети, батальні сцени, герби меценатів, прикрашалися різноманітними заставками, кінцівками, ініціальними літерами з характерним для українського народного мистецтва рослинним і тваринним орнаментом. Застосовувався двоколірний друк, різноманітні шрифти.

Павло Халебський, відвідавши цю друкарню 1653 р., писав про неї як про чудовий і знаменитий друкарський будинок, з якого виходять книги «різного вигляду і кольорів» і «малюнки на великих аркушах» – станкові дереворити.

Після смерті Є. Плетенецького архимандритом Лаври став Захарій Копистенський, який розвинув справу свого попередника. При ньому працювала та ж сама славна печерська «академія друкарства»; поряд з іншими «народними» виданнями стали друкуватися календарі, в яких, крім звичайних церковно-богослужбових відомостей, вміщувались статті політично-географічного характеру. На берегах тодішніх друків часто подавався переклад важких церковнослов'янських слів на українську мову. Це полюбляв робити й сам Копистенський; з цією ж метою в 1626-1627 р. з'явилися окремі листки на потребу широких верств.

За життя архімандрита З. Копистенського (1624-1627 р.) було видано 9 книг. Серед них «Тріодь пісна» (1627) – велика збірка (понад 800 сторінок) церковних текстів із його передмовою. У книзі – 124 дереворити, багато заставок, ініціалів, кінцівок. З. Копистенський – теолог, знавець класичних і слов'янських мов – здійснив загальну редакцію «Бесід на діяння св. Апостолів» (1624) Іоанна Златоустого. Видання має передмову С. Плетенецького. Книга майстерно прикрашена гравюрами Т. Петровича. У 1627 р. побачив світ перший друкований словник «Лексикон славеноросскій» Памви Беринди. У ньому витлумачено майже 7 тисяч слів і висловів у перекладі українською мовою з грецької, латинської, єврейської та інших мов.

Особливого розвитку друкарство набуло за архімандрита (з 1627 р.) і митрополита (1631-1647 р.) Петра Могили. Тоді було придбано польський шрифт і започатковано також друкування книжок польською мовою. Серед видань цього часу – «Тлумачення на Апокаліпсис» (1625); «Служебник» (1629) із передмовою П. Могили; «Тріодь цвітна» (1631); «Патерикон» (1635) С. Косіва; «Тератургима» (1638) А. Кальнофойського (до книги додано план частини Києва і Києво-Печерського монастиря, чим було *започатковано вітчизняне картодрукування*).

У 1636 р. П. Могила видав «Анфологіон», у 1637 р. – «Євангелію учительну» (зі своєю передмовою) – переклад із церковнослов'янської мови українською здійснив Мелетій Смотрицький, а у 1645 р. – у співавторстві з І. Козловським свій православний катехізис під назвою «Собраніє короткой науки о артикулах віри». Ще через рік було видано велику за обсягом, гарно

ілюстровану дереворитами книгу – «Требник», у якій – детальний опис обрядів хрещення, вінчання, причащання, освячення води, військових знамен та ін.

За правління Лаврою Йосифа Тризни (1647-1656) друкування йшло шляхом, визначеним його попередниками Єлисеєм Плетенецьким, Захарією Копистенським, Петром Могилою. З богослужбових книг видано «Служебник», «Акафисти», Книгу Нового Завіту з «Псалтирем», видавалися й аркушеві гравюри.

Майже три десятиріччя (1656-1683 р.) Лаврою та її друкарнею керував Іннокентій Гізель. Цілком природно, що і при ньому друкувалися богослужбові книги, зокрема Акафисти з молитвами (видання 1663, 1674, 1677 рр), «Октоїх» формату кварто (1670 р.), «Требник» (1677 р.), «Мінея обща» (1680 р.) та інші. Виявом високої поліграфічної майстерності були видання мініатюрного формату, такі як значного обсягу (521 аркуш) «Часослов» з молитвами у 24-у частку аркуша, ще більший (569 аркушів) «Молитвословець» – теж у 24-у частку аркуша. Пізніше виходили книжечки навіть у 1/32 аркуша. Такі видання користувалися особливо великим попитом.

Чи не найбільшу славу лаврській друкарні принесло надрукування Печерського патерика (1661, вдруге – 1678 р.) – визначну пам'ятку давньоруської літератури XIII-XIV ст. мовою оригіналу. У «Патерику» подано багато історичних і побутових свідчень про діяльність монастиря, життєписи відомих ченців літописця Нестора та ін. Готувалося це видання давно, ще за часів Петра Могили. Численні ілюстрації Іллі (47 гравюр із 47 різних дощок) та кількох інших граверів вирізняли цей Патерик серед інших друків Лаври. До речі, наступним разом, 1702 р., книгу видано в двох варіантах – масове видання з попередніми дереворитами і подарункове, для якого замовлено 44 мідерити визначному митцю Леонтієві Тарасевичу.

У середині і другій половині XVII ст. друкарня видала ряд книжок релігійного і наукового змісту, зокрема, «Твір про всю філософію» (1645-1647) І. Гізеля, його «Мир з богом людини» (1669); «Ключ розуміння» (1659) – збірник барокових проповідей ректора Києво-Могилянського колегіуму Йоанакія Галятовського (тривалий час він використовувався як посібник з риторики); «Огородок Марії Богородиці» (1676) – намісника лаври Антонія Радивиловського.

Підготовлений до друку ще Й. Тризною, за редакцією І. Гізеля в 1674 р. побачив світ «Синопсис» (Огляд) – історичний твір про походження слов'ян, події з історії Київської Русі, України і Росії. Видавався близько 30 разів і понад півтора століття був єдиним шкільним підручником із вітчизняної історії.

Із передмовою І. Гізеля у 1680 р. видано «Мінею». Книга дорого декорована (в ній близько 90 заставок із орнаментом та зображенням святих).

Велика пожежа 1718 р. знищила майно друкарні. Водночас розпочалися заходи російського уряду щодо обмеження самостійності українського друку загалом. 9 жовтня 1720 р. вийшов указ царя Петра І про викорінення єресі у Печерській та Чернігівській друкарнях та уніфікацію мови книг з російськими. Вже 22 грудня 1720 р. Петро І наказував гетьману Івану Скоропадському забезпечити цензурування книжок, що готувалися до друку в Києво-

Печерській та Чернігівській друкарнях. І в червні 1721 р. гетьман надіслав архімандриту Києво-Печерської лаври лист з царським указом про перевірку відповідності видань друкарні лаври державним вимогам.

Після цього у друкарні почали випускати лише церковнослужебну літературу, звіривши її попередньо з синодальними виданнями, кількість дозволених до друку видань значно зменшилася. Не маючи змоги розширити репертуар за рахунок світської літератури, видавці значну увагу звертали на художнє оформлення та удосконалення поліграфічної техніки. Особливо вирізняються мистецьким оздобленням та друком Апостол (1722), Псалтир (1728), Часослов (1751) тощо. З друкарнею пов'язана діяльність таких відомих граверів, як Григорій Левицький, Аверкій Козачківський.

З 1786 р. по 1918 р. Києво-Печерська друкарня перебувала під наглядом Святішого Синоду та під управлінням київських митрополитів, розширювала свою діяльність шляхом друку книг цивільним шрифтом російською та іноземними мовами.

6. Виникнення в першій половині XVII ст. осередку друкарства на Лівобережній Україні пов'язане з ім'ям відомого церковного, освітнього діяча, поета, ученого й друкаря галичанина Кирила Ставровецького.

Промандрувавши зі своєю пересувною друкарнею землями Уніва, Острога, Почаїва, Вільного, видавши там ряд своїх творів, будучи засудженим собором православних єпископів за зміст цих же книг, перейшовши до католицької віри, Ставровецький опиняється 1626 р. в Чернігові. Там він займає посаду архімандрита і відновлює свою пересувну друкарню.

На жаль, долею її власника судилося так, що на новому місці ця друкарня видала свою першу (і останню) книгу через 20 років – буквально напередодні смерті свого засновника.

Вийшовши друком у Чернігові, книга відразу стала популярною серед читачів не тільки на теренах України, а за її межами. Більш ніж через півстоліття ця збірка передруковується в Могилеві. Особливістю видання є те, що в лексиці і граматиці текстів домінує тогочасна українська книжкова мова з багатьма ознаками народної поетики, запозичено немало сюжетів з українських народних дум і пісень.

Друкарня Кирила Ставровецького є чи не єдиною в історії української видавничої справи, власник якої писав і видавав здебільшого свої твори. Після його смерті сліди цієї друкарні зникають з архівних документів назавжди.

Відзначившись у 1646 р. однією, проте дуже вагомою книгою, чернігівське друкарство завмирає на цілих чверть століття. Відновити його на постійно належало ще одному відомому церковному, політичному і літературному діячеві *Лазареві Барановичу,* який упродовж 37 років (із 1657 р. й до своєї смерті 1693 р.) був чернігівським владикою.

На його очах відбувалося становлення друкарні Києво-Печерської лаври. Читаючи надруковані передмови до книг своїх колег, він сам береться за перо, а потім пропонує друкарні і свої перші твори. Свою першу велику працю,

гарно ілюстровану збірку недільних Казань «Меч духовний», він видає у друкарні лаври.

Однак надрукуватися на печерських пагорбах Лазарю Барановичу не пощастило. По-перше, через те, що для цього треба було дістати немалі кошти, а по-друге, подальші житейські обставини змусили колишнього професора полишити Київ. І в 1657 р. приймає чернечий постриг і виїздить до Новгорода-Сіверського, відкривши при Преображенському монастирі єпископську кафедру. Там і приходить ідея закласти власну друкарню.

Відкриття друкарні в Новгородку тісно пов'язане з невдалою спробою видати працю Барановича «Труби словес проповідних»: у 1668 р. лаврська друкарня вимагала надто високої оплати за друк, московська спершу погодилась видрукувати власним коштом, але врешті повернула рукопис авторові і надала папір на її видання. Ось тоді, 1671 р., Лазар Баранович визнав за необхідне заснувати друкарню і доручив своєму писареві Семенові Ялинському зайнятися цією справою. Баранович виділив йому дуже велику суму, на яку він мав закласти першу друкарню і видати «Труби». Друкарню закладено в 1672 р. при кафедральному Спаському монастирі, але друкарня не була активним осередком, оскільки Ялинський не був фаховим друкарем. Семен Ялинський поїхав навчатися друкарського ремесла до Вільнюса і хоч, врешті-решт, набув необхідної кваліфікації, Лазар Баранович вважав, що підготовка до відкриття друкарні триває надто довго. Письменник «Труби» таки друкує в Києво-Печерській друкарні, витративши на це ще чотири тисячі золотих. Протягом 1674 р. комплектування друкарні в Новгороді-Сіверському закінчилося і на початку наступного року вийшли з друку окремими брошурами проповіді Лазаря Барановича «Слово на Благовіщення», «Слово на Трійцю» і «Слово на Воскресіння». Цього ж року опубліковані збірка віршів Барановича польською мовою і «Псалтир». До новгород-сіверського видання належать Псалтир 1675 р., Анфологіон 1678 р. Анфологіон – єдина книжка цієї друкарні, видана великим форматом (фоліо).

Відразу після початку діяльності Новгород-сіверської друкарні Лазар Баранович задумав перенести її до Чернігова. 7 липня 1679 р. пожежа знищила Новгород-Сіверський, зокрема Спасо-Преображенський монастир, де була друкарня. Цього ж року друкарню і все її обладнання, в тому числі кліше дереворитів та одного мідериту перевезено до Чернігова. Переїхав і Ялинський. Найпершу друкарню в Чернігові відкрив проповідник Кирило Ставровецький, але вона була бездіяльною і після смерті Ставровецького зовсім занепала. І лише 1679 р., коли Баранович переніс друкарню з Новгород-Сіверська, вважається роком заведення вже постійно діючого друкарства в Чернігові.

Першими друками, що вийшли в Чернігові, були «Буквар», «Псалтир» 1680 р. і дві польськомовні книжки Лазаря Барановича, які написані прозою та віршем.

Спершу Чернігівська друкарня була під наглядом київських митрополитів, але з часом Баранович сам став головним цензором видань власної продукції.

Лазар Баранович помер 1693 р. За його життя у Чернігові надруковано не менше, ніж 33 видання, з яких 19 – твори тогочасних українських авторів: п'ять

самого Барановича, вісім – Галятовського, три – Дмитра Туптала, по одному – Лаврентія Крщоновича, Стефана Яворського, Івана Величковського, Івана Орновського. Якщо п'ять останніх представлені лише як автори панегіриків, то Баранович видавав і польські релігійно-моралізаторські вірші і проповіді. Серед творів Галятовського були також полемічні трактати, спрямовані проти католиків і мусульман. Галятовський писав українською та польською мовами, Дмитро Туптало – українською і церковнослов'янською. 1683 р. надруковано книжку Дмитра Туптала «Руно орошенноє», перше видання якої вийшло 1677 р. у Новгород-Сіверському під назвою «Чуда Пресвятої».

Репертуар видань підтверджує, що друкарню Барановича створено для оприлюднення творчості тогочасних авторів, насамперед його самого.

Типовим зразком багатомовності Чернігівської друкарні та її власника є невелика книжечка Лазаря Барановича «Слово на Рождество Христово» 1682 р. Основний текст – вірш церковнослов'янською та українською мовою, далі подано латинськомовний вірш та його український переклад. Цікавим виданням є вірш польською мовою з латинськими вставками (цитатами з творів Овідія та інших авторів). Польською мовою видано панегірик Орновського гетьманові Іванові Мазепі «Муза Роксоланська». Значно менше, ніж літературних творів, видано за життя Барановича богослужбових видань. Чисто літургійних дві книги – «Охтоїх» 1682 р. і «Тріодь цвітна» 1685. Псалтир міг використовуватися як на богослужіннях, так і для домашнього читання, ще вісім книжечок, судячи з їх малого формату, призначалися для читання вдома.

За життя Барановича друкарня вважалася його власністю, а після смерті власника друкарня перейшла у власність Чернігівського Іллінського монастиря. Для чернігівських видань дереворити виконували Семен Ялинський, Никодим Зубрицький та ін.

Укази 1721-1724 рр. заборонили видання будь-якої літератури. А 1730 р. пожежа знищила Іллінський монастир, а разом з ним і друкарню. І тільки з 1743 р. друкарня потроху відновлює свою діяльність і друкує книжки, але з московських примірників.

7. Видавнича продукція раннього періоду розвитку друкарства відзначається тенденцією до урізноманітнення тематичного спектру друків. Успадкувавши від майстрів рукописання традицію підготовки книг для потреб церкви, друкарські цехи поступово розширюють тематичний діапазон друків. Уже із середини XVI ст. можна говорити про формування такої тематики видань:

- богослужбові;
- полемічні (наукові);
- навчальні та ін.

Богослужбові. Це найбільший за кількістю назв і за накладами книг розділ. Однією з причин стрімкого поширення друкарства в XV-XVII ст. була гостра потреба в таких виданнях передусім з боку церкви, адже за християнськими канонами православна церква могла діяти за умови, якщо в ній було не менше восьми богослужбових книжок.

Чи не кожна друкарня бралася за підготовку перекладів оригінальних видань або перевидань як великообсягових, так і невеликих видань. Різноманіття цього виду літератури пояснюється тим, що практично жодна книга, якою б великою за кількістю сторінок не була, не може вмістити всіх текстів для різних видів богослужб. Значна кількість накладів і перевидань книг пояснюється тим, що в тогочасному українському суспільстві складалася традиція купувати їх для домашніх потреб, дарувати. Особливо це стало популярним серед козацької старшини, заможних міщан, учених. Найскладнішими й найвідповідальнішими в роботі друкарів були тексти Святого Письма для загального та окремого Богослужіння; «Апостол», Євангеліє, Псалтир, а також ті, які містили нотні елементи, – «Октоїх», «Ірмологіон», «Осьмигласник», «Тріодь нотна». За ними щодо кількості видань ідуть книги із загальними богослужбами: «Служебник» («Літургіон»), «Часослов», «Тріодь пісна» і «Тріодь цвітна», «Типікон». Крім того, ряд друкарень брався й за складання текстів з окремими богослужіннями: «Акафістик», «Канонник», «Молитвослов».

Полемічні. На початку це були здебільшого книги (наукові) з теологічних знань. Стара Україна славилася високим рівнем організації богословської науки, тому недостачі в написанні творів релігієзнавчої тематики, як і потреби в читачах, не було.

Зародки вітчизняної наукової літератури, як відомо, сягають діяльності духовних шкіл і монастирів періоду давньоукраїнської держави, рукописних текстів Володимира Мономаха, митрополита Іларіона, Феодосія Печерського, Клима Смолятича.

У другій половині XVI ст. на базі Острозької академії формується гурток учених, пізніше виникає такий же гурток у стінах Києво-Могилянської академії.

Збільшення кількості полемічних видань церковно-релігійного й національно-політичного змісту спонукалося Берестейською унією, коли посилилася віросповідна боротьба між прихильниками двох християнських течій – православ'ям і католицизмом. У відповідь на опубліковані 1577 та 1586 рр. польською мовою полемічні брошури П. Скагри та В. Гербеста, де вказувалося на недоліки православ'я, незабаром були опубліковані такі ж полемічні праці з іншого боку, в Острозі, – «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького та «Про єдину істинну православну віру» В. Суразького. Далі пішли друки з творами І. Вишенського, С. Зизанія-Тустановського, К. Острозького.

Вершиною книжкових видань цього напрямку вважаються богословсько-полемічні трактати «Палидонія» З. Копистенського та «Тренос» М. Смотрицького, а також твори Галятовського, Антонія Радивиловського та Лазаря Барановича, які вийшли у світ з друкарні Києво-Печерської лаври.

Серед фундаментальних наукових досліджень цього періоду варто виділити 12-томне видання «Житія Святих» Дмитра Туптала (митрополита Ростовського).

Перша наукова книжка українського автора була надрукована далеко від Батьківщини – в Італії. 7 лютого 1483 р. в Римі з приватної друкарні Франка Зільбера виходить у світ невелике за обсягом видання з довгим заголовком – «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету».

Навчальні. Друковані тексти навчальних видань, як і видання богословських, беруть свій початок з рукописних граматик, які віддавна поширювалися в Україні. Доведено, що рукописний переклад тогочасною українською мовою грецької граматики «О осмих частіх слова», авторство якої приписувалося Іоанові Дамаскину, став основою для створення Іваном Федоровичем львівського видання 1574 р.

З кінця XVI ст. українські друкарі відразу зреагували на прагнення вчених очистити тогочасну мову від чужих слів і приділили більше уваги виданню граматик. 1596 р. у Львові виходить у світ «Граматика словенська» Лаврентія Зизанія-Тустановського. Незабаром друкується ще один твір цього автора – «Наука к читаню і розуміню писма славенскаго язика...». До цього своєрідного букваря було додано перший друкований церковнослов'янсько-український словник, який налічував понад 1000 слів. Син першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького Мелентій Смотрицький, який став відомим письменником-проповідником, ученим і церковним діячем, увійшов в історію української видавничої справи передусім своєю навчальною книгою-підручником – «Граматіки славенская правилное сунтагма...» (1619). Для подальшого розвитку видавничої справи ця книга мала неабияке значення, адже в ній чи не вперше унормовувалися правописні вимоги до написання і видання різних наукових трактатів.

Сприяв удосконаленню організації роботи видавців у мовному плані і твір українського друкаря й письменника, лексикографа Памви Беринди «Лексикон славенороссκій альбо імен» (Києво-Печерська друкарня, 1627). Це результат багаторічної роботи автора як коректора і редактора в ряді друкарень. Словник містить близько шести тисяч слів церковнослов'янської та їхніх відповідників тогочасної української мови. Цю книгу можна назвати першим довідником для друкарів і видавців.

? *Питання для самоконтролю*

1. Назвіть найдавніші осередки раннього українського друкарства. Як формувалася мережа друкарень на Галичині?
2. Чому друкарня Львівського ставропігійного братства вела судові позови з конкурентами?
3. Де і за яких умов друкарі одержували привілей на право видавати книги?
4. Яка роль в історії української видавничої справи Йосипа Шумлянського та Арсенія Желиборського?
5. Що таке мандрівні друкарі?
6. Назвіть основні етапи поширення друкарства на Волині.

7. У чому полягали труднощі нормального існування Почаївської друкарні?

8. Які причини спонукали кращих галицько-волинських друкарів перебратися до Києва і заснувати там друкарство на печерських пагорбах?

9. Чим особливі перші видання Києво-Печерської друкарні?

10. Виділіть видавничі характеристики «Києво-Печерського патерика».

11. Чому і ким обмежувалася діяльність лаврської друкарні?

✍ *Практичні завдання*

1. Перегляньте відео про Євангеліє Михайла Сльозки за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=Cxk1lZQJ204

2. Підготуйте презентацію на одне з питань: Друкарство на теренах Східної України (Єлисаветград, Кременчук, Харків, Миколаїв, Полтава, Глухів) (одне місто на вибір). Мандрівна друкарня кн. Потьомкіна.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 4
КНИГА І ДРУКАРСТВО В УКРАЇНІ В 60-Х. XIX СТ. І ДО ЖОВТНЕВИХ ПОДІЙ 1917 РОКУ

Мета: вивчити розвиток української книги в умовах визвольного руху в Росії в 60-х рр. XIX ст.

План

1. Українська книга в умовах визвольного руху в Росії 60-х р. XIX ст.
2. Книгодрукування в умовах цензурного гніту 80-х р. XIX ст.
3. Перші українські видавництва.
4. Демократична преса і книга в кінці XIX-поч. XX ст. у Галичині. Видавнича діяльність І.Франка та В.Гнатюка.
5. Пожвавлення видавничої діяльності на Східній Україні протягом 1905-1907 р.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *цензура, визвольний рух і українська книга, книгарні, серійні видання, громадські видавництва, товариства видавничої справи.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Виходячи з характеру руху в Росії, історію української дожовтневої книги, починаючи з 50-60-х р. XIX ст., поділяють на два періоди:

- 1860-1890 р., коли йшов процес нагромадження й розвитку демократичних сил, що визначали напрям передової суспільної думки, літератури і книги України та Галичини цієї доби,
- із середини 90-х р. і до подій жовтня 1917 р.

Українське друковане слово розвивалося в складних умовах розчленування українського народу між двома державами – Росією та Австро-Угорщиною, безперервних цензурних заборон і постійних поліцейських переслідувань..

На початку першого періоду українська книга зазнала короткочасного піднесення, зумовленого суспільним становищем у Росії – революційна ситуація 1859-1860 рр. не тільки викликала скасування кріпосного права, а й принесла деякі полегшення для передової суспільної думки, для розвитку національних культур, зокрема української. М. Чернишевський, М. Некрасов, М. Добролюбов активно підтримують на сторінках «Современника» діячів української культури і відстоюють її право на самостійний розвиток.

Слідом за Петербургом та Москвою центром українського друкарства стає Київ. Із понад 3000 назв, що вийшли в Росії українською мовою протягом 1860-1916 рр., близько 85% надруковано в Україні, більшість з них – у Києві. Друге місце за виданням національної книги займав Харків, третє – Одеса. Харків у другій половні XIX ст. видавав майже однакову з Москвою кількість

українських книг. Петербург випереджав і Москву, і Харків, однак далеко поступався Києву.

У Києві в цей час засновується ряд друкарень: у 1863 р. друкарня Євгена Федорова, яка видає «для народного читання» «Байки Леоніда Глібова». В 1864 р. почали працювати друкарня і палітурня С.Кульженка, які випустили багато українських книг.

Кінець 50-х – початок 60-х р. виникає ***в Петербурзі перша українська друкарня***, заснована в 1857 р. П. Кулішем та Д. Каменецьким. Тут з'явився двотомник творів Г. Квітки-Основ'яненка «Записки о Южной Руси» та альманах «Хата», «Кобзар» Т.Шевченка, збірник українських пісень тощо. Друкарня П. Куліша зробила фактично першу спробу видання популярної книги українською мовою – серії «Сільська бібліотека», де протягом 1860-1862 рр. вийшло 39 назв невеликих брошур, переважно белетристичних творів українських письменників того часу – Т. Шевченка, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка і багато самого П. Куліша та його дружини Ганни Барвінок. У кількісному відношенні ця продукція дорівнює взятим разом виданням української книги за 40 попередніх років.

Показником зростання суспільно-політичної й національної свідомості в Україні став щомісячний літературно-науковий вісник «Основа» (1861-1862), що виходив у Петербурзі за редакцією В. Білозерського тиражем близько 2000 примірників і друкував статті російською та українською мовами. Фактичним керівником журналу був П. Куліш.

Саме в 1860-1862 р. уперше в історії української книги з'являються в значній кількості елементарні навчальні посібники рідною мовою для масового читача. Твори педагогічної літератури для народу, видані переважно малим форматом і обсягом (у межах 20-25 сторінок), були загальнодоступні широким верствам населення. Більшість букварів, граматик і арифметик з'явилася в Москві і Петербурзі і лише поодинокі – в Києві, Полтаві та Харкові. Серед них видання: «Граматка» П. Куліша (Петербург, 1861), «Букварь южнорусский» Т. Шевченка (Петербург, 1861), «Українська граматка» І. Деркача (Москва, 1861), «Граматка задля українського люду» Л. Ященка (Москва, 1862), «Арихметика» Д. Мороза (Київ, 1862), «Арихметика» О. Конiського, видана М. Костомаровим у 1863 р. «на громадські гроші» та ін.

За видання української книги на початку 60-х р. беруться друкарня Давиденків у Києві, чернігівська та харківська. Згодом українську книгу випускає засноване в 1864 р. видавництво С. Кульженка. Серед продукції названих друкарень важливими були газета «Черниговский листок» (виходила двічі на тиждень під редакцією Л. Глібова російською та українською мовами), брошури загальнонаукового змісту, призначені для народу, – А. Саковича «Про тепло», «Правдиве слово для селян та хуторян» (вийшли в 1862 р. як додатки до «Харьковских губернских ведомостей»), «Дещо про світ божий» – брошура природничого змісту, видана в 1863 р.

Як видання, так і розповсюдження серед читачів української книги в ці роки мало переважно випадковий характер, було пов'язане зі значними труднощами. Уряд негативно ставився до українського друкованого слова та

книги й перешкоджав організації її збуту. Видані в Петербурзі й Києві книги не могли потрапити на полиці книжкових магазинів, їх доводилося продавати за допомогою студентів і семінаристів на базарах та ярмарках у різних містах України, пересилати приватним особам у Харків, Полтаву, Чернігів, Одесу. Окремі пропагандисти української літератури (С. Нос, О. Гнилосиров та ін.) ризикували, нелегально поширюючи видання рідною мовою. Так, С. Нос протягом 1862-1863 р. разом зі своїми однодумцями продав у містах і селах Чернігівської губернії понад 7000 книг (83 назви), серед них «Кобзар» Т. Шевченка, твори Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, Гребінки, журнал «Основа» та ін. У 1864 р. за цю діяльність його було арештовано.

У Росії та Україні в цей період появляються зразки підпільної преси – революційні відозви-листівки. Однією з перших розповсюджувалася у 1862 р. в Полтавській губернії листівка «Усім добрим людям», яка і закликала до виступів проти поміщиків. У 1863 р. у зв'язку з польським повстанням появилися листівки «Золота грамота» (українською й польською мовами), «Руський народе» і «Голос Шевченка з Сибіру», що кликали селян до участі в повстанні.

На початку 1863 р. таємно літографувалися в Києві в тій же друкарні газети «Великорус» і «Одродження», що теж виражали ідеї польського повстання.

Цензуру, яка в 1859 р. перейшла з відання міністерства освіти до міністерства внутрішніх справ, міністр Валуєв перетворює в грізне знаряддя реакції. У червні 1862 р. він закриває на 8 місяців журнали «Современник», якого тоді розходилося тільки на Україні понад 1200 примірників, і «Русское слово», а 1863 р. забороняє друкувати українською мовою наукові, навчальні і взагалі всі книги, призначені для початкового читання народу. В 1866 р. забороняється передовий журнал для дітей «Детский мир» Ушинського, деякі дитячі книги російською мовою, в тому числі й видані Афанасьєвим казки.

Починаючи з 1863 р. кількість українських видань у Росії різко впала. Якщо в 1862 р. їх було 40 назв, у 1863 – 15, то надалі з’являлися лише поодинокі книги.

2. Два останні десятиріччя XIX ст. – період особливо нестерпного гніту царської цензури.

З наступом реакції після вбивства Олександра II демократична преса і видання Росії опинилися в тяжкому стані. Цензура стала суворішою. На рукописи українських письменників цензори відповідали трафаретним «запретить к печати», «не подлежит удовлетворению», «не дозволить к печати», а щодо закордонних українських видань – «не допускать к обращению в России».

Виконуючи подібні вказівки, цензори на місцях перестали допускати до друку навіть ті твори українських авторів, які раніше дозволялося друкувати. Наприклад, заборонено було видати окремою книжкою поему Т. Шевченка «Гайдамаки», хоч вона й була опублікована в «Кобзарі» (1884, Петербург), відхилено українські переклади творів Л. Толстого, незважаючи на те, що оригінали їх тільки-но з'явилися в підцензурному виданні.

Дозволяючи друкувати в альманахах окремі твори українських письменників (наприклад, вірші М. Старицького, роман «Повія» Панаса Мирного в «Раді»), цензори викреслювали твори і сторінки високого ідейного звучання. Так, цензор альманаху «Рада» не допустив до публікації два вірші М. Старицького, присвячені Т. Шевченкові.

З кожним роком в архівах цензури десятками осідали все нові й нові твори українських письменників. Серед заборонених в 1885 р. творів були такі п'єси М. Кропивницького, як «По ревізії», «Глитай, або ж павук», «Доки сонце зійде – роса очі виїсть», в 1886 р. – драма І. Карпенка-Карого «Бурлака», оповідання «Товариші» і п'єса «Лимерівна» Панаса Мирного, повісті «Микола Джеря», «Старосвітські батюшки та матушки» і «Запорожці» І. Нечуя-Левицького, переклад «Демона» М. Лермонтова, ряд історичних пісень, зібраних М. Лисенком.

Головне управління в справах друку заборонило видавати літературні альманахи, пропущені канцелярією київського окремого цензора, – «Десна» (Чернігів), «Розмова» (Одеса), «Хвиля» (Київ, 1886), «Вістка» (Київ, 1888), «Складка» (Харків). Воно не дозволило видавати навіть книгу «Опыт малорусской грамматики», написану російською мовою. Не була бездіяльною й іноземна цензура, яка постійно накладала арешти на закордонні українські видання. Однак не можна сказати, що царська цензура забороняла українську книгу взагалі. Бездарну макулатуру українською мовою цензори охоче дозволяли друкувати.

У ці роки швидко розвивається драматургічна творчість: виступають із новими п'єсами І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький; звертаються до драматичних жанрів Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, навіть Л. Глібов; переробляються для сцени деякі твори М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка; перевидаються п'єси І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя; масово пишуться різними провінційними авторами водевілі і жарти. Внаслідок зростає кількість драматичних творів. Якщо в 1880 р. виходить одна оперета «Чорноморський побит» Я. Кухаренка в збірці його творів, у 1881-1882 р. – жарт Олени Пчілки «Сужена не огужена» і водевіль М. Старицького «Як ковбаса та чарка» в альманаху «Луна», то в наступні два роки з'являється вже по 5, у 1884 – 7, а далі по 10-12 щороку, а в 1890 р. було надруковано аж 14 п'єс.

В умовах переслідування українського друкованого слова важливу роль відіграє в Україні російська книга і преса, що виходить у різних містах. У 80-х р. значно збільшується число російських періодичних видань ліберально-буржуазного характеру, які значну увагу приділяють питанням життя краю, часом друкують статті й матеріали з історії, етнографії та літератури України. У 80-х р. ця преса поповнюється виданнями в Києві – «Труд» (1880-1882), «Заря» (1880-1886), «Киевское слово» (з 1887 р.), у Харкові «Южный край» (з 1880 р.), в Житомирі – «Волинь» (з 1879 р.), у Катеринославі – «Екатеринославский листок» (1883-1884) і особливо «Днепр» (1884-1885) і «Степь» (1885-1886), у Миколаєві «Южанин» (з 1883 р.), в Одесі – «Одесский листок» (з 1880 р.) та ін. У 1882 р. в Києві був заснований щомісячний журнал

«Киевская старина» (на зразок «Русской старины»), присвячений історичному й етнографічному вивченню України. Він проіснував чверть століття – до 1907 р. Незабаром при журналі була заснована книгарня, яка популяризувала українську книжку.

Певне значення в розвитку суспільних наук в Україні відіграли й такі серійні київські видання, як «Чтения в обществе Нестора-летописца», «Университетские известия». Окремі наукові статті, за відсутністю світських органів, з'явилися навіть у «Трудах Киевской духовной академии» (1883 р. – «Очерк истории украинской литературы XVII в.» В. Петрова).

Українська книжка в 80-х і 90-х рр., незважаючи на складні цензурні умови, продовжує розвиватися. Київські друкарні в 80-х р. випускають понад 150 назв українських книг і брошур, Харківські – близько 40, а Одеські – 20. У 90-х рр. зростає значення Одеси як осередку українського друку, де в цей час виходить понад 40 назв, до того ж авторів з усієї України.

Українська книга в ці роки друкується переважно в друкарнях і типолітографіях університету, С. Кульженка, Г. Корчака-Новицького, Є. Федорова, Б. Барського (Київ), В. Кірхнер, Є. Фесенка (Одеса), М. Аспера (Херсон), С. Яковлєва (Катеринослав), М. Гордона, газети «Южный край» і окружного штабу (Харків) тощо. Окремі книги виходять в різних друкарнях Петербурга, Москви і навіть Лейпцига.

Письменники і вчені різних міст України групуються для видання збірників і альманахів. У 80-х р. такими літературно-науковими виданнями типу альманахів стали: в Києві – «Луна» (1881), «Рада» у двох випусках (1881, 1884), в Одесі – «Нива» (1885), у Херсоні – «Степ» (цей збірник друкувався у 1886 р. у Петербурзі), у Харкові – «Складка» (1887, другий її випуск вдалося надрукувати лише в Петербурзі та й то через 10 років!).

Особливу активність у виданні української книжки виявляють у цей період письменники М. Старицький, І. Левицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко. Ряд книжок друкується на кошти окремих ініціативних гуртків.

У Києві в цей час багато друкує Л. Ільницький: 1881 р. – збірку перекладів М. Старицького «З давнього зшитку», альманах «Луна», 1882 р. – «Простака» В. Гоголя, 1883 р. – «Граматку або першу читанку» О. Кониського, 1883 р. – кілька книжечок оповідань О. Стороженка, брошури географічного змісту К. Гамалії, окремі поеми Т. Шевченка, оповідання П. Куліша тощо.

Книгарня Л. Ільницького належала до перших в Україні, що обрали головним предметом своєї торгівлі українські художні, етнографічні та історичні твори, а також популярні брошури. У 1885 р. вона припинила свою торгову й видавничу діяльність, проіснувавши понад десять років. Її замінила крамниця С. Гомолинського, відкрита в Києві у 1886 р. Він не тільки торгував українськими виданнями, але незабаром перетворився в одного з провідних видавців української книжки. На його складі були майже всі нові видання і велика кількість антикварних українських або тих, що стосувалися України, книжок. Виданий ним у 1888 р. каталог показує, що в цей час крамниця мала понад 270 назв українських книжок за період від альманаху «Молодик» (1843) і до видань самого С. Гомолинського (твори Б. Грінченка, окремі поеми

Т. Шевченка, водевілі і вірші другорядних авторів). Каталог книгарні С. Гомолинського рекомендував близько 80 видань російською мовою, присвячених історії, етнографії і фольклору України, серед них історичні праці М.Костомарова, О.Левицького, М.Сумцова, Д. Яворницького та ін. У Києві видавали українську книжку і книготорговці В. Наголкін, Б. Корейво. У 1886 р. київський видавець П. Панчешников робить спробу видати серію «Бібліотеки українських письменників», де з'являється перше ілюстроване невідомим художником зібрання творів І. Котляревського з недосконалим ксилографічним відтворенням малюнків.

Видання творів Т. Шевченка до 80-х років ішло, як правило, без спеціального художнього оформлення (щонайбільше – кольорова орнаментальна рамка на обкладинці). У 1886 р. з'явилося петербурзьке пишне ілюстроване видання поеми Т.Шевченка «Гайдамаки» у формі альбому in folio з передмовою Д. Яворницького і 50 малюнками, у двох – українському та російському – текстах, на якісному папері.

3. Новий етап розвитку української книги починається із сер. 90-х р. в Україні це період інтенсивного піднесення і невпинного зростання визвольного руху. На межі двох століть особливо діяльно проявляють себе трудові маси, а це зумовлює те, що провідною стає популярна література, призначена для народу. Демократична українська інтелігенція видає масову дешеву літературу белетристичного й наукового змісту. Загальна тенденція цього періоду розвитку української книги – переважання популярної, масової літератури.

Починаючи з 90-х р. на українських землях появляються нові організаційні форми видання книги: громадські видавництва і товариства видавничої справи, створені не підприємцями-комерсантами, а діячами української літератури – письменниками, публіцистами тощо. З винятковою інтенсивністю зростає поліграфічна база, створюються друкарні в малих провінційних містах, іде централізація друкарень у Києві, Харкові, Одесі, засновуються видавничі компанії.

Таким чином, активізація видавничої діяльності в Україні в 90-х р. проявила себе не тільки збільшенням кількості надрукованих підцензурних книжок, а передусім і організаційно. У відповідь царська цензура стала жорстокіше переслідувати українську книгу. Однак в Україні виникають окремі групові приватні видавництва в Чернігові, Харкові, Києві, Черкасах, які друкують серії популярних брошур – твори українських письменників-реалістів і доступні народові виклади науково-медичних, агрономічних, географічних, історичних та ін. питань. Видання української книги в умовах Росії в 90-х р., особливо в першій половині останнього десятиріччя XIX ст., і далі має випадковий характер, що зумовлювалося не тільки цензурою, а й відсутністю спеціальних українських видавництв і видавців. Книга виходила у світ переважно з рук комерсантів: у Києві її видавали книгарні С. Гомолинського, Ф. Йогансона, Б. Корейво, В. Наголкіна, у Москві – І. Ситіна, Т. Губанова, Є. Губанова, І. Юргенсона, «Русский книжнй магазин», в Петербурзі –

О. Суворіна, А. Пожарової, в Одесі – О. Федорова, Є. Фесенка, в Катеринославі – В. Алексєєвої та ін.

Важко було боротися з цензурою, яка не давала змоги піднести внутрішню якість української книги, але хаотичному виданню її можна було запобігти шляхом організації спеціальних видавництв, поява яких і є характерною рисою українського книгодрукування двох останніх переджовтневих десятиліть. Одним із перших таких видавництв цього часу було видавництво Б. Грінченка. На початку 90-х р. він випустив кілька українських брошур у Харкові; у 1894 р., переїхавши до Чернігова на посаду секретаря губернського земського управління, він організував серійне видавництво популярних наукових і белетристичних книжок для народу. Деякі зі своїх видань Марія та Борис Грінченки позначали псевдонімом «П. З. Р-ої», що означало «переказано з російської». Чернігівські видання Б. Грінченка для народу виходили в тоненькій кольоровій обкладинці, часом із малюнком, малим форматом.

Майже одночасно з чернігівським видавництвом Б. Грінченка діяло Харківське групове видавництво, яке виступило під псевдонімом «Вс. И. Гуртом» («всі гуртом»). Душею його був Г. Хоткевич, письменник і актор. Воно видало 15 белетристичних книжечок тиражем понад 70 тис. примірників (окремі твори Т. Шевченка, І. Франка, Г. Хоткевича та ін.) і на початку 900-х р. припинило своє існування.

Наприкінці 90-х р. почало регулярний випуск підцензурної книги в Україні книговидавниче товариство «Вік». Діяльність його спрямовувалася ліберально-буржуазними українськими письменниками і публіцистами, що відбилося і на характері видань, хоч вони відіграли позитивну роль у розвитку української книги, в поширенні творів українських письменників-демократів і наукових знань серед народу. Одним із найактивніших організаторів став В. Доманицький. Протягом 1895-1897 рр. з'явилося 5 книжечок цього поки безіменного видавництва. Кілька книг воно надрукувало на кошти журналу «Киевская старина».

У 1897 р. в Києві ініціатори цього видавництва заснували легальну книгарню при редакції «Киевской старины» (з 1906 р. – «Українська книгарня»).

У 1898 р. в Україні відзначався 100-річний ювілей нової української літератури (з дня видання «Енеїди» І. Котляревського). У зв'язку з цим появляється кілька нових видань творів Котляревського, які користувалися популярністю серед народу. У 1897 р. «Енеїда» виходить у Москві, у 1898 р. її друкує «Киевская старина» і робить окремий відбиток, у 1899 р. в тій же друкарні М. Корчака-Новицького виходить новий тираж цього видання. Видавництво «Вік» відзначає ювілей альманахом на честь І. Котляревського і тритомною антологією української літератури за сто років під заголовком «Вік» (звідси назва перейшла і на видавництво).

Значне місце у виданнях «Віку» займають і товсті книги – збірки творів класиків української літератури, художні та ювілейні альманахи. У період найактивнішої діяльності (1900-1905) видавництво надрукувало 91 книгу тиражем близько 325 тис. примірників. Головними серіями цього видавництва

були: «Українська бібліотека» (розраховані на інтелігенцію твори українських письменників XIX – початку XX ст.) і «Селянська бібліотека» (науково-популярні і белетристичні брошури).

Якщо на 1905 р. «Вік» надрукував 91 книгу, то за 1906-1909 рр. – тільки 9. Зменшення ролі «Віку» пов'язане з появою після революції 1905-1907 р. української преси та інших видавництв.

З 1898 р. аж до 1917 р. активно видавало українську популярну книгу петербурзьке буржуазно-ліберальне «Благотворительное общество для издания общеполезных и дешевых книг». Головою цього товариства був український письменник Д. Мордовець. У 1901 р. до цього товариства приєдналося також видавництво Б. Грінченка. Це було перше легальне видавництво української книги, затверджене міністерством. У Петербурзі українським рукописам легше було пройти цензуру, ніж в Україні, і тому вже до 1905 р. товариство видало 36 брошур, з них 9 сільськогосподарського, 4 медичного, 11 белетристичного і 12 історичного та історико-літературного змісту (загальним тиражем 448 233 примірники). Більшість видань товариства мала ілюстрації. Брошури виходили гарно оформленими, ціною 3-5 копійок, в обкладинках з виконаним художником А. Ждахою серійним малюнком.

З 1898 р. почала видавати українські книги, як відбитки зі свого журналу, редакція «Киевской старины», яка одержала дозвіл друкувати белетристику українською мовою. Однак тираж цих книжок був дуже малий (100-200 примірників), зате вони знайомили читача з новими творами відомих українських письменників – І. Франка, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, О. Кобилянської та ін. Виняток становить «Кобзар» Т. Шевченка, виданий редакцією «Киевской старины» в 1899 р. тиражем 50 тисяч дешевих і 10 тисяч дорожчих примірників.

На початку 900-х р. у зв'язку з незначними цензурним полегшенням щорічно почали з'являтися в Україні літературні альманахи, які свідчили про назрівання потреби в українській пресі, журналістиці. Крім згадуваних уже слід назвати такі: «Степові квіти» (Чернігів, 1899), «Хвиля за хвилею» (Чернігів, 1900), «Дубове листя» (К., 1903), «Перша ластівка» (Херсон, 1905). У 1902 р. у Києві з'являються два томи «Народних оповідань» Марка Вовчка, в 1903-1905 р. – 8 томів «Повістей і оповідань» І. Нечуя-Левицького. В Одесі у 1900-1903 р. видано 4 томи творів О. Конисського. Виходить кілька збірок творів драматургів: «Повний збірник творів» у 3 томах М. Кропивницького (Харків, 1903), п'ятитомник І. Тобілевича «Драми і комедії» (Київ, 1903-1910) тощо.

З'являються українські книги в ці роки і в інших містах України (Миколаєві, Черкасах, Конотопі, Херсоні, Полтаві тощо). Цьому сприяв розвиток друкарських і типолітографських підприємств в Україні, застосування більш досконалої друкарської техніки. В 90-х р. і на початку 900-х р. українська книга видавалася в друкарнях С. Кульженка, І. Чоколова, М. Корчака-Новицького, В. Завадського (Київ), І. Варшавчика, В. Попова (Харків), С. Бродовича, А. Штерензона (Житомир) та ін.

Як і в попередній період, в 90-і і на початку 900-х років царська цензура продовжує шаленіти, ведучи боротьбу не стільки проти української, як проти прогресивної книги та друку взагалі.

4. У Галичину у 80-х роках XIX ст. перемістився центр українського національного, визвольного та культурно-освітнього руху. У другій половині XIX ст. після зловісних Валуївського та Емського указів, становище української книги у Наддніпрянській Україні стає особливо важким.

Однією з характерних рис українського книгодрукування в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. є інтенсивний розвиток демократичної книги і преси.

Статистичний матеріал, розміщений в «Енциклопедії українознавства», засвідчує, що в умовах різного роду цензурних утисків, починаючи з 1860-х рр., центром книжкового видання залишалась Галичина. Так, уже у 1870 р. тут було випущено більше книг, ніж на підросійській Україні. У 1894 р. в Галичині – 177, з них у Львові – 136, тоді як на центральній і східній Україні – 30 .

Протягом 1890-1905 р. у Галичині і на Буковині виходить величезна кількість різноманітної літератури українською мовою – книжок, брошур, журналів, газет, серійних «бібліотек», одноденок, нот, листівок, образотворчої продукції тощо. Розширюється діапазон української книжки – від наукових видань (поява «Записок Наукового товариства ім. Шевченка») і до багатотиражної ілюстрованої дитячої книжки.

Видання Галичини, Буковини, Закарпаття, у кілька разів перевищують за чисельністю видання української книжки в Росії, але якісно (за змістом) незначна кількість цієї продукції заслуговує на увагу. Москвофільська преса («Галичанин», «Галицкая Русь», «Новий галичанин» у Львові, «Листок» в Ужгороді та ін.) орієнтується, як і раніше, на реакційні російські партії. Видання творів російських письменників-реалістів в оригіналі було винятком. У 90-і роки москвофіли збільшують випуск популярних брошур, зміст яких зводився до культу російського царя, панросійських закликів і релігійної моралі.

Багато книжок, популярних брошур, збірників, газет і журналів видавали ліберально-буржуазні діячі і групи Галичини. Окремі з цих видань, зокрема журнал «Зоря» (Львів, 1880-1897), «Молода Україна» (Львів, 1900-1906), газети «Буковина» (Чернівці, 1885-1916), «Поступ» (Коломия, 1903-1905) та ін., відіграли позитивну роль у розвитку українського літературного процесу. «Зоря» в 90-х роках під редакцією В. Левицького (Лукича) перетворилася у всеукраїнський літературно-науковий орган. В умовах цензурних переслідувань українських творів у Росії це було його значною заслугою. Коломийська газета «Поступ», чернівецька – «Приятель» (1903), як популярно-освітні видання для широкого читача, друкували багато пізнавального матеріалу з різних галузей знань, а також художніх творів письменників-реалістів (зокрема, в перекладах творів Чехова, Горького, Толстого, Короленка та ін.). Для периферійних міст західноукраїнських земель у цей період узагалі стало характерним видання газет для селян: «Хлібороб» (1891-1893), «Хлопська правда» (1903-1909) у

Коломиї, «Хлібороб» (1904-1913), «Селянин» у Чернівцях (1904-1906). У 1895-1896 р. навіть селянин Григорій Савчук з села Нові Мамаївці на Буковині зробив спробу видати селянську газету. Це – перший випадок в історії преси на Україні, коли селянин став видавцем, редактором і головним кореспондентом свого органу. На жаль, він перебував під впливом церковщини і москвофільських ідей, через що його газета «Селянин» майже не відображала справжніх сподівань та інтересів селянства. Однак у всіх цих газетах почали брати участь як кореспонденти грамотні селяни з різних куточків Галичини та Буковини.

У зв'язку із загостренням класових суперечностей і боротьби в цей період реакційні сили також прагнуть розширити свій ідеологічний вплив на трудящих. Цій меті вони підпорядковують масову пресу і популярну брошуру. Поряд із газетою «Діло» буржуазно-націоналістичні елементи Галичини засновують літературно-політичний журнал «Правда» (Львів, 1888-1896), а потім – газети «Свобода» (Львів, 1897-1916), «Будучність» (Львів, 1899), «Гайдамаки» (Львів, 1902-1909), «Самостійна Україна» (Львів, 1905-1906) та ін.

Наприкінці XIX – початку XX ст. друкарні Перемишля, Жовкви, Ужгорода, Станіслава працювали переважно на церковно-релігійну періодику і духовну популярну книжку. Значна кількість їх виходила і у Львові та Чернівцях. Багато популярної літератури видавало товариство «Просвіта». Протягом 1889-1908 рр. воно надрукувало 194 назви брошур белетристичного, історико-географічного, природознавчого, медичного і релігійного змісту тиражем понад 1,5 млн примірників.

Незважаючи на цензурні переслідування, видання Галичини були головним показником розвитку суспільної думки Галичини. Видатна заслуга в цьому належить І. Франку, М. Павлику та їх однодумцям і помічникам (В. Гнатюкові, О. Маковею та ін.).

Головним періодичним виданням революційно-демократичного напряму в 90-х р. у Галичині був журнал радикальної партії «Народ» (1890-1895), що видавався у Львові і Коломиї за редакцією І. Франка та М. Павлика при активній участі М. Драгоманова, а також журнал «Житє і слово», який виходив за редакцією І. Франка (1894-1897). Одним із найкращих українських журналів 90-х р. був двотижневик «Народ», на сторінках якого поряд з публіцистами професіоналами виступали і селяни-кореспонденти. До журналу «Народ» близько стояла газета «Хлібороб» (Коломия, 1891-1893). Це перша справжня українська газета для селян, що викривала соціальну несправедливість, експлуатацію і сприяла розвиткові соціальної свідомості народу. В 1895 р. була спроба видати чергову радикальну газету «Радикал», але вона проіснувала недовго. У 1897 р. у Львові почав виходити орган радикальної партії – «Громадський голос», що проіснував понад сорок років.

Джерелом розвитку революційної й демократичної української преси та видань Галичини, розрахованих на всі українські землі, стали активні зв'язки революційно-демократичних діячів Західної та Східної України (І. Франка, М. Павлика, Лесі Українки та ін.) з масовим визвольним рухом трудящих. З цих видань, крім згадуваних, слід назвати серійні західноукраїнські видання:

«Літературно-наукова бібліотека» І. Франка (1889-1895), «Бібліотека “Хлібороба”» (1891-1892), «Дрібна бібліотека» К. Паньківського (1893-1896), де з'явились перші поетичні збірки П. Грабовського, «Хлопська бібліотека» (1896-1899), видання газети «Громадський голос» (19 популярних книжечок для селян), «Бібліотека політична» (кілька брошур цієї серії видав у 1897 р. у Чернівцях Д. Лукіянович), «Універсальна бібліотека» (видавав Д. Лукіянович у 1895-1912 р. – 18 брошур творів світових письменників у перекладах переважно І. Франка), «Жіноча бібліотека» Н. Кобринської (1895), «Бібліотека для суспільних наук» Л. Когута (Чернівці, 1902-1906) тощо.

Завдяки радикальній партії в 90-х рр. в Галичині поширюється такий вид друку, як листівка – агітаційна виборча прокламація.

На рубежі 90-х і 900-х рр. у Галичині виникають спеціальні громадські видавництва літературно-наукової книжки українською мовою, які намагаються обслужити всі українські землі. Таким видавництвом була «Українсько-руська видавнича спілка», заснована з ініціативи В. Гнатюка у Львові членами студентської «Академічної громади» у 1899 р. Це було, по суті, перше видавництво в Галичині, яке поставило собі за мету давати систематичний і організований випуск друкованої продукції – творів українських письменників і перекладів. Усю роботу в цьому видавництві вели В. Гнатюк, як відповідальний редактор, та І. Франко. У двох серіях брошур («Наукова бібліотека» і «Белетристична бібліотека») друкувалися оригінальні твори українських письменників, переклади з російських і західноєвропейських реалістів та наукові праці (переважно перекладні); усе було розраховано на інтелігенцію та широкого читача з народу.

За двадцятирічне існування «Українсько-руської видавничої спілки» було видано близько 600 назв. Книжки виходили звичайно тиражем 1200 примірників. До свого авторського активу «Спілка» залучала письменників та вчених із Східної України й Галичини, хоч до 1905 р. царська цензура не допускала в Росію книжок, виданих «Українсько-руською видавничою спілкою». Видання «Спілки» В. Гнатюк та І. Франко підпорядкували поширенню демократичних ідей, вихованню передового світогляду. З цією метою добиралися для перекладу найкращі твори класичних і нових літератур різних народів, а також друкувалися твори сучасних українських письменників – І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Леся Мартовича та ін. Найактивнішим періодом видавничої діяльності «Спілки» було перше десятиріччя її існування, коли вона знаходилась у руках І. Франка та В. Гнатюка.

В умовах зростання видавничого руху в Україні «Українсько-руська видавнича спілка» змушена була акцентувати свою увагу на перекладах, а не на оригінальних творах. Особливі труднощі відчувала «Спілка» у справі поширення своїх видань. Вони тоді розходилися всього в 200-250 примірниках. Книгарня наукового товариства ім. Шевченка у Львові не мала змоги реалізувати всього тиражу: в Україну не пускала цензура, а в Галичині з брошурами белетристичного змісту конкурувала література, видана «Просвітою», яка мала урядову дотацію (а це відбивалося на вартості книжки).

Зусиллями І. Франка і В. Гнатюка в цей період видавався перший загальноукраїнський журнал-щомісячник «Літературно-науковий вісник», що був заснований у 1898 р. замість журналу «Зоря» як орган Наукового товариства ім. Шевченка (1905 р. він перейшов у відання «Видавничої спілки»). Протягом першого десятиріччя свого існування завдяки редакторам І. Франку і В. Гнатюкові «Вісник» стояв на демократичних позиціях і відображав розвиток українського літературного процесу в особі всіх кращих письменників-реалістів, а також стан української демократичної суспільної думки початку XIX ст. У перший рік журнал допускався в Росію, але на другому році видання був заборонений цензурою.

На почаку XX ст. І.Франко і його соратники видають у Львові ряд фундаментальних книжок і збірників типу альманахів і хрестоматій. Справжнім досягненням друкарської справи у цьому виді книжкової продукції стали «Акорди» І. Франка – антологія української лірики від смерті Т. Шевченка до початку XX ст.

Передові діячі української культури активно сприяли також розвитку наукової книжки в умовах Галичини. Засноване ще в 1873 р. у Львові Товариство ім. Шевченка по-справжньому виявляє себе в галузі науки і видань лише в 90-х р., після перейменування в Наукове товариство (1892) та одержання грошової субсидії від галицького сейму (1894). Наприкінці сторіччя до його складу входять І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк. Під їх керівництвом етнографічна комісія (з 1898 р.) та філологічна секція взяли демократичний курс, що знайшло чітке відображення в багатьох виданнях товариства.

Наукова книжка найінтенсивніше виходила у Львові до 1906-1907 рр., коли в діяльності товариства активну участь брали І.Франко та В.Гнатюк (секретар товариства) і коли багато матеріалів для публікації постачали вчені з України. У ці роки товариство випускало й вузько спеціалізовані журнали, зокрема «Часопись правничу» (1889-1914) і «Бібліотеку правничу» (1901-1902). «Часопись правнича» разом з такими періодичними виданнями, як «Економіст» (Перемишль, 1902-1913), «Учитель» (Львів, 1889-1914) та інші, свідчила про тенденцію до спеціалізації в українській журналістиці, викликану значним розширенням наукових досліджень на українських землях у період 90-900-х рр. Одним із основоположників стилю української наукової книги виступив І. Франко.

Про пожвавлення видань наукового профілю в цей період свідчить і поява словників: у 1893-1898 р. у Львові вийшов чотиритомний «Словарь російсько-український» М. Уманця і Спілки, ву Києві в 1897-1900 р. «Русско-малороссийский словарь» Є. Тимченка в трьох томах.

Помітним досягненням книгодрукування цього періоду була «Галицко-русская библиография XIX ст.», складена І. Левицьким. Перший її том, надрукований у 1886 р., охоплював список публікацій, які з'явилися в Галичині, Буковині і Закарпатті з 1801 до 1860 р.; другий том, виданий у 1894 р., – з 1861 до 1886 р.

Другою цінною на той час бібліографією є «Литература украинского фольклора», видана в 1901 р. Б. Грінченком у друкарні Чернігівського земського управління.

Окремою галуззю книжкової справи, що в 1890-1900 р. почала розвиватися, є дитяча книжка і періодика. Ще в 1870-1875 р. у Львові з'явився перший журнал для дітей – «Ластівка», однак він був далеким від тодішніх вимог педагогічної науки, виходив незграбною мовою і стилем. У 1885-1894 р. у Чернівцях О. Попович видавав «Бібліотеку для молодіжі», у якій брали участь Ю. Федькович, С. Воробкевич, Є.Ярошинська та ін. письменники. У 1887 р. «Руським товариством педагогічним» у Львові був виданий перший альманах оповідань і віршів для дітей, складений Молодченком (І. Франком). З 1890 р. товариство почало видавати ілюстрований журнал для дітей і юнацтва «Дзвінок» (виходив до 1914 р.). У журналі взяли часть І. Франко, Є. Ярошинська, С. Ковалів, О. Пчілка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко та ін. Поряд із «Дзвінком» «Педагогічне товариство» видає окремими книжечками (до 1910 р. їх з'явилося понад 150) твори українських письменників для дітей, а також переклади з Андерсена, братів Грімм, Л. Толстого, Жюль Верна («Подорож навколо світу»), Д. Свіфта («Мандрівка Гуллівера»), Д. Дефо («Робінзон Крузо») та ін.

На межі XIX і XX ст. спостерігаються зрушення в художньому оформленні української книжки. Вона вже виробляє своє обличчя, свій тип. Розрахована на дрібну інтелігенцію і трудящих України, книжка видається, як правило, невеликим об'ємом, порівняно дешевою і акуратною; в більшості випадків вона має привабливий малюнок зовні, а інколи ілюстрована і в тексті.

Становлення української книжки Львова, незважаючи на всі труднощі та перешкоди, відбулося наприкінці 40-х та початку 50-х р. XIX ст. Із 60-х рр. XIX ст. в історії розвитку української львівської книжки почався новий більш активний та змістовний період – період її тематичної диференціації та чіткішої політичної кристалізації.

5. Економічна криза й поразка в російсько-японській війні 1904-1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв’язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя для вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії проходили демонстрації та страйки, де висувалися політичні вимоги. У неділю 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, учасники якої хотіли вручити царю петицію стосовно покращення умов праці. Проте влада розцінила це як бунт і наказала військам стріляти по демонстрантах. Загинуло близько тисячі осіб. Події «кривавої неділі» викликали загальне обурення та стали початком Першої російської революції 1905-1907 р.

Наростання хвилі народних протестів примусило імператора Миколу II оприлюднити 17 жовтня 1905 р. Маніфест «Про вдосконалення державного

порядку», яким народу надавалися громадянські свободи – недоторканності особи, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок.

Реальним початком нового етапу в історії української преси слід вважати 24 листопада 1905 р., коли царський уряд затвердив «Тимчасові правила щодо друку», в яких уже не згадувалося про обмеження для українських видань. В умовах конституційно-демократичного ладу починається розвиток української преси. У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших великих містах України стали з'являтися українські газети та журнали. Та на практиці виявилось, що нові правила про друк тільки формально проголошували свободу слова; насправді будь-який номер українського періодичного видання міг бути конфіскований за вказівкою місцевої адміністрації, якщо та бачила на сторінках друкованого органу ту чи іншу «крамолу».

Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграла позиція російської Академії наук, яка висловилася за зняття обмежень стосовно української мови. Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося в травні 1906 р. Однак на цей час розгортання революції дало змогу українству здійснити важливі заходи. Так, розпочалося видання української преси. 3 листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети «Хлібороб» (однак без офіційного дозволу). Місцева адміністрація прагнула газету закрити і вилучити її номери. Не відставала у злісній критиці реакційна преса. Зокрема, чорносотенний «Киевлянин» кілька разів апелював до окружного суду в Лубнах, полтавського губернатора та інших сил, що мали покласти край подібній нелегальній сваволі й «потурбуватися про те, щоб знову ввести в дію закони Російської імперії». Таким чином, четвертий номер «Хлібороба» був конфіскований. П'ятий «за непорозумінням з адміністрацією» вийшов із запізненням. Згодом втрутився суд, призупинивши видання лубенського тижневика

У Києві став виходити щомісячний журнал «Нова громада», редактором якого був Б. Грінченко. У лютому 1906 р. тут повідомлялося про сумне становище і складну долю преси після проголошення свободи слова. Це засвідчували цифри: приблизно за місяць припинили існування не менше 80 періодичних видань, арештовано понад 60 редакторів, які витратили на заставу майже 350 тисяч карбованців викупних грошей. А вже у березневій книжці журналу зазначено: «Сучасна свобода преси ще гірше часом дошкуляє письменникові, аніж попередня цензура».

Чимало українськомовних видань зникали під тиском місцевої влади на перших номерах. Так сталося з катеринославськими газетами «Запоріжжє» і «Добра порада», одеським часописом «Вісти», київською «Боротьбою», петербурзькою газетою «Наша Дума», що продовжувала демократичні традиції журналу «Вільна Україна», та деякими іншими періодичними виданнями в Росії. Систематичних переслідувань зазнавала полтавська газета «Рідний край»: до карних справ потрапили № 4 (за передрук у перекладі українською мовою статті «На захист гноблених» із газети «Полтавское дело»), № 20 (за вірш «Тарасові» – «революционного характера, в котором дерзновенно выражено

неуважение к верховной власти») тощо. У квітні 1907 р. була закрита друкарня, де друкувався «Рідний край».

Незважаючи на те, що 1906 р. був відносно сприятливим для зародження української преси, чимало видань не змогли втриматися через несприятливі політичні, адміністративні та цензурні умови. Наприкінці року залишилося на території Наддніпрянської України тільки три видання: «Рідний край» (Полтава), «Світова зірниця» (Могилів-Подільський), «Рада» (Київ).

З 1907 р. замість «Київської старовини» було прийнято рішення видавати українською мовою журнал під назвою «Україна». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Із доповідної записки російської Академії наук «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (квітень 1905 р.): ...Друковане слово не може бути предметом переслідування за внутрішній зміст того, що ним передано. Зовнішня оболонка думки, спосіб висловлення її, літери звільнено від цензорських та всіляких інших поглядів. Тільки сплетіння нещасливих випадковостей могло підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 р. і височайші накази 1876 і 1881 р. ... необхідно тепер же скасувати.

Революція 1905-1907 р. привела до поширення із західноукраїнських земель до Східної України мережі «Просвіти». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу таку організацію. У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» з'явилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. На середину 1907 р. в Наддніпрянщині діяли 35 «Просвіт». Вони здійснювали видавничу діяльність, організовували в селах читальні, розповсюджували українські видання, допомагали створювати різноманітні товариства («Український учитель», «Технік», «Український агроном», «Наша кооперація») тощо. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «Рада», яка видавалася з 1906 р. в Києві. Її видання фінансували українські меценати Є. Чикаленко та В. Симиренко.

Друковані видання почали з'являтись у найбільших містах України і вже до 1914 р. про своє існування, бодай одним номером, на території України, заявили 45 часописів українською мовою. Проте офіційний дозвіл на видавництво українських видань був лише вимушеною поступкою революційним настроям і аж ніяк не означав урядове сприяння справі українського друку. Навпаки, молода українська видавнича справа від початку зіткнулася з цілою низкою труднощів і проблем: матеріальне забезпечення лежало на плечах ще не сформованого українського передплатника, брак висококваліфікованих професійних кадрів гальмував видавничий процес, постійним був контроль збоку владних структур, які мали право попередньої цензури та ін.

? *Питання для самоконтролю*

1. Які періоди розвитку української дожовтневої книги з 50-60-х р. XIX ст. виділяють? Окресліть їхні ознаки.

2. Хто засновує в Петербурзі першу українську друкарню?

3. Які альманахи був изаборонені цензурою?

4. Назвіть основні книжкові видання періоду тотальної цензури друкованого українського слова.

5. Назвіть основні періодичні видання періоду тотальної цензури друкованого українського слова.

6. Редактором якого журналу був І. Франко?

7. Хто був ініціатором заснування першого загальноукраїнського журналу-щомісячника «Літературно-науковий вісник»?

8. Коли було засноване у Львові Товариство ім. Шевченка?

9. Хто був головою головою товариства «Просвіта ім. Т. Шевченка»?

✍ *Практичні завдання*

Складіть хронологічну таблицю цензурної заборони друкованого українського слова з боку Росії, визначити авторів цензури та її наслідки.

Максимальна кількість балів – 2.

ТЕМА 5
ВИДАВНИЧИЙ РУХ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917-1920)

Мета: вивчити особливості видавничого руху доби визвольних змагань українського народу протягом 1917-1920 рр., зокрема внесок українських урядів у формування нової видавничої мережі.

План

1. Ситуація з українським друком напередодні перевороту 1917 р.
2. Формування нової видавничої мережі.
3. Політика українських урядів у видавничій справі.
4. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР.
5. Видавничий репертуар

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, УНР, Українське питання, Книжкова палата.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. 2 серпня 1914 р. – буквально другого дня після початку Першої світової війни – російська влада в Києві забороняє видавати газету «Рада». Така ж доля незабаром спіткала і журнал «Українська хата». А вже з початком наступного року, за наполяганням військових, спеціальним розпорядженням київського губернатора призупинялася діяльність усіх редакцій газет, що виходили «на малоросійському наріччі». Під це розпорядження потрапила ціла низка періодичних друкованих органів, що утворилися після обнародування царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., зокрема найтиражніші місячники «Літературно-науковий вісник», «Україна», «Дзвін», «Світло», «Молода Україна» та інші.

Спроби властей у черговий раз накинути пута на українське друковане слово, скориставшись військовим станом, стосувалися не лише засновників новоутворених періодичних видань, а й видавництв. Знову сміливішає й нахабніє Київський цензурний комітет, роботу якого організовує в цей період професор університету Св. Володимира Т. Флорінський. Знову запроваджують вимоги отримання дозволу цензурного комітету на кожне нове видання.

Заборонницькі розпорядження доходять і до книжкових магазинів: закривається одна з найбільших книгарень у Києві – книгарня «Літературно-наукового вісника». Це значно ускладнило роботу утвореним у Києві після 1905 р. видавництвам з чітко окресленими напрямками програм.

І все ж навіть за цих умов загартовані безкінечною боротьбою з цензурою видавці українських книг пробиваються до свого читача. 1914 р. друкарня Першої київської друкарської спілки випускає у світ підготовлену

видавництвом «Час» невелику брошуру «Життя Тараса Шевченка», а також солідне дослідження С. Єфремова «Шевченко». Наступного року у Києві побачив світ науковий збірник, присвячений роковинам народження Шевченка. На додаток до цього видання тут і в інших містах України поширюється випущена в Одесі ще 1912 р. велика за обсягом (320 сторінок) збірка «із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» з передмовою, упорядкуванням і примітками відомого українського бібліографа і критика М. Комарова – «Вінок Т. Шевченкові».

Набула громадською розголосу акція студентів Київського університету, галичан за походженням, із збирання серед населення пожертв для закупівлі і відправки полоненим російською армією солдат із Західної України, висланих до Сибіру, українських книг.

Щоб обійти київські цензурні рогатки, починається друк української книги поза Києвом і Харковом. Так, 1916 р. спочатку в Москві, а згодом у Одесі друкується і поширюється по Україні двотижневий літературно-наукових журнал «Слово». Того ж року в Миколаєві побачив світ «Словник Шевченкової мови», упорядкований невідомим автором, який заховався під псевдонімом «Нестор-Літописець».

Окремими виданнями, невеликими за обсягами, пробиваються до читача художні і нори В. Винниченка. Б Грінченка, Лесі Українки, І. Франка. В Катеринославі продовжує друкувати свої розвідки про історію запорізького козацтва Д. Яворницький.

На період військового стану припадають і перші спроби заснування українських видавництв нового типу, діяльність яких організовувалася на добровільних внесках пайщиків з числа членів видавничого товариства. На таких засадах у 1916 р. виникло, зокрема, видавництво «Друкарь» у Петрограді. Сума пайових внесків склала 25 рублів. Поширювалися ці листівки серед українців в усіх регіонах Росії кількома каналами. Серед них – вкладання листівок у свіжі випуски українських часописів, які все ж виходили в імперії. Зокрема російськомовний, редагований С. Петлюрою в Москві, щомісячний журнал «Украинская жизнь», який мав на той час чи не найбільше передплатників.

Найбільшого успіху в боротьбі за право українців мати свою державу і мову досягнули видавці журналу «Украинская жизнь», який від 1912 р. друкувався в Москві. На основі публікацій часопису редколегія вирішила підготувати і випустити масовим накладом російською мовою книгу з назвою «Українське питання». Намір був вкрай актуальним з двох аспектів. *По-перше:* за обставин, коли російське суспільство вже втратило саму уяву про Україну як про національний організм і стало трактувати українство як простий «варіант російської культури», необхідно було через книгу аргументовано, ненав'язливо донести до масового неукраїнського читача матеріал, що характеризує український національний рух в його минулому і сучасному. *По-друге,* нагальною потребою стало пробудження, розворушення в значної частини української інтелігенції приспаної національної самосвідомості, спонукання земляків до важкої просвітницької роботи серед народу.

Книга побачила світ на початку 1914 р. Рівно через рік редакція «Украинской жизни» перевидає свою новинку, а після закриття журналу більшовицькою владою 1917 р. «Українське питання» виходить третім виданням. Одночасно в Москві було випущено ще одну книгу, присвячену споконвічним українським землям, – «Галичина, Буковина, Угорська Русь: історичний, географічний та етнографічний нариси». Писали її М. Грушевський, С. Петлюра, Д. Донцов, В. Дорошенко, Софія Русова та ін.

Цікава подальша доля цієї книги. Вже в перші роки радянської влади весь наклад її трьох видань було конфісковано і знищено. Кільки примірників потрапили до спеціальних фондів. Оновленою ця книга прийшла до українського читача з маркою видавництва ім. Олени Теліги 1997 р.

До 1917 р. загальний освітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть понад 80%. Піднесення української культури та видавничої справи, зокрема, починається з 1917 р., після створення у березні Української Центральної Ради (УЦР). Важливою і невід'ємною частиною її політики було питання культурно-освітнього будівництва. Уже з перших засідань УЦР поруч із найголовнішими завданнями державотворення гостро стало питання про заснування та розвиток рідної школи як на території України, так і за її межами, у місцях компактного проживання українців. Було скасовано всі заборони царського уряду щодо видання книг українською мовою, і надавалися рівні права й можливості в культурному розвитку не лише українцям, а й усім іншим націям і народностям, які мешкали на території України.

2. Для книговидавничого руху в Україні цього періоду характерні дві головні організаційні ознаки: стихійність та інтенсивність розвитку.

Широке розкуповування в КНИЖКОВИХ криницях практично всіх збережених передреволюційних видавничих запасів засвідчувало стрімке підвищення попиту саме на українську книгу. Тому інтенсивний ріст книговидавничого руху має об'єктивне пояснення.

Структура книговидавничих і книгорозповсюджуючих осередків формувалася такими силами:

1. Видавничі спілки, товариства та інші підрозділи, які були створені в Україні після 1905 р. або ще наприкінці XIX ст. З розвитком революційної ситуації початку 1917 р. на вони виходили з напівлегального становища й відразу почали нарощувати видання своєї продукції. Передусім, це видавництво «Вік» (історія його починається в Києві з 1895 р.), видавнича спілка «Дзвін» (заснована в Києві 1907 р. В. Винниченком), видавництво «Час» (у Києві 1908 р.), видавниче товариство «Криниця» (Київ, 1912 р.).

2. *Видавництва української книги, засновані поза межами України, але перенесені до Києва напередодні революції.* Серед таких можна виділити «Благодійне Товариство з видання загальнокорисних та дешевих книг» (утворене в Петербурзі 1898 р., перенесене 1917 р. до Києва), «Вернигора» (утворене 1916 р. в Петрограді, незабаром перебазувалося до української

столиці), «Друкарь» (засноване 1916 р. в Петербурзі й наступного, 1917-го, разом із друкарнею перенесена до Києва).

3. Новоутворені видавництва та їхні підрозділи. Результативно відразу запрацювали «Просвіта» з її однойменними видавничими осередками на місцях, «Всеувито» у Києві (Всеукраїнське видавниче товариство вчителів), «Сіяч» у Черкасах, «Союз» у Харкові, «Рідна Стріха» у Могилеві-Подільському.

Найпоширенішою юридичною формою існування видавництв та їхніх підрозділів стали спілки, товариства, приватні особи.

Видавнича діяльність здійснювалася не лише у великих містах та культурних центрах, а й у містах із населенням 5-10 тис. жителів, зокрема у Золотоноші, Лубнах, Миргороді, Проскурові, Валках на Харківщи- ні, Каменському, Широкому тощо.

За кількістю видань найбільші центри видавничої справи в України зосереджувались у містах: Києві – 893 видання, Одесі – 307, Харкові – 217, Катеринославі – 162, Полтаві – 98, Вінниці – 54, Чернігові – 30, Кам'янці-Подільському – 24, в інших містах виходило менше двадцяти видань.

Серед видавничих організацій, які найбільше видали книг: видавниче товариство «Криниця» (Київ) – 55 назв, видання об'єднаних фірм «Книгарня А.А. Івасенко», книгарня «Праця» (изданіе объединенных фирмъ «Книжный магазин А. А. Ивасенко», п/ф «Одесские новости», книжный магазин «Трудъ») (Одеса) – 33, видавниче товариство «Вернигора» (Київ) – 32.

Кількість видавництв та видавничих товариств, які друкували книжкову продукцію, становила 130, найбільше їх було у Києві – 57, в Одесі – 23, у Харкові – 15, у Катеринославі – 8, у Вінниці – 4, у Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні, Могилеві-Подільському, Кобеляках, Кам'янці-Подільському, Лубнах, Чернігові, Валках на Харківщині по 2, в інших містах, таких, як Золотоноша, Миколаїв, Черкаси, Річиця, Софіївка – по одному.

В умовах посилення політизації українського суспільства цілий ряд видавництв свідомо йшли на співпрацю з українськими партіями та організаціями з бажанням допомогти ствердитися у свідомості людей ідеї відродження нації. Так, видавництво «Криниця» співпрацювало з Українською партією соціалістів-революціонерів, «Вернигора» – з Братством самостійників, «Дзвін» фінансувався партією українських поступовців. Звідси – урізноманітнення видавничої продукції: книги, плакати, брошури, листівки, «метелики».

Досить поширеною була видавнича мережа «Просвіта». Розмаїтість у книгодрук вносили приватні видавництва, що ставили перед собою передусім комерційні інтереси. Цікаві нові сторінки історії видавничої справи можуть скласти персональні видавничі підрозділи видатних діячів українського відродження М. Грушевського, М. Загірної (Грінченко), Д. Дорошенка, де друкувалися переважно праці їхніх засновників.

Отже, незважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників (відсутність координації, брак друкарської техніки, паперу, підготовлених фахівців з числа редакторів, зрештою кошті), за короткий час видавнича мережа, починаючи від

Києва, стала покривати практично всю Україну. В цілому ж тенденція до зростання кількості українських видавництв була такою: якщо 1917 р. працювало 78 видавництв, то вже наступного їхнє число зросло до 104.

3. Український книжковий рух зазначеного періоду поділяють на такі етапи:

I – період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.);

II – часи Гетьманату (травень – грудень 1918 р.);

III – доба Директорії (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.).

Зміст першого періоду розвитку видавничої справи був зумовлений спрямованістю культурно-освітньої політики УЦР на запровадження української мови як державної і насамперед у галузь освіти. Кілька рухливих видавництв звернули увагу на видання підручників і популярних книжок для народу. Спеціально виданням шкільних книжок зайнялося «Товариство шкільної освіти» в Києві, видавництво «Українська школа», яке працювало під керівництвом С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка.

Випуск книжкової продукції збільшився також у різних губерніях в Україні. У Полтаві працювало видавництво «Боян», у Золотоноші – видавництво «Історична бібліотека», у Лубнах видавництво Ф. Гавриша друкувало релігійну літературу, у Катеринославі «Українське видавництво» випустило працю С. Русової «Лекції про дошкільне виховання», у Херсоні товариство «Українська книгарня» видавало твори красного письменства. В Україні за часів УЦР українською мовою 1917 року виходило 63 періодичні видання, було видано 747 назв книжок українською мовою, 452 – російською, 174 – іншими мовами, що становило разом 1373 назви. Отже, порівняно з 1912 р., коли українською мовою було видано лише 242 назви, кількість україномовних видань у 1917 р. значно збільшується. Всього ж в Україні у 1917 р. налічувалось 78 державних та приватних видавництв, а також різних товариств, об’єднань, громадських організацій, які видавали книжки. Їхня книжкова продукція швидко зростала і у цьому ж році становила 747 назв.

Весною 1918 р. розпочався новий етап – **доба Гетьманату**, що характеризувалася значними ускладненнями на різних фронтах: тривала запекла боротьба – зовнішня – з більшовиками, внутрішня – з російськими організаціями, а також з українською опозицією. Незважаючи на складні умови існування Української держави доби Гетьманату, цей період характеризувався значними досягненнями у галузі національної культури. Міністерство народної освіти було реорганізовано у Міністерство освіти та мистецтва (червень 1918 р.). На чолі Головного управління в справах мистецтва і національної культури при зазначеному Міністерстві став на правах товариша міністра відомий український культурно-освітній діяч Петро Дорошенко, який вклав багато сил і енергії у розвиток національної культури, науки і мистецтва.

Загалом український видавничий рух набрав високих темпів у 1918 р. Зокрема, про це засвідчують зареєстровані 104 книжкові видавництва. Якщо зважити, що до 1917 р. по всій Україні налічувалось не більше 15 таких осередків, то стане очевидним, що утворення у 1918 р. майже 90 таких

осередків свідчить про досить інтенсивний розвиток видавничої діяльності за часів Гетьманату. Було також порушено питання про створення Українського державного видавництва для розповсюдження українських книжок та іншої друкованої продукції. Активну діяльність цього часу здійснювали видавництва: «Час», «Дзвін», «Друкарь», «Вернигора», «Криниця», «Серп і молот». Надзвичайно високий попит на українську книжку дозволяв мати високі прибутки, завдяки чому за короткий строк «Час», «Друкарь», «Сіяч», «Криниця» придбали власні друкарні. Взагалі доба гетьманату, яка тривала лише сім з половиною місяців 1918 р., відзначилась інтенсивним розвитком національної культури.

Директорія УНР як тимчасовий державний орган була утворена 14 листопада 1918 р. Українським національним союзом для очолювання повстання проти уряду гетьмана П. Скоропадського. Після усунення влади П. Скоропадського Директорія УНР стала перетворюватися з повстанського комітету на уряд новонародженої Української Народної Республіки. Зберігаючи за собою найвищі виконавчі функції, наказом Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. було утворено уряд – Раду Народних Міністрів. Директорія УНР скасувала ряд гетьманських законів та установ, відновлюючи законодавство УЦР.

Директорії УНР було складно втілювати в життя книжкову політику, оскільки вся її увага зосереджувалася на боротьбі як із внутрішніми ворогами, повстанськими загонами анархістського і комуністичного напряму, так і зовнішніми – білою армією генерала А. Денікіна, англо-французьким військом, що висадилося в Одесі. Проте і за цих умов український книжковий рух отримував можливість для свого поступу, головним чином за рахунок того, що Директорія УНР надавала йому матеріальну підтримку. Так, для підготовки та видання термінологічних словників і збірників, інших наукових праць з українознавства Українське наукове товариство в Києві отримало одноразову грошову допомогу. Згідно з постановою Директорії УНР від 24 грудня 1918 р. було на ці потреби асигновано в розпорядження Державної канцелярії 94 тис. крб. Значною мірою на розвиток української книжності впливав прийнятий Директорією УНР 1 січня 1919 р. Закон про державну мову, де зазначалось, що державною в УНР є українська мова, що стає обов'язковою для вжитку в армії, флоті, усіх урядових і загальних громадських організаціях. У скрутному фінансовому становищі залишалися всі видавництва і видавничі товариства, що були засновані на гроші українських демократичних кіл, складно було виконувати обов'язки, які покладало на них національне і державне життя. З метою покращення матеріального стану вони зверталися до Директорії УНР щодо виділення довгострокових та короткострокових позик і субсидій на організацію книговидання. Зважаючи на вкрай скрутне становище видавничих осередків – брак поліграфічного устаткування, паперу та фарб, Директорія УНР ухвалила Постанову Ради Народних Міністрів (24 лютого 1919) про виділення для управління преси й інформації з коштів Державної скарбниці 62 млн. 300 тис. грн. для надання допомоги українським видавничим організаціям: на довгострокові позички – 54 млн. 700 тис. грн., короткострокові

– 5 млн. 600 тис. грн., на одноразову безповоротну допомогу – 2 млн. грн. Незважаючи на складні політичні процеси, за доби Директорії УНР спостерігався поступ українського книжкового руху.

Незважаючи на нестабільність політичної ситуації, військовий стан та розруху, українські уряди доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії значної уваги у своїй роботі приділяли питанням освіти, культури, науки. Упродовж літа та осені 1917 р. під керівництвом УЦР було відкрито понад п'ять тисяч шкіл і понад сто гімназій, десятки технічних училищ, а також організовано низку нових вищих навчальних закладів, державних установ, театрів, бібліотек, музеїв тощо. Так, 5 жовтня 1917 р. у Києві відбулося офіційне відкриття Українського народного університету, який очолив І. Ганицький. На його три факультети – історико-філологічний, правничий і фізико-математичний – записалося майже півтори тисячі слухачів. У жовтні 1918 р. в урочистій обстановці відкрився перший в Україні вищий заклад європейського типу – Кам'янець-Подільський державний український університет. Почалася українізація державних інституцій, війська, церкви, громадських організацій.

Усе це потребувало випуску значної кількості україномовної літератури – передусім розрахованих на різні верстви населення підручників, словників, довідників. На ці цілі, скажімо, уряд Центральної Ради кілька разів виділяв безвідсоткові позики для малих приватних і кооперативних видавництв. Поліпшили роботу такі видавничі осередки, як: «Криниця», «Час», «Дзвін», «Вік», «Друкарь» та ін., що випускали книги українською мовою. Було створено нові видавництва: «Вернигора», «Серп і молот», «Рух», «Видавництво М. Грушевського», «Видавництво А. Кащенка». Плідно працювали, крім уже названих, київські видавництва «Українська школа», «Видавництво М. Грінченкової», черкаське видавництво «Сіяч», катеринославське «Каменяр» тощо, які випускали українські книги – підручники, літературу національного спрямування, історичну, педагогічну, художню, дитячу.

Міністерство освіти уряду Директорії підтримало клопотання кооперативного вчительського видавництва «Всеувито» про виділення йому довгострокової державної позики на суму три мільйони гривень для завершення роботи над випуском шкільних підручників і посібників.

При переважній більшості міністерств почали створюватися друковані органи, а при міносвіти – цілий видавничий відділ, який координував роботу видавництв, зокрема, з випуску навчальної літератури. За короткий час тільки підручників і посібників з вивчення української мови випущено близько 60 назв. Варто порівняти, що за всі попередні сто років такого роду видань в Україні було надруковано лише 11.

Наклади кожної з цих назв коливалися від 100 до 900 тисяч. А, скажімо, підручник для шкіл «Рідне писання: українська граматика», створений міністром освіти професором І. Огієнком вийшов накладом один мільйон примірників. На друкування цього накладу потрібно було терміново віднайти два мільйони гривень. Кошти виділені спеціальним розпорядженням гетьмана Петра Скоропадського.

Варто навести ще один приклад з архівних документів, який свідчить, якої ваги надавали в міністерстві освіти уряду Директорії своєчасній доставці навчальної літератури в провінцію. У службовій записці, адресованій голові уряду, вимагалося, аби щойно віддруковані шкільні підручники, книги для позашкільної освіти, інформаційну та політичну літературу уряд своїм розпорядженням прирівняв до предметів першої необхідності, що забезпечував би їх першочерговий прийом залізницею для доставки на місця.

5 жовтня 1917 р. під час урочистої церемонії відкриття в Києві українського народного університету, на яку зібралося кілька тисяч чоловік, професор І. Огієнко виступає з оглядовою лекцією «Українська культура». Промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра через свого старшину А. Чернявського забрав її текст для оперативного видання масовим накладом з метою просвітницької роботи серед солдатів Української армії. Книга побачила світ того ж року в друкарні Центральної Ради.

Процес українізації усіх сфер громадського і культурного життя, що активно розпочався за Центральної Ради і послідовно втілювався урядами Гетьманату та Директорії, певною мірою гальмувався через зволікання з унормуванням української мови і проголошенням її державною. Цю проблему найбільше відчували видавці, автори, які дотримувалися різних правописних норм.

Незважаючи на нестабільність суспільно-політичного життя країни 1917 р., випуск книжкових видань не переривався, хоча загострення політичного становища погіршило умови книговидання.

Восени у Києві сформувалися три ворогуючі табори, які протистояли один одному. Це були представники Центральної Ради, більшовики і прихильники Тимчасового уряду. 29 жовтня в Києві розпочалося збройне повстання, яке тривало декілька днів. Загострення політичного становища погіршило умови книговидання. Провести який-небудь облік чи реєстрацію друкованих видань у той час не було жодної можливості. З поглибленням революції почали з’являтися сотні різних брошур і книг (особливо збільшилась кількість програм, статутів, звітів, промов, резолюцій тощо), але офіційної реєстрації видань за 1917 р. не проводилося.

Справа поліпшилася після прийняття урядом Директорії у січні 1919 р. Закону «Про державну українську мову в УНР». 17 січня унормований міністерством освіти правописний кодекс затверджується для обов'язкового вжитку по всій Україні.

Цієї ж пори українською владою було зроблено ще кілька важливих кроків в упорядкуванні видавничої справи. З метою реєстрації всієї друкованої продукції, здійснюваної на території України, наукового її систематизування та обміну з іншими книжковими інституціями в Києві відповідним Законом Директорії створювалася *Головна книжкова палата.* Держава подбала, аби кожен друкований твір, в якому б регіоні він не з'явився у світ, був не тільки доступний для читачів найбільших книгозбірень, а й збережений для нащадків. Для цього на урядовому рівні приймається ще один Закон «Про обов'язкове

надсилання друкарнями, літографіями, металографіями та іншими подібними закладами до Повітових Комісарів примірників всіх видань». Згідно із цим законом, усі без винятку виробники друкованої продукції зобов'язувалися надсилати для цих цілей по 11 примірників кожного видання.

4. Під натиском більшовицьких військ Директорія УНР покидає Київ 2 лютого 1919 р. Із столиці на західні терени Української держави починається евакуація всіх урядових структур, ряду культурно-освітніх установ та організацій. Після тимчасового перебування у Вінниці, Проскурові урядові установи облаштовуються в Кам'янці-Подільському.

До нової столиці передусім перебралося з Києвва немало редакцій часописів державницького спрямування. Продовжували виходити й місцеві видання. Для прикладу, тільки протягом 1919 р. тут налічувалося більше десяти газет: «Народна воля», «Останні новини», «Визволення», «Новий шлях», «Наш шлях», «Український козак», «Галицький голос», «Боротьба», «Трудовий шлях», «Свято Поділля».

Щоденна політична й економічно-літературна газета «Наш шлях», яку редагував приват-доцент університету Л. Білецький, творилася на початку силами викладачів і співробітників цього навчального закладу і незабаром стала неофіційним органом міністерства освіти України. Тут надруковано немало розпоряджень і законів уряду УНР, підписаних міністром освіти І. Огієнком, які стосувалися реформи шкільництва, його українізації. З-поміж найважливіших – розпорядження про обов'язкове навчання в Україні (1919), Закон про відкриття сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919, 20 червня), Закон про безплатне обов’язкове навчання всіх дітей України шкільного віку (1919, 22 червня).

Двотижневий педагогічний журнал «Освіта» друкував найголовніші розпорядження міністерства освіти, що стосувалися порядку запровадження державної мови в усіх навчальних закладах, друку й поширення підручників.

Ще до прибуття в Кам'янець-Подільський урядових установ тут була створена певна видавнича і друкарська база. Незалежне *видавництво «Дністер»* існувало вже з 1911 р. Головною його продукцією були брошури на кооперативні теми, шкільні підручники. Тамтешнім виданням вдалося навіть випустити у світ твори С. Руданського.

Часопис «Наше життя» у контексті історії видавничої справи цікавий тим, що в ньому започатковувався постійний розділ «Книгознавство». Саме в публікаціях цієї рубрики планувалося робити серйозний аналіз книговидавничої справи в Україні, яка лише формувалася. Тому цілком природною була ініціатива часопису щодо формування своєрідної національної книгозбірні, особливо в період, коли Кам’янець-Подільський став столицею Української держави і тут розгорнули діяльність евакуйовані з Києва десятки редакцій газет, журналів, видавництв.

Редакція часопису мимоволі стала ініціатором порятунку значної кількості цінних книжкових видань минулих років у розгромлених панських маєтках

Поділля. Були організовані експедиції студентів і викладачів у міста й села краю з метою пошуків таких книг, і пошуки ці не були безуспішними. Так, в одному фільварку під Кам'янцем було знайдено значну кількість польських стародруків, комплект французької енциклопедії Вольтера.

Дізнавшись про таке починання, зносити книги почали мешканці міста. Серед подарунків виявилося справді немало рідкісних рукописних і друкованих шедеврів, про що нерідко не знали їхні власники. З-поміж них – і примірник знаменитої Острозької Біблії 1581 р. видання.

5. Видавнича продукція років Української державності вражає своєю розмаїтістю і високими накладами. Попит на українську книгу був настільки великим, що заняття цією справою ставало прибутковим. Статистичні дані також засвідчують цю тенденцію. Якщо 1917 р. у Східній і Центральній Україні було видано 747 назв українських книг, то 1918 р. – 1084. 1919 р., коли значну частину території України зайняли більшовики і білогвардійці, у світ вийшло лише 665 книг. Виділимо різноманіття за видами видань у такій послідовності відносно попиту:

- навчальна література для шкіл, вищих навчальних закладів та самоосвіти;
- твори українських письменників-класиків, заборонені донедавна цензурою;
- твори сучасних вітчизняних письменників та переклади зарубіжних класиків;
- довідкова література (передусім двомовні термінологічні словники за галузями знань);
- газетна і журнальна періодика;
- портрет, плакати;
- листівки, відозви;
- популярні видання з питань кооперації, економіки, сільського господарства.

Заходами видавництв «Всеувито», а згодом – «Книгоспілки», почалася реалізація видавничих проектів щодо видань творів українських і зарубіжних письменників-класиків, які вивчалися за новими програмами в школах. Скажімо, видавництво «Сяйво» конкретизувало цю ідею у власних серіях «Бібліотека української повісті», «Дешева бібліотека красного письменства», «Бібліотека всесвітньої літератури». Із значної кількості різножанрових новинок видавництва «Криниця», що на цей час уже мало й власну друкарню, варто виділити «Музичну бібліотеку» за редакцією О. Кошиця.

Щодо фахової газетної і журнальної періодики, то тут варто виділити критико-бібліографічний місячник «Книгарь», засновником і видавцем якого протягом 1917-1920 р. був «Час».

З найкращих набутків цього періоду виділяють словниковотворчу працю авторів і видавців. Лише за два роки (1917-1919) в Україні з'явилися значними накладами кілька десятків словників. Серед них – 15 російсько-українських, три – українсько-російських.

Привертає увагу різноманіття термінологічних словників. Вийшли друком вісім словників з правничої та адміністративної термінології, по чотири словники з медичних, фізико-математичних та технічних наук, три – з природознавства та географії, два – з мовознавства, один – військової термінології.

Взірцем для такого активного словникотворення стало чотиритомне видання «Словаря української мови», який упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. Цей словник вийшов друком у Києві протягом 1907-1909 рр. і на багато літ слугував для всіх, хто був причетний до написання і видання книг.

? *Питання для самоконтролю*

1. Які здобутки політики урядів Центральної Ради, Гетьманату і Директорі щодо видавничої справи можна виділити?
2. Правління якого уряду вважають найвищим періодом розвитку видавничої справи в Україні?
3. Кого із засновників українських видавництв 1917-1920 рр. можете назвати? Який вплив ці видавництва мали на становлення книговидання?
4. У чому полягають особливості становлення і функціонування періодичних видань в окреслений період?
5. Яка причина появи в Москві книги «Українське питання»?
6. Назвіть основні осередки видавничої діяльності на західноукраїнських землях?
7. Охарактеризуйте діяльність провідних видавців Західної України в період 1917-1920 рр.

✍ *Практичні завдання*

Самостійно вивчити питання:

1. Українські видавництва і видавничі осередки XIX – початку XX ст.: організація роботи, засновники та редактори-видавці, тематичний репертуар.
2. «Руська Трійця» як видавничий осередок у Галичині.
3. Видавнича діяльність П. Куліша в Петербурзі (альманахи «Записки о Южной Руси», «Хата», журнал «Основа»).
4. Видавництво «Вік» (створене в Києві 1895 р.).
5. Видавнича спілка «Дзвін» (засноване в Києві В. Винниченком 1907 р.).
6. Видавнича діяльність Київської «Просвіти».
7. Видавнича діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка (початковий період).

Підготувати презентацію доповіді на одне з питань (не менше 15 слайдів).

Максимальна кількість балів – 5.

ТЕМА 6
ВИДАВНИЧА СПРАВА ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1919-1990)

Мета: вивчити умови розвитку видавничої справи та редагування в тоталітарному суспільстві, з'ясувати особливості діяльності редактора і видавництва

План

1. Руйнування кращих набутків минулого.
2. Творення нової видавничої системи.
3. Еволюція видавничої мережі радянського типу.
4. Тотальний контроль друкованого слова.
5. Особливості діяльності редактора і видавництва в умовах тоталітарного суспільства

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *нова видавнича система, тоталітарне суспільство, видавнича мережа радянського типу..*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. У розвитку видавничої справи в Україні XX – початку XXI ст. умовно виділяють такі періоди:

I. Видавничий рух періоду Визвольних змагань (1917-1920).

II. Книговидання 20-30-х р. на Східній Україні.

III. Видавнича справа 20-30-х р. на Західній Україні.

IV. Видавнича справа 40-80-х р.

V. Видавнича справа незалежної України (1991-2007).

Видавнича справа 20-30-х р. XX ст., після запровадження на Східній Україні радянської влади, характеризувалася:

- централізацією;
- одержавленням (експропріацією друкарського обладнання);
- встановленням небувалої за суворістю політичної цензури (проведено ревізію випущеної літератури, знищено випущені й підготовлені до друку видання);
- нестачею паперу;
- надаванням владою переваги російськомовним виданням (щоправда, під час українізації зросли наклади української книги й українськомовної преси);
- відразою читачів до пропагандистських творів низького художнього рівня.

Усвідомлюючи значення впливу друкованого слова на маси, більшовики ставили перед собою завдання зробити видавничу продукцію рупором комуністичної ідеології. Тому одним із перших документів Ради Народних Комісарів був «Декрет про пресу» (9 листопада 1917 р.), яким фактично

вводилася цензура і який заборонив випуск періодичних видань, що вважалися опозиційними стосовно ідеологічної політики держави. «Тимчасове» закриття всіх контрреволюційних органів друку насправі стало тією точкою відліку, що зумовила виникнення політичної цензури друкованих видань.

1918 р. вищим органом цензури проголошено Революційний трибунал друку при Революційному трибуналі, основним завданням якого було викриття «злочинів і вчинків», скоєних шляхом застосування засобів друку, до яких зараховувалися будь-які неправдиві або викривлені відомості про явища суспільного життя.

26 листопада 1918 р. було взято під контроль книжкову справу. Одними з перших заходів радянської політичної цензури стали дії, спрямовані на проведення націоналізації, реквізиції та конфіскації книгозбірень громадських організацій, а також публічних бібліотек.

Незалежно від того, події в Україні розвивалися за іншим сценарієм. Визначальний вплив на початок Української революції мала Лютнева (1917 р.) революція в Росії, яка сприяла поваленню самодержавного режиму та утвердження демократії. Під її впливом на території України посилився національно-визвольний рух, який переріс в Українську революцію. Наслідком того стало проголошення Української Народної Республіки на чолі із М. Грушевським, що проіснувала до квітня 1918 р. Її головним історичним змістом стала боротьба українського народу за своє національне і соціальне визволення, створення власної соборної демократичної держави зі справедливим суспільним устроєм. Тому, як це згадувалося раніше, цілком логічним є той факт, що протягом 1917-1919 рр. побачило світ чимало українських друкованих видань, які тимчасово опинилися поза цензурними обмеженнями. Проте такі сприятливі умови для виходу творів друку тривали недовго.

Демократичний процес становлення українського друку, що століттями заборонявся, був зупинений зі вступом до Києва у січні 1919 р. російських військ армії генерали Муравйова. Буквально через кілька тижнів після повалення української влади у штатному розкладі всіх державних установ, навчальних, освітніх, наукових закладів, у т ому числі й у видавництвах, з’явилася посада комісара. Наділені необмеженою владою, некомпетентні в цій справі, ці діячі нещадно ревізували все, що було зроблено досі.

Ревізія змісту діяльності видавництв, які утворилися чи зміцніли за часів діяльності українських урядів, була ще глобальнішою й дієвішою. Після її здійснення влада складає довгі списки випущеної в попередні роки літератури, яка оголошується забороненою для читання. Так, до окремого списку підручників, випущених видавництвами в Києві чи на місцях засобами земств, було внесено 120 назв. Зрозумілою була заборона книг з історії, літератури, географії чи мови, а чим загрожували радянській владі підручники з арифметики Верещагіна, алгебри Граве, геометрії Супруна.

1922 р. для організації систематичної і повсюдної роботи щодо ревізії випущених раніше видань при наркомосвіти України створюється Центральна комісія по вилученню літератури. Незабаром на місця розсилається спеціальна

"Інструкція по вилученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків книгодруку". Така ревізія на місцях, зокрема, бібліотечних фондів, приводила до того, що стелажі цих закладів культури оголювалися на 60-70 %. Вилучені книги масово знищувалися.

Якщо в перші роки радянської влади рішення про заборону використання виданих книг чи публікацію нових приймали комісари при освітніх установах і закладах, то з утворенням 6 жовтня 1922 р. *Головного управління з питань літератури та видавництв,* що на практиці отримало скорочену назву типу Головліт, таку функцію перебрала на себе нова цензурна установа, об'єднавши під одне управління всі види контролю за друком.

Положенням про Головліт передбачалося виконання таких завдань:

1) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів;

2) надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань;

3) підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження;

4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів.

Радянська влада азастосувавала принципово новий механізм для здійснення попередньої цензури творів друку, сутність роботи якого полягала в тому, що відхилені в ході контролю рукописи мали негайно знищуватися.

Як зазначає дослідниця початкового етапу становлення радянської цензури А. Горчева, заборонялися і знищувалися, спалювалися і списувалися, відправлялися в спецфонди мільйони книг і газет, географічних карт, платівок, кіно- і фотоплівок. Необхідність знищення інформації пояснювалася класовою боротьбою та ідеологічним контрольно-тимчасовим заходом.

Ініційовані та всіляко заохочувані новою владою заходи знищення в будь-якій формі «ворожого» країні Рад друкованого слова набирало на місцях нечуваних масштабів. Так, напередодні ліквідації Лаври, аби ні віруючі, ні науковці не користувалися більше друками її друкарні, іменем радянської влади значну кількість книг розброшурували з метою продажу її на макулатуру. У магазинах споживчої кооперації в ці безцінні рукописні і друковані аркуші цупкого крейдяного паперу, на яких були слова зі Святого Письма, продавці загортали оселедці й халву.

Поширеними були випадки розсипання в друкарнях уже зробленого набору майбутніх книг Причому, тексти багатьох з них були цілком нейтральними або й далекими віл політики.

Як відомо, створена за височайшим повелінням Київська комісія для розгляду давніх актів організувалася при університеті Св. Володимира ще 1843 р. Після 1917 р. змінилася офіційна назва комісії та її статус – відтепер вона іменувалася «Київська археологічна комісія» і підпорядковувалася міністерству народної освіти. Незмінним залишалося лише її головне завдання – пошук, наукове опрацювання та публікація видатних пам'яток історичної думки України, які залишили попередники в численних літописах, актах,

спогадах, документах. Зважаючи на зростання попиту на друковану продукцію з історії України, Археографічна комісія 11 жовтня 1917 р. приймає рішення про розширення видавничої програми. За архівними джерелами вдалося простежити, які рукописи були відданні до складання і які друкарні мали їх випускати. так, новому орендареві друкарні Київського університету Корчак-Новицькому передано перший том «Актів із статистики і економічного становища населення Волині XVI-XУIII століть» (редактор професор М. Довнар-Запольський). У друкарні Кульженка повним ходом готувався до виходу найбільший із підготовлених у цей період рукописів – 52 друковані аркуші – перший том про копні суди (редактор професор М. Ясинський).

На превеликий жаль, доля цих рукописів, як і величезного масиву наукової літератури з українознавства, які на різних стадіях готовності перебували в друкарнях Києва, із започаткуванням радянської влади в столиці УНР була трагічною. Археографічна комісія вже встигла оплатити всі рахунки зазначених друкарень за складання, папір і друк, але так і не дочекалася виготовлення замовлених накладів. Нова влада знищує ще не надруковані тексти безцінних історичних документів.

Наступним кроком радянської влади в галузі видавничої справи стало поступове закриття діючих видавництв. Менші видавництва занепадають відразу. Дещо довше трималися знані вже в Україні «Час», «Друкарь». «Криниця», «Дзвін». Деякі з них оживилися в умовах непу, коли більшовики дозволили діяльність приватних видавництв (тоді «Друкарь» змінив назву на «Слово»), однак цей процес тривав недовго і закінчився повною ліквідацією дорадянських видавництв. Наклади видань відновлених на період непу приватних видавництв вже не були такими високими. Населення, що купувало книжки, особливо інтелігенція, ставало все біднішим. Руйнувалася мережа поширення книг у глибоку провінцію.

Справжня руїна українського книговидання припадає на 1920 р., коли слідом за закриттям видавництв влада ліквідовує осередки, де вони накопичували, зберігали й продавши свою продукцію Чи не першою впала книгарня «Освіта» в Києві. За нею закриваються книгарні «Часу», «Друкаря», «Криниці», «Дзвону». Заборонялася й приватна торгівля. Скажімо, у збереженій книгарні «Дніпросоюзу» книги можна було купувати лише оптом.

Найбільше скористалася нова влада з матеріальної бази існуючих видавництв. Практично все друкарське обладнання як приватних, так і кооперативних видавництв відразу ж конфісковувалося й передавалося новим власникам. Скажімо, на майно друкарні Києво-Печерської лаври претендували дві солідні радянські установи: новоутворена радянська Академія наук та новоутворений трест «Київ-Друк». Ряд імпортних друкарських машин, так званих американок, було вивезено з території лаври «в невідомому напрямку», а саму друкарню виборола Академія наук. Саме державне об'єднання підприємств поліграфічної промисловості «Київ-Друк» стало поповнюватися майном інших друкарень. Забиралося не все друкарське обладнання, а лише те, що було придатне для роботи (передусім, справні верета їй). Скажімо, старовинні дубові скрині з лаврськими шрифтами, з яких ще друкувалася

Острозька Біблія і які в середині XIX ст. опинилися, як позичені на певний час, у друкарні університету Св. Володимира і чудом пережили всі лихоліття, тоді не викликали ніякою інтересу, і лише наприкінці 50-х рр. державна ревізійна комісія при вивченні лаврських скринь замість ретельного відбору тих старовинних шрифтів, які могли б стати експонатами видавничої справи, за рішенням ревізорів незабаром відправили в Харків для переплавки.

20 травня 1933 р. прийнято постанову «Про дитячу літературу». Дитячі твори, що не вкладалися в загальний ідеологічний контекст, заборонялися органами контролю і, відповідно, вилучалися з обігу та направлялися (у кращому випадку) до бібліотечних спецфондів, або (в гіршому) на переробку до паперових фабрик. Так, 29 січня 1930 р. комісія у справі дитячої літератури рекомендувала виключити з установ соцвиху, бібліотек та продажу «Казки та оповідання» Кіпніса. За її вердиктом були також заборонені для подальшого використання повість М. Вороного «Носоріг», О. Олеся «Ялинка», чудовий роман Г. Бічер-Стоу «Хижина дяді Тома» та ін.

1933 р. розпочалася вирішальна фаза наступу на українську культуру та посилення тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Закликом до активних дій з боку радянської влади стало зняття з посади наркома освіти М. Скрипника. Під гаслом боротьби зі «скрипниківщиною» по країні прокотилася хвиля арештів, спрямована проти української інтелігенції.

Радянська цензура, таким чином, пішла набагато далі царської, організовуючи свою діяльність ушир і вглиб.

Отже, радянська політична цензура, що виникла одразу ж після жовтневого перевороту, негайно почала реалізовувати на практиці контроль друкованого слова, заборонивши випуск опозиційних газет.

У 1922-1930 рр. тривало становлення цензурної системи в контексті формування тоталітарної держави. На тому етапі були визначені основні напрями роботи цензорських установ по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, ввозом літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі тощо; організовані спецфонди заборонених видань, проведені масові рейди з очистки книжкових ресурсів країни.

2. Першим законодавчим актом радянської влади, який цілковито стосувався видавничої справи, був *«Декрет про державне видавництво»,* підписаний головою Раднаркому у Москві 11 січня 1918 р. Дія його поширилася на українські території дещо пізніше – з другим взяттям більшовиками Києва взимку 1919 р. («Декрет про пресу» видано 10 листопада 1917 р.). Цей невеликий за обсягом документ у загальних рисах декларував політику нової влади щодо видавничої діяльності. Щойно створеній Народній комісії з освіти та Літературно-видавничому відділу доручалося негайно приступити до широкої видавничої діяльності. Це пояснювалося в декреті двома чинниками: *по-перше,* гострим безробіттям серед друкарів, *по-друге,* книжковим голодом у країні.

Першочерговим завданням державних видавництв декрет встановлював випуск дешевих народних видань російських класиків. Тут уперше закладено

норму, яка давала підстави новоявленим видавцям на радянських просторах порушувати авторське право: твори всіх авторів, які переходили із сфери приватної до сфери суспільної власності, окремою постановою держкомісії з освіти оголошувалися державною монополією.

1919-1921 рр. настає доба військового комунізму. Вона характеризується зниженням обсягів книжкової продукції. За цей період змінюється характер видавництв. Книгодрукування переходить до рук держави, але цей процес відбувається повільно. У 1919 р. поруч з великою кількістю приватних видавництв (було українських 80, російських – 58), діяльність яких усе більше завмирає, виникає значна кількість видавництв державних та урядових, що існують не як самостійні видавничі апарати, а при різних урядових, адміністративних наукових та інших установах.

У 1920 р. з 97 видавництв приватних було 32, а в 1921 із 72 – таких тільки 5. Характерною рисою книговидання того періоду була повна безкоштовність книжок, які не продавалися й не купувалися. Всі видавництва працювали, виходячи не з умов книжкового ринку, його купівельної спроможності, а виключно з незрозумілих даних про потреби населення. Робота на такий неясний, неокреслений ринок не могла бути плановою, і цифри тиражів установлювалися без найменших підстав. За даними Книжкової палати України, в 1919 р. всього видано 1803 книги, в 1920 – 1013 і в 1921 – 987 книг. Зменшується й частка українських книг – відповідно 669, 397 і 205. Середина 1921 р. була переломною в економіці України. Починається нова економічна політика (неп), і книжка знову стає доступною для споживача. Але приватний видавничий капітал був фактично знищений добою військового комунізму, тому зі старих видавництв тільки чотири зареєструвалися в Держвидаві й отримали дозвіл на видання окремих книг. Громадських організацій, що видавали книги, не було, а державні організації не віддавали приватним ініціативу в книгодрукуванні. Отже, незважаючи на наявність юридично-правових норм для приватних видавництв, об'єктивні фінансові умови не сприяли їх участі у виданні книжок. Неп не відкрив широких можливостей приватному видавцеві, і в 1922 р. зі 172 видавництв було 9 приватних, а в 1923 р. із 140 видавництв – 22.

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації, яка в Україні отримала назву українізації. Вона передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Незначне зростання кількості видань українською мовою не могло не турбувати владні структури того часу, і 26 серпня 1926 р. виходить Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан друку на Україні», в якій підбито підсумки роботи українських видавничих установ. Особливу увагу звернено на видання книжок українською мовою, особливо підручників для середньої та вищої школи, наукової літератури, видань для дітей та юнацтва. Зокрема, констатовано, «що справа організації необхідної літератури українською мовою для юнацтва і дітей набирає великого культурно-політичного значення в умовах формування на Україні відповідних кадрів з молоді, що йтимуть далі на підтримку партії в її

будівництві». Ухвалена постанова, а особливо жорсткий контроль за її виконанням, сприяли подальшому розвитку української мови. Переломними роками в історії українського друкованого слова часів радянської влади слід вважати 1927-1928, коли питома вага української книги перейшла 50% за назвами і наблизилася до 2/3 за тиражами. З цього моменту українська книга стала кістяком усієї книжкової продукції України. За 1928-1929 рр. українських книг видано удвоє більше, ніж за 120 років, починаючи з 1798 і до 1919 р. З утвердженням тоталітарної системи почався спочатку прихований, а потім і відкритий наступ на українізацію з боку сталінського керівництва. В кінці 20-х цей процес був загальмований, а на початку 30-х зведений нанівець.

Питаннями книги в 1922-1923 р. займалися Центральне управління в справах друку, Всеукраїнське бюро радянсько-партійних і суспільно-кооперативних видавництв, Книжкова палата УРСР. У 1922 р. засновано Український науково-дослідний інститут книгознавства, покликаний вивчати історію й теорію книги та її оформлення, а також розробляти й висвітлювати основні проблеми розвитку видавничої справи.

На сторінках фахового часопису «Книжка» аналізувалася ситуація на книжковому ринку України. Зокрема наголошувалося, що радянська влада не переймається потребами українського книговидання, продовжується політика видання російськомовних книжок, відзначалася малопродуктивність українських видавництв.

Оформлення видань залишалося дореволюційним, зосереджувалося переважно на обкладинці. Та вже на поч. 20-х р. бурхливо стала розвиватися книжкова графіка. Скажімо, в художній діяльності Г. Нарбута поєдналися традиції українського народного мистецтва з революційною символікою. Уміло використовуючи декоративні мотиви українського мистецтва, він підніс оформлення книги на рівень справжньої майстерності, створив цілу школу української графіки. Пізніше до оформлення книги долучилися І. Їжакевич, В. Касіян та ін.

Починаючи з сер. 20-х р, кількість постанов і декретів діяльності державних видавництв збільшується. Так, у червні 1925 р. виходить декрет Раднаркому СРСР про заходи щодо впливу на формування книговидавничої політики в радянській державі. Відповідно до цього документа, головними критеріями, якими зобов'язувалися керуватися видавництва при складанні планів випуску літератури, були такі:

1. Для художньої: лише ті твори, де не було найменшого натяку проти радянського будівництва.

2. Для юнацької й дитячої: твори, сприяють комуністичному вихованню.

3. Для наукової, природознавчої: твори матеріалістичного характеру та марксистського змісту.

Постанова ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 р. «Про обслуговування книгою масового читача» була своєрідним програмним документом діяльності видавництв. Основною тематикою книг була популяризація марксизму-ленінізму, історії ВКП(б), а також література, яка підвищує рівень технічних

знань робітників і селян, науково-популярна книга щодо завдань соціалістичної реконструкції господарства та художні твори, які розвивають політичні теми.

Варто назвати ще одну постанову московського ЦК більшовицької партії, що стала орієнтиром для радянської системи книговидання на багато років: *«Про видавничу роботу».* Головним недоліком у цій роботі визнавався той факт, що «видання класиків марксизму ведеться в недостатніх тиражах».

Для керівництва видавничою справою 18 січня 1919 р. створюється Видавниче бюро при Народному комісаріаті освіти, яке, за зразком Росії, переходить у відання Всеукраїнського центрального виконавчого комітету.

20 грудня 1919 р. на засіданні Всеукраїнського революційного комітету прийнято рішення про створення Відділу друку та пропаганди. Через два місяці його перейменовують *Всеукрвидав,* на який було покладено обов'язки керувати видавничою справою в Україні, розпоряджатися поліграфічною базою, розподіляти папір, створювати й закривати видавництва.

Чергова реорганізація видавничою справи в Україні була зумовлена змінами в структурі книговидання Росії. Постанова Раднаркому УРСР *«Про утворення Управління у справах поліграфії та видавництв при Раднаркомі УРСР»,* що вийшла 6 листопада 1943 року, стала першим кроком формування майбутнього галузевого міністерства, яке у 60-х р. об'єднає всі три складові системи буття книги: видавництва, поліграфію і книгорозповсюдження.

Для зручності контролю до крайніх меж було доведено централізацію книговидання. 1930 р. на базі головних видавництв «Пролетарий», «Держтехвидав», «Держсільгоспвидав», «Радянська школа», «Український робітник», «На варті», «Молодий більшовик» створено ДВОУ (Державне видавниче об’єднання України), якому підпорядковувалися всі головні видавництва: «Радянська школа», «Література і мистецтво», «Держмедвидав» та ін.

У березні 1934 р. ДВОУ було ліквідовано й замість нього організовано видавництва за тематичними напрямками літератури – «Пролетарий» (твори класиків марксизму-ленінізму, партійна й суспільно-політична література), «Література і мистецтво» (художні твори), «Молодий більшовик» (дитяча, юнацька, комсомольська література), «Мистецтво» (плакати, портрети, ноти), «Радянська школа» (підручники й педагогічна література), «Держсільгоспвидав» (література з питань сільського господарства й агротехніки), «На варті» (військова і спортивна література), «Український робітник» (масова політична і професійна література). Отже, книжкова продукція сконцентрувалася у спеціалізованих видавництвах, котрих на 1940 р. налічувалося 14.

На *Західній Україні* в міжвоєнний час існувало близько 50 видавництв. У Львові з 1925 по 1939 р. діяв один із найпотужніших видавничих центрів – концерн «Українська Преса» (охоплював всю інфраструктуру видавничої справи – редакції часописів, видавництво, друкарню, книгарню, папірню). Його організатора І. Тиктора вважають найуспішнішим українським видавцем. Попри неоднозначні відгуки на його продукцію, видання концерну мали великий вплив на галичан (наприклад, тижневик для селян «Народня Справа»,

дитячий журнал «Дзвіночок», сатирично-гумористичний часопис «Комар», газета «Наш Лемко», серія «Бібліотека “Народньої Справи”», календар «Золотий колос» тощо).

Після Другої світової війни для забезпечення керівництва справою розвитку видавничої діяльності в Україні та питань відбудови поліграфічних підприємств у містах і районах, звільнених від німецьких загарбників, постановою Ради Народних Комісарів УРСР при Раднаркомі УРСР від 6 листопада 1943 р. утворено Управління у справах поліграфії та видавництв (Укрполіграфвидав) для здійснення господарського і технічного керівництва книжковими та газетними видавництвами (крім видавництв ЦК КП(б)У), а також всіма поліграфічними підприємствами України. Вийшов ряд постанов Ради Міністрів УРСР для поліпшення справ у галузі книговидання і книгорозповсюдження, а також у поліграфічній галузі. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р. створено Міністерство культури УРСР, до складу якого, поряд з іншими відомствами, увійшло Управління у справах поліграфічної промисловості, видавництв і книжкової торгівлі, що у травні 1953 р. трансформовано в Головне управління видавництв і поліграфічної промисловості (Головвидав). У червні 1959 р. Головвидав перетворено в Головне управління видавництв, поліграфічної промисловості і книжкової торгівлі Міністерства культури УРСР (Головполіграфвидав). Виникла потреба в реорганізації структури управління галуззю. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 3 жовтня 1963 р. на базі Головполіграфвидаву створено союзнореспубліканський Державний комітет Ради Міністрів УРСР по пресі. Згідно із Законом Верховної Ради УРСР від 22 грудня 1965 р. Державний комітет Ради Міністрів УРСР по пресі було реорганізовано в Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 серпня 1972 р. Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР перетворено в союзно-республіканський Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі (Держкомвидав УРСР). Указом Президії Верховної Ради УРСР від 20 липня 1978 р. Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі перейменовано в Державний комітет УРСР у справах видавництв поліграфії і книжкової торгівлі (Держкомвидав УРСР).

Відновили діяльність довоєнні республіканські видавництва, створено 11 республіканських книжково-журнальних видавництв в обласних містах (виходило 884 газети загальним накладом 3,5 млн. примірників), відбудовано значну частину поліграфічних підприємств (книжково-газетний комбінат видавництва ЦК КП(б)У «Радянська Україна» у Києві, великі поліграфічні підприємства у Львові, Харкові, Одесі, Чернівцях). 1945 р. відповідно до постанови «Про об’єднання видавництв УРСР» утворилося єдине українське видавництво «Укрвидав», яке поділялося на відділи політичної, художньої, військової, медичної, мистецької літератури. Видавничі підприємства й друкарні з 1949 р. підпорядковано Управлінню поліграфічної промисловості і видавництв при Раді міністрів УРСР, у 60-х р. реорганізованому в Державний комітет Ради міністрів по пресі, а 1978 р. перейменованому в Державний

комітет УРСР у справах видавництв, поліграфії й книжкової торгівлі (Держкомвидав).

З 1953 р. практично всі видавництва республіки перейшли в підпорядкування міністерства культури.

15 листопада 1963 р. вийшла *Постанова ЦК КП України «Про упорядкування видавничої справи в республіці та підвищення ролі видавництв у господарському і культурному будівництві».* Необхідність такої постанови зумовлювалася, очевидно, прийнятою 22 червня 1960 р. Постановою ЦК КПРС «Про неправильну практику організації нових видавництв». У ній, зокрема, наголошувалося, що «практика дроблення видавництв, яка спостерігається останнім часом, призводить до розпорошення редакційно-видавничих кадрів, до випуску малоактуальної, непотрібної літератури, яка не знаходить попиту в читачів, накопичується на книжкових базах і в магазинах, до збитковості книговидавничої справи».

Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти і Державний комітет по пресі Ради міністрів УРСР прийняли рішення від 27 квітня 1964 р. «Про видавництва Київського, Харківського і Львівського державних університетів». Університетські видавництва виводилися з-під відомчої (а отже, фінансової і юридичної) залежножності від цих університетів і перетворювалися в республіканські видавництва подвійного підпорядкування: міністерства вищої га середньої спеціальної освіти і Державного комітету по пресі Ради Міністрів УРСР.

Структура українського книговидання сформувалася до кінця 70-х р. Вона збереглася майже без змін до кінця 80-х р.: республіканські видавництва в Києві – Політвидав України, Видавниче об’єднання «Вища школа», «Техніка», «Будівельник», «Урожай», «Здоров’я», «Радянська школа», «Реклама», «Дніпро», «Веселка», «Мистецтво», «Музична Україна», «Наукова думка», «Радянський письменник», «Молодь»; республіканські видавництва в областях – «Донбас» (Донецьк), «Каменяр» (Львів), «Карпати» (Ужгород), «Маяк» (Одеса), «Прапор» (Харків), «Промінь» (Дніпропетровськ), «Таврія» (Сімферополь); газетно-журнальне видавництво ЦК КПУ «Радянська Україна».

За змістом й оформленням книжок стежили органи партії і КДБ, а виконавцем їхніх вказівок було «Управління по охороні державних і військових таємниць у пресі» (Головліт).

70-80-і р. – період підготовки й виходу фундаментальних видань: 17-титомна «Українська радянська енциклопедія» за редакцією М. Бажана, перша в світі «Енциклопедія кібернетики» за редакцією В. Глушкова, двотомний «Шевченківський словник», головний редактор Є. Кирилюк, «Історія міст і сіл УРСР» у 26 томах, 6-титомна «Історія українського мистецтва» за редакцією М. Бажана, 11-титомний Тлумачний словник, 50-титомник І. Франка, 12-титомник Лесі Українки тощо. Однак поступово кількість українськомовних книжок зменшувалася.

19851991 рр. – це останній етап у розвитку українського радянського суспільства. Сукупність економічних, соціально-політичних і духовних факторів викликала необхідність реформ. Багато років потребу у змінах

відчували й українські видавництва. Усе те, що називалося «застійними явищами», глибоко проникло й у видавничу справу. Принципам суворого централізму підпорядкована була й видавнича управлінська структура. До крайнощів було централізовано функції видавництв: творча, економічна й виробнича діяльність здійснювалася лише на основі дозволу або заборони «згори». У цих умовах державне книговидання виявилося нездатним задовольнити потреби радянських людей у багатьох видах художньої, дитячої, довідкової літератури.

Існувало багато серйозних причин, що впливали на гострий дефіцит книжкових видань. Однією з головних була багаторічна монополія державних видавництв і відсутність як у всій країні, так і в УРСР видавничої альтернативи – кооперативних і приватних видавництв. Негативні наслідки мала й адміністративна бюрократична система управління видавничим і поліграфічним потенціалом. Видавничий процес, обтяжений численними схваленнями й дозволами на видання, призводив до величезних невиробничих витрат часу на випуск книги – від 3 до 5 років. Заниженою була й роль головної особи у видавництві – редактора, що традиційно виконував функції лише літературного стиліста. Усе це неминуче вело до вихолощування з діяльності видавництв ініціативи та творчого пошуку. Перші спроби демократизувати радянську систему книговидання були розпочаті в період перебудови (1986-1991). Тоді було випущено низку постанов і директив, спрямованих на послаблення ідеологічного диктату, на розширення прав видавництв у формуванні тематичних планів, на розв'язання проблеми випуску дефіцитної літератури. Одним із перших і ключових рішень Держкомвидаву СРСР, ухвалених у листопаді 1986 р., стало затвердження Положення про тематичне планування та координацію випуску літератури в Союзі. Уперше видавництвам надано право вибору: кого видавати, яким тиражем, повноваження розробляти й затверджувати тематичні плани, вносити зміни, здійснювати заміну авторів, назв книг і самостійно вирішувати питання про обсяги видань. Одночасно, розвиваючи демократичні перетворення у видавничій справі, визначено такий захід, як відмова від обов'язкового рецензування рукописів. Почало формуватися нове ставлення до редактора, підвищилася його роль і творча активність у плануванні видань, у виборі тем і авторів майбутніх книг, в оцінці якості представлених рукописів. Розвиток самостійності державних видавництв, введення госпрозрахунку, перехід на орендні відносини, прийняття нормативних актів, покликаних стимулювати індивідуальну трудову діяльність – усе це вело до становлення ринкових відносин, до необхідності появи альтернативних комерційних видавництв. У той час отримав розвиток випуск видань за рахунок автора. З 19881989 рр. розпочалося створення комерційних видавництв. Спочатку вони виникали при різних фондах, асоціаціях, творчих об'єднаннях, спілках тощо. Право видавничої діяльності отримали редакції журналів, газет, навчальні й наукові інститути, які вже на початку 90-х склали серйозну конкуренцію державним видавництвам і тим самим порушили існуючу монополію в системі радянського книговидання.

3. Перше радянське видавництво було відкрите у Києві в лютому 1918 р. Тоді більшовики, захопивши на короткий час столицю, встигли створити «*Видавництво робітничо-селянського уряду України»,* націоналізувавши приватну друкарню Лубковського. Проіснувало воно до визволення Києва військами Центральної Ради.

Із створенням Всеукрвидаву починається формування видавничої мережі радянського типу. Першими до цієї мережі увійшли відповідні підрозділи народних комісаріатів, Академії наук, Раднаргоспу, видавництво ЦК КП(б)У «Космос». Отже, сформувалася типологія видавництв за приналежністю до засновників: державні, партійні, військові. Першим у цій ієрархії був Всеукрвидав – не лише як керівний орган, а і як головне видавництво. На початку 1923 р. радянська влада розгорнула в Україні діяльність близько 50 видавництв. Географія їх була такою: Київ – 19, Харків – 17, Одеса та Катеринослав – по 6. Найбільшими стають Держвидав України, «Пролетар», «Книгоспілка», «Український робітник».

На кінець грудня 1930 р. в республіці формується типологія видавництв за тематичним напрямком літератури, який визначався для кожного як профільний: твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література («Пролетар»); технічна література («Держтехвидав»); підручники й методична література для вчителів («Радянська школа»); художня література («Література і мистецтво»); дитяча, юнацька та комсомольська («Молодий більшовик») та ін.

Цю типологію склали в основному видавництва, що входили до Державного видавничого об’єднання України. І хоча воно через чотири роки розформувалося, визначена спеціалізація видавництв, які стали працювати самостійно, в основному зберігалася й надалі.

Напередодні Другої світової війни структура видавництв в Україні мала дещо інший вигляд. З юридичного боку типологія видавничої системи визначалася функціонуванням двох типів видавництв: оформлених і неоформлених.

До першої відносилися ті видавництва, що були оформлені як самостійні творчо-виробничі підприємства, друкована продукція яких мала загальнореспубліканське значення й поширювалася і через книготорговельну мережу (вид-во Академії наук, «Літвидав», «Держвидав», «Мистецтво», «Молодий більшовик», «Радянський письменник», «Юрвидав», «Металвидав» та ін.).

До другої групи відносилися видавничі підрозділи різноманітних відомств, організацій, міністерств другого порядку, які, не маючи юридичного статусу, здебільшого випускали літературу відомчого характеру. Це видавничі відділи партійних, адміністративно-судових, військових, фінансових, книготорговельних, літературних, народної освіти тощо.

У загальному обсязі випущеної в Україні 1940 р. видавничої продукції (4741 назва накладом 51 млн. 974 тис. прим., або 1,3 примірника на душу населення) частка неоформлених видавництв за накладами складала 17,3 %.

У відповідності з постановою Раднаркому УРСР від 25 вересня 1945 р. «Про об'єднання видавництв УРСР» утворювалося єдине Українське видавництво «Укрвидав». Сюди увійшли: «Укрдержтехвидав» при Раднаркомі УРСР, «Держлітвидав», «Політвидав» при ЦК КП(б)У, «Медвидав» при наркомздоров'я, «Мистецтво» при управлінні у справі мистецтв, «Радянський письменник» .

У 1971 р. партійне керівництво республіки здійснює ще один крок щодо реформування книговидавничої галузі – посилення тотального контролю за всім, що відбувалося в «цій важливій сфері ідеологічної роботи».

Початок цьому реформуванню поклала постанова ЦК Компартії України від 11 травня 1971 р. *«Про стан книговидавничої галузі в республіці та заходи щодо її поліпшення».*

Одним з яскравих прикладів централізації книговидавничої галузі в Москві стало створення циклопічного за структурою, кількістю працюючих і надскладними завданнями видавництва політичної та іншої пропагандистської літератури, спрямованої передусім для закордонного читача, «Прогрес». Штатний розклад цього видавництва більш ніж у тисячу одиниць «посприяв» згодом навіть занесенню його до «Книги рекордів Гінеса».

В Україні кампанія щодо концентрації видавничої справи закінчилася створенням на базі видавництв Київського, Львівського і Харківського університету, а також «Вищої школи» *видавничого об'єднання «Вища школа».*

На середину 70-х рр. в Україні остаточно завершується процес формування структури книговидання. До цього спонукала вказівка Москви «про необхідність приведення чисельності видавництв у республіці у відповідності із загальносоюзними показниками». Відповідно до наказу Дсржкомвидаву УРСР «Про уточнення переліку видавництв Української РСР», остаточно затверджувалася така книговидавнича мережа:

Республіканські видавництва в Києві

1. Політвидав України
2. Видавниче об'єднання «Вища школа»
3. «Техніка»
4. «Будівельник»
5. «Урожай»
6. «Здоров'я»
7. «Радянська школа»
8. «Реклама»
9. «Дніпро»
10. «Веселка»
11. «Мистецтво»
12. «Музична Україна»
13. «Наукова думка»
14. «Радянський письменник»
15. «Молодь».

Республіканські *видавництва в областях:*

1. «Донбас» (Донецьк).

2. «Каменяр» (Львів).
3. «Карпати» (Ужгород, філія у Чернівцях).
4. «Маяк» (Одеса).
5. «Прапор» (Харків).
6. «Промінь» (Дніпропетровськ).
7. «Таврія» (Сімферополь).

Окремим рядком у цьому переліку *значиться газетно-журнальне* видавництво ЦК Компартії України «Радянська Україна».

Така мережа книговидання Української РСР проіснувала практично до кінця 80-х рр. Вже напередодні розвалу Радянського Союзу до неї були внесені незначні зміни. Так, наприкінці 1989 р. рішенням Ради Міністрів УРСР видавниче об'єднання «Вища шкода» було розформоване. На його базі утворювалися чотири самостійні республіканські видавництва – «Вища школа» і три видавництва при університетах у Києві, Львові та Харкові. Наказом Держкомвидаву УРСР 1989 р. цим видавництвам присвоювалися офіційні назви: видавництво «Либідь» при Київському університеті, видавництво «Світ» при Львівському університеті та «Основа» при Харківському університеті. Цим же наказом перейменовувалися: республіканське видавництво «Реклама» на «Час», республіканський часопис «Жовтень», що виходив у Львові, на «Дзвін», пізніше харківське видавництво «Прапор» стало називатися «Березіль», а дніпропетровський «Промінь» – «Січ».

4. Становлення й організація роботи радянських видавництв відбувалася в надзвичайно складних умовах. Основні причини розбалансування налагодженої в роки Української Народної Республіки видавничої справи в Україні.

Перша. Бракувало кадрів. Високоосвічені й добре підготовлені до такої праці видавці, редактори й автори, що складали в період революції значну частину національно свідомої інтелігенції, поповнили ряди політичної еміграції. Оволодівати непростими тонкощами творення видавничої продукції нерідко посилали за партійними дорученнями цілком випадкових людей.

Друга. Зруйнована технічна база. Конфіскована наспіх у діючих видавництвах, а тому розкомплектована, техніка нерідко простоювала, бо вона так само потребувала досвідчених і дбайливих рук.

Третя. Недостатнє фінансування нової галузі.

Четверта. Нестача паперу, що призвела до різкого зменшення кількості видань. У зв'язку цим, у радянській Україні у грудні 1921 р. Всеукрвидав видав спеціальне розпорядження, за яким заборонялося надавати папір усім установам і закладам, «за винятком редакцій газет і видавництв для випуску партійної літератури». Всі наявні запаси паперу повсюдно вилучалися.

Паперу справді в країні не вистачало. Якщо врахувати, що основний книговидавничий масив складала пропагандистська ленінська тематика (у 1925 р. – 150 млн. аркушів, або п'ята частина всіх накладів), то неважко уявити, в якому дефіциті були навчальні, наукові, довідникові видання.

Така ситуація була характерною не лише на початковому етапі становлення радянського книговидання, а й значно пізніше. Як результат — повсюдне подорожчання друкованого слова, зокрема книги, яке в умовах розрухи робило цей «засіб комуністичного виховання мас» практично недоступним.

На початку 20-х рр. в українській провінції поширилася практика покупки книг за продукти харчування. Скажімо, за один примірник забороненої вже владою «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського на Київщині давали до півтора фунта сала. Нерідко безробітні вчені старої школи змушені були за харчі продавати безцінні видавничі шедеври минулого. Так, один київський професор через скрутне матеріальне становище своєї сім'ї обміняв у вересні 1921 р. 30 томів «Архива Юго-Западной России» всього на чотири кілограми цукру.

Після розгрому Української Народної Республіки нова радянська влада стала активно запроваджувати комуністичну ідеологію не лише пропагандистськими, а й адміністративними заходами. На початку їх здійснювали створений 28 січня 1918 р. Революційний трибунал преси, далі – Надзвичайна комісія, яка отримала ніким не контрольоване право на перегляд будь-якої кореспонденції адресатам.

У жовтні 1921 р. В. Ленін підписує Положення про військову цензуру, у грудні того ж року – Положення про політичний контроль. І, нарешті, декретом Ради Народних Комісарів від 6 липня 1922 р. створюється центральний орган, до функцій якого увійшли всі існуючі досі форми й методи тотальної цензури над друкарською справою. Цей орган отримав назву *Головного управління у справах літератури і видавництв* – скорочено *Головліт,* який структурно належав до Наркомосу РРФСР.

За московською схемою створювалася система цензурного нагляду і в Україні. Початок діяльності цензурних органів тут датується 11 серпня 1922 р., коли постановою Раднаркому республіки при Народному комісаріаті освіти УРСР створювалося *Центральне управління в справах преси,* який пізніше, 1966 р., одержав нову назву – Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР.

До керівників видавництв усе більше надсилалося надто важливих з ідеологічної точи зору паперів з позначкою «таємно»: про вилучення з бібліотек виданих раніше творів авторів, про недопущення до розгляду будь-яких рукописів конкретних авторів, про нерозголошення через засоби друку конкретних фактів. На значну частину імен діячів української науки, літератури, мистецтва навішуються ярлики українських буржуазних націоналістів. Це означало автоматичне вилучення їхніх книг із бібліотечних фондів, книжкових магазинів й подальшу заборону видавати.

Чи не найбільший список українських авторів, твори яких рекомендувалося повністю вилучити з бібліотечних фондів і книжкових магазинів, припадає на 1935 р. У додатку до таємної постанови ЦККП(б)У від 19 липня 1935 р. зазначені такі автори: Борис Антоненко-Давидович, Олександр

Олесь, Микола Олійник, Валеріан Підмогильний, Микола Вороний, Кость Гордієнко, Микола Куліш, Григорій Косинка та інші.

Одне з численних розпоряджень Головліту, що вийшло пізніше і якого неухильно мали дотримуватися усі видавництва, редакції періодичних видань, радіо і телебачення, – заборона згадувати в будь-якому контексті імена «найлютіших ворогів радянської влади» – Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Богдана Лепкого, Євгена Маланюка, Івана Огієнка, Миколи Хвильового.

Активізація діяльності Головліту збіглася з чорними датами української історії 20-30-х рр.: страшного голодомору, який, за останніми даними незалежних як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, забрав життя восьми мільйонів українців. Це доба безпощадної боротьби тоталітарного сталінського режиму з так званими «ворогами народу», яка в Україні проходила під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також доба завершення так званого періоду українізації, ініційованого нібито самою більшовицькою партією і нею ж згодом жорстоко придушеною.

Однією з форм викреслення з історії імен викритих партією «ворогів народу», яку широко запроваджували цензурні відомства, особливо у 20-30-х рр., стало ретельне заклеювання цупким папером окремих рядків змісту тих одиничних видань, які спрямовувалися у спецфонди. На тих рядках зазначені прізвища й назви статей авторів, які пізніше були репресовані радянською владою, а отже, заборонені для згадування у відкритій пресі. Заборонялася і їхня творча та наукова спадщина, навіть якщо вона й не мала до політики жодного стосунку. Скажімо, у другому числі «Фізико-математичного збірника», що вийшов друком у видавництві Київського університету 1936 р., заклеєні перші два прізвища авторів і назви їхніх статей. Одне з цих прізвищ після ретельного зняття заклеєного паперу вдалося прочитати – М. П. Кравчук. Стаття його називалася «Частота, імовірність та закон великого числа». Від восьмої до двадцять сьомої сторінки текст статті вирваний.

У радянських енциклопедичних виданнях про долі таких людей, зрозуміло, нічого не друкувалося.

Починаючи з кінця 30-х рр., Головліт постійно проводить огляди видавничих верстак, результати яких у письмовому вигляді передавалися до ЦК комуністичної партії. Таким способом продовжувалися пошуки ворожої пропаганди, відстежувалися «неправильні» чи «помилкові» думки науковців, прорахунки й політична незрілість видавців.

Особливо багато роботи виявилося для цього цензурного органу з початку 70-х рр. Як відомо, саме тоді, після завершення так званої хрущовської відлиги, почався масовий наступ влади на широке коло «неблагонадійних» громадян із числа української інтелігенції – наукових співробітників інститутів, членів редколегій українських часописів, викладачів університетів, журналістів.

Ідеологічне цензурне око, як і за часів царської цензури, все більше стало вихолощувати український дух у рукописах, що готувалися до друку в українських видавництвах. Показовим є в цьому плані наказ Держкомвидаву України, підписаний 4 квітня 1973 р. В. Білогуровим про збірку вибраних праць

С. Людкевича «Дослідження, статті, рецензії», що мала вийти друком у видавництві «Музична Україна». Ось витяг із цього наказу:

«При підготовці збірки вибраних музикознавчих праць, статей та рецензій композитора С. П. Людкевича головна редакція “Музичної України” (тт. Малишев Ю. В., Доломан Є. М.) і редактор Л.Мокрицька несумлінно поставилися до добору і редагування матеріалів. А директор видавництва т. Куліних Г. Г. знехтував вказівкою та настановами Держкомвидаву УРСР щодо посилення контролю за науково-теоретичним та ідейно-художнім рівнем цього складного видання. Внаслідок цього ряд матеріалів, що друкувалися свого часу в галицькій пресі, подані без необхідних пояснень і коментарів. Видавництво не допомогло відомому композитору оцінити деякі явища і події з сучасних позицій. Особливо позначився об'єктивізм і позакласовий підхід до оцінки явищ і подій того часу на передмові З. Штундер та примітках до книги, де подано нейтральні оцінки діячів ворожого табору та буржуазно-націоналістичних видань і організацій».

Випуск цієї книги було затримано для переробки «з врахуванням висловлених зауважень».

5. Тоталітарні режими в усі часи характеризувалися надзвичайним контролем над друкованим словом, оскільки воно є одним із найвпливовіших засобів ідеологічної пропаганди та маніпулювання політичними настроями народів. Із 1921 р. всі видавництва стали державною власністю та повністю підпорядковувалися централізованим наказам влади. “Специфіку редагування у радянський період визначали три головні вимоги: партійність, народність, масовість. Для роботи над книгою редакторові були необхідні не тільки професіоналізм, висока культура та ерудиція, знання норм літературної мови та грамотність, але й володіння марксистськоленінською теорією, знання актуальних проблем внутрішньої та зовнішньої політики країни”.

У «Великій радянській енциклопедії» чітко написано, що редактор – це особа, яка виправляє, обробляє який-небудь текст і приводить його у відповідність до правил літературного мовлення, стилю, узгоджує з призначенням, характером та політичною спрямованістю цього друкованого видання

На початковому етапі становлення радянської редакційно-видавничої системи активно проводилися заходи щодо організації самого творчого процесу редактора, спроби надання цьому процесові якоїсь системи вимог і правил. Це диктувалося передусім ситуацією, яка складалася у взаємостосунках між новими видавництвами та авторами.

Не будучи посвяченими в технологію редакційно-видавничого процесу, автори нової доби стали завалювати видавництва хаотично підготовленими рукописами – написаними наспіх, від руки, заповненими різноманітними вставками й виправленнями. Нерідко такі рукописи були непридатними навіть для читання, не кажучи вже про редакторські виправлення. Це розтягувало в часі період підготовки твору до друку, здорожувало кожне видання. Тому вже з середини 20-х років Державне видавництво РРФСР започатковує видання

популярно написаних ілюстрованих малоформатних книжечок, метою яких було проведення своєрідного лікнепу серед авторського активу та редакторського корпусу державних видавництв.

Одна за одною стали виходити у світ книги: «Екскурсія в друкарню», «Оформлення книги», «Загальна архітектура книги», «Принципи набірної графіки», «Майстри сучасної гравюри і графіки», «Книжка для автора: про підготовку рукопису». У додатках до таких книг вміщувалися різноманітні інструкції, які пропонувалися до неухильного виконання.

Фрагмент цього документа:

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА

1. Рукопис має бути чітко переписаний чорнилом (не червоним) чи на машинці з одного боку аркуша із залишеними чистими полями; рукопис із навчальної тематики має подаватися в двох примірниках.

2. До рукопису має бути доданий зміст із детальним переліком усіх наявних у ньому заголовків та підзаголовків і складений у такій формі, аби цілком зрозумілим був загальний план, зв'язок, супідрядність та логічна структура книги.

3. Усі місця в тексті рукопису, які підлягають виділенню, повинні бути по-різному підкреслені, в залежності від ступеня їх важливості, причому всі умовні знаки повинні бути автором пояснені на особливому аркуші, доданому до рукопису.

Усі наявні в рукописі іноземні імена та терміни мають бути подані в російській транскрипції, причому при першому згадуванні власного імені в дужках може бути приведена й оригінальна транскрипція.

11. а) Зовсім не допускається внесення авторами будь-яких вставок, додатків та змін до коректури зверстаних аркушів; б) Вставки і правки до коректури гранок визнаються допустимими лише з дозволу відповідного відділу після погодження з виробничим відділом; в) Авторам надається право тримати коректуру із розрахунку не більше одного дня на друкований аркуш і одного зайвого дня на всю прислану й відіслану коректуру за винятком термінових і періодичних видань, коректура яких, незалежно від кількості аркушів, переданих автору для читання, повертається через 24 години після одержання її автором...; є) У випадку неповернення авторської коректури в обумовлений термін Відділ робить коректуру своїми силами, не затримуючи роботу через неакуратність автора».

Започатковану Держвидавом традицію видання методичних матеріалів для видавців, поліграфістів і книгорозповсюджувачів продовжило згодом засноване 1964 р. в Москві спеціалізоване видавництво «Книга».

Спроби регламентувати роботу редактора над рукописом робилися і в післявоєнний період. Зокрема, Комітет по пресі при Раді Міністрів СРСР 1967 р. розробляє нове «Типове положення про підготовку рукопису до видання», яке складалося з таких розділів:

- попередня робота видавництва з автором;
- вимоги до оформлення поданого до видавництва рукопису;
- приймання рукопису від автора;

- оцінка рукопису видавництвом, рецензування;
- редакційна робота на рукописом, прийняття до видання;
- робота у видавництві над оформленням видання;
- робота видавництва над коректурними відбитками і сигнальними примірниками;
- особливості організації редакційно-видавничого процесу при випуску видань за оригінал-макетами;
- облік рукописів, що надходять у видавництво і контроль за підготовкою їх у видавництві та на виробництві.

Детальна регламентація редакторської праці сприяла незабаром формуванню радянської школи редагування. В її основу було покладене суворе дотримання наявних для видавничих працівників інструкцій, принципу однаковості в редагуванні текстів, мовних правил, радянських стандартів, які все активніше стали запроваджуватися у видавничу практику.

«Почерк» цієї школи найкраще можна простежити за тодішніми науковими виданнями. Візьмемо для прикладу україномовні наукові збірники відновленого у 20-ті рр. видавництва Київського університету за 1935-1936 рр. На всіх випусках подавалися двомовні титули – українською і французькою мовами. Зміст і назви статей у тексті з прізвищами авторів також подавалися цими двома мовами. Резюме до кожної статті друкувалося російською і знову ж французькою.

Ще одна цікава деталь: у вклеєних майже до кожного випуску аркушах під заголовком «Друкарські помилки» фіксувалася допущена при складанні чи друці бодай найменша неточність. Звернімо увагу на такий приклад поправки до першого випуску п'ятого тому «Наукових записок»: *«На стор. 123 у 10-му рядку знизу треба виправити неясно надруковане "і"».*

Чи не є це прекрасним прикладом для багатьох нинішніх новоспечених «знавців» видавничої справи, які зневажливо нехтують у своїх численних, зроблених на догоду дня, виданнях.

З роками вироблялися для редакторів неписані правила, які визначали зміст і характер їхньої щоденної роботи. Так, крім головного редактора авторський примірник повинен був так би мовити «редагувати» представник комуністичної партії (для духу). Тематичні плани для кожного видавництва повинні були починатися з тих видань, які орієнтувалися винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей (це були твори, присвячені виконанню рішень компартії України чи СРСР.

Ще однією грізною інстанцією ставала відповідна редакційна колегія Держкомвидаву УРСР (на кінець 70-х рр. у такому контролюючому всю видавничу справу республіки підрозділі цього Комітету – Головвидаві – були три тематичні головні редколегії: суспільно-політичної літератури; навчальної, художньої й дитячої літератури; літератури з питань мистецтва, музики, туризму). Як правило, сюди на розгляд бралися верстки чи рукописи найбільш значущих в ідеологічному плані робіт. Такі ж роботи нерідко проходили ще одне «чистилище» – у відповідному відділі ЦК Компартії України. І це за

умови, що практично всі без винятку майбутні книги піддавалися не менш грізній цензурній експертизі в державному підрозділі з назвою – Головліт.

Саме на цей період припадає ініційована радянським керівництвом русифікаторська політика в Україні, яка відразу ж позначилася на видавничій справі. За Брежнєва Кремль проводив систематичну кампанію розширення вживання російської мови та обмеження української. Власті мали в своєму розпорядженні цілий ряд прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Швидко зростало використання її в українських школах, а успішність у навчанні ставилася в залежність від доброго оволодіння російською мовою. З падінням тиражу українських видань власті отримували зручний привід для їх закриття. Так, між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 19 %; між 1958 та 1980 роками відсоток книжок, що публікувалися українською мовою, впав з 60 до 24.

Подібна тенденція простежувалася і в питанні підготовки нових підручників, а також монографій із суспільних, філологічних, не кажучи вже про природничі, технічні науки.

? *Питання для самоконтролю*

1. Якими ознаками характеризується видавнича справа початку ХХ ст. на Східній Україні?
2. Що входило в обов'язки Головліту?
3. Який рік та які події вважають руїною українського книговидання?
4. Який документ щодо видавничої справи прийняла радянська влада? Окресліть основні його положення.
5. Охарактеризуйте видавничу справу доби військового комунізму.
6. Назвіть складові нової видавничої мережі 70-х рр. XIX ст.
7. Яким документом регламентувалася робота редактора тоталітарним режимом?
8. Назвіть основні положення цього документа.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1

1. Бондар Ю. В. Четверта українська. Розвиток видавничої справи у процесі суспільно-політичних трансформацій України Новітнього часу : монографія. Київ : Персонал, 2019. 513 с.

2. Бочковська В. Видавничий осередок як чинник згуртування українців XVIII – початку XIX ст. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 77-82.

3. Васьківська О. Друкована книжкова продукція видана на терені України у 1917 році. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 12. С. 25-28.

4. Васьківська О. Книговидавнича справа в Києві: 1917-1920 роки. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 10. С. 37-43.

5. Запаско Я., Мацюк О. Початки українського друкарства. Львів : Центр Європи, 2000. 222 с.

6. Історія книги: становлення сучасного книгодрукарського мистецтва: навч. посіб. / за ред.. В. Овчіннікова. Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. 356 с.

7. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

8. Каракоз О. О. Історія книги : навч. посіб. Київ : Ліра- К, 2018. 359 с.

9. Кізюн В. К. Видавнича справа в Україні в 20-ті роки XX століття : монографія. Кропивницький : Александрова М. В., 2017. 184 с.

10. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб. Київ : Б.в., 2011. 100 с.

11. Лесюк О. В. Видавнича справа та редагування : навч. посіб. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2021. 103 с.

12. Ліщук Д. С., Шилюк О. І. Степан Дропан: загадкова постать в історії українського книгодрукування : наук.-метод. посіб. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Яворський С. Н., 2021. 19 с.

13. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. *Вісник Книжкової палати*. 2023. № 9. С. 10-18.

14. Мельничук О., Марківська Л., Сірук Н. Концептуальні питання ґенези українського книгодрукування. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40(2). С. 57-62.

15. Мураховський А. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 6. С. 10-13.

16. Овчінніков В. Історія книги: Еволюція книжкової структури : навч. посібн. Львів : Світ, 2005. 420 с.

17. Огієнко І. Історія українського друкарства / упорядк., передмова і примітки М. Тимошика. Київ : Наша культура і наука, 2007. 536 с.

18. Скленар І. М., Лозинський М. В. Історія видавничої справи та редагування : навч. посіб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 192 с.

19. Тимошик М. Історія видавничої справи : підручник. 2-ге вид. Київ : Наша культура і наука, 2007. 496 с.

20. Тимошик М. Перший український друкар Степан Дропан, а не Іван Федорович. *Український інформаційний простір*. 2019. № 2(4) (4 грудня).

21. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 352 с.

22. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 188 с.

23. Чабайовська М. І. Книготворення на українських землях. *European and global vectors for education development in Ukraine* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing. 2022. P. 293-317.

24. Шумілова А. Крижанівська Т. Вплив політичної ситуації 1921 року в Україні на випуск книжкових видань. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 7. С. 44-48.

РОЗДІЛ 2
ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

ТЕМА 7
СВІТОВІ ОСЕРЕДКИ РУКОПИСАННЯ. ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ СВІТУ

Мета*:* вивчити особливості поширення рукописної книги у світі

План

1. Центри творення рукописних книг у Стародавньому світі (Єгипет, Дворіччя, Індія, Китай).
2. Книга в античному суспільстві.
3. Західноєвропейська рукописна книга.
4. Візантійська рукописні книжки.
5. Книжка в південних і західних слов'ян

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *типи письма, закони Хаммурапні, потхи, остракон, «Алмазна сутра», «Книга мертвих», томос, сутра, кодекс.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Як і перші системи письма, перші книги появилися в Шумері, Єгипті, Китаї, Індії, – там, де сформувалися давні рабовласницькі держави. Складне державне та господарське діловодство могло чітко функціонувати лише при точній звітності.

У Давньому Єгипті як книжне письмо на сувоях папірусу для господарських записів використовується ієрогліфічне письмо. Поширення письма в адміністративному та державному апараті вимагало велику кількість грамотних людей. Тому в державах Давнього Сходу грамотність не була абсолютною монополією вищих верств суспільства. Звичайно, в першу чергу письменними були жерці і писарі, які не були зацікавленими в поширенні вмінь письма. Мистецтво письма й читання уявлялося як дар Божий. Єгиптянин міг осягнути ці вміння лише довгим і наполегливим навчанням. Школи існували в Єгипті лише при дворі фараона. Пізніше їх почали створювати і при державних установах (при казначействах), а також при храмах.

Майбутнього писаря навчали з п'яти років. Повний курс тривав 12 років. Діти знатних батьків, ще не закінчивши курсу, уже отримували певний почадів ранг. Після закінчення школи вони, як правило, залишалися чиновниками тої установи, при якій навчалися. Спершу навчання велося на черепках і дерев'яних табличках, і лише пізніше учням довіряли більш дорогий матеріал – папірус.

У Месопотамії училища створювалися при храмах. Тут навчалися не тільки хлопчики, але й дівчата (в Єгипті дівчата не допускалися). Учителями в

школах Дворіччя були жерці. Вони готували не лише писарів, але й і творців перших книг.

Давній Схід подарував людству перші книжки. Звичайно, за матеріалом, з якого вони були виготовлені, оформленням вони не нагадували наші книги, тому їх умовно називають книжками. Збірка законів вавилонського царя Хаммураппі (1792-1750 р. до н.е.), яка містила 282 статті, висічена на чорних базальтових стовпах (стелах) (рис. 7.1).

Рис. 7.1 – Кодекс законів (приватне право) Хаммураппі, царя Вавилону, близько 2000 року до Різдва Христового [https://tureligious.com.ua/zakony-khammurapi]

В Єгипті в епоху Раннього царства для письма використовували камінь, дерево, шкіру, полотно. Проте головним матеріалом був папірус, який густо покривав береги Нілу. Відомо, що перші в історії книги на папірусі мали форму сувою через ламкість матеріалу. Розміри папірусних книг різноманітні. Середня ширина близько 30 см, а довжина могла досягати і 40 м. Такий довгий манускрипт як правило намотувався на дерев'яний або кістяний стержень. Єгипет зберігав монополію папірусного виробництва декілька тисяч років, найдавнішому сувою налічується понад п'ять з половиною тисяч років. Збережений до сьогодні сувій – це Літописний звід Рамсеса II (зберігається Британському музеї в Лондоні), його довжина 46 м, ширина 35,24 см.

В Єгипті нараховувалося декілька сортів папірусу, залежно від тонкості й художнього оздоблення. Папірус вищої якості отримав назву ієратичного, тобто жрецького. Нижчі сорти папірусу не можна складати, зшивати в зошити. Тому поширеним видом книги був сувій. Крім того, цей рихлий матеріал, який легко і швидко промокає, не можна використовувати для письма з обох боків. Тому тексти писалися з одного боку. Проте, незважаючи на недоліки папірусу, він був поширеним в античній Греції та Римі.

Єгиптяни писали на папірусі довгою тростинкою очерету. Використовували чорне чорнило для тексту, а заголовки, початок розділу – вимальовували червоним. Цей звичай зберігся до кінця середньовіччя. Чорне

чорнило в Єгипті виготовляли із сажі, червоне – червоної крейди. Єгипетські писарі були справжніми художниками. Книги вони писали розбірливими, красивими знаками. Іноді текст прикрашався ілюстраціями. Прикладом є «Книга мертвих» – це збірка магічних текстів і заклинань, створена в Давньому Єгипті для супроводу душі померлого в потойбічному світі. Тут малюнки вдало скомпоновані з текстом (рис. 7.2).

Рис. 7.2 – Сторінка Єгипетська «Книга мертвих»

Зовсім інший мала вигляд книга в державах Месопотамії. Папірус там не ріс, не було і відповідного каменю, на якому можна витесувати знаки. Проте багато глини. З неї створювали глиняні прямокутні плити розміром від 2,5х2 до 37х22 см і товщиною 2,5 см. циліндричної чи призматичної форми..

На початку III тис. до н.е. в шумеро-акадський період поширеними були штампи, виготовлені з каменю або обпаленої глини з рельєфними ієрогліфічними написами. Такі штампи використовувалися для маркування товарів, ставили замість підпису на документах і на бібліотечних книгах. Проте у шумерів не виникла ідея використовувати штампи для розмноження текстів.

Шумерська чи вавилонська книжка складалася із десятків пронумерованих глиняних таблиць. Під останнім рядком тексту на першій таблиці ставили риску і потім вписували перший рядок наступної таблиці – так званий кустод. Ще нижче записували назву і номер таблиці. Як правило, назвою було перше слово книги.

У музеях і бібліотеках світу зберігається багато пам’яток писемності Давнього Сходу, що дає змогу стверджувати про тематику перших книг: усна народна творчість, художня інтерпретація міфів, легенд, релігійних догм.

Даних про розвиток книготоргівлі не знайдено. Ті, хто був зацікавлений у володінні книгами – царі, знать, жерці, чиновники, – мали власних писарів, а отже, і власну бібліотеку. Проте в останнє тисячоліття до н.е. появилися писарі, які переписували книгу на замовлення, тобто започаткували книготоргівлю.

На сьогодні більше відомостей про бібліотеки Давнього Сходу. Французький єгиптолог Е.де Руже в єгипетському місті Гізі знайшов захоронення (2930-2750 рр. до н.е.), де зберігся напис: «начальник будинку письмен». Перші бібліотеки в Єгипті та Шумері становили собою скоріше архіви для збереження документів. Свідчення тому – збірка фараона Аменхотепа III (1455-1419 рр. до н.е.) та його сина Аменхотепа IV (1419-1400 рр. до н.е., відомий як Ехнатон), знайдена серед руїн.

Грек Діодор стверджує, що в I ст.. до н.е. відвідав Єгипет, зокрема розвалини палацу фараона Рамзеса II у Фівах, бачив приміщення колишньої бібліотеки, при вході в яку був висічений напис «Аптека для душі».

Розвалили давніх бібліотек знайдено в XIX ст. також і в Месопотамії. Тут знайдено 22 тис. глиняних табличок, вкритих дрібно помереженими клинописними знаками. Час їхнього виготовлення – IX-VII ст. до н. е. На кожній табличці стояла печатка з написом «Палац владики Ассирії царя царів Ашшурбанапала».

Ця справді неповторна не лише за кількістю збережених до наших днів глиняних сторінок, а й за тематикою. Вона мала свій каталог. Розшифровані вченими тексти стосуються наукової, релігійної, медичної, мистецької, міфологічної тематики. Значна кількість пластин містить своєрідні рецепти лікування від хвороб, взірці тогочасного фольклору ассірійців. На кількох сотнях сторінок зафіксований словник шумерської мови, яка вже на той час була мертвою. Збереглася і хроніка великих справ самого Ашшурбанапала, написана, очевидно, ним самим. Розміщені на глиняних пластинах тексти мають свою систему – у верхньому куті кожної пластини зазначено заголовок книги чи розділу (рис. 7.3).

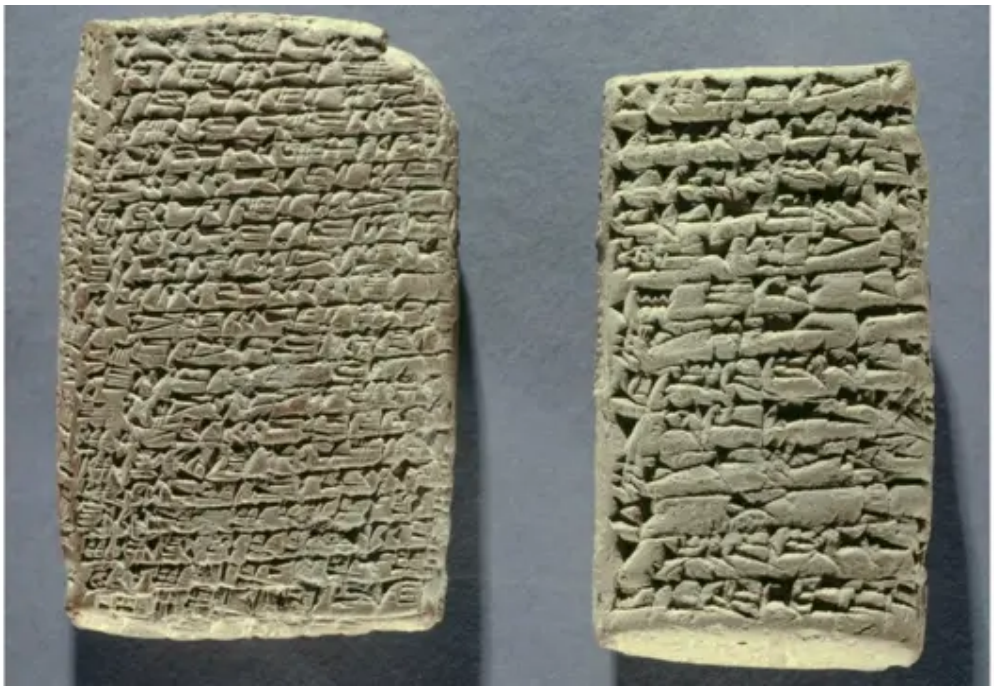

Рис. 7.3 – Сторінки глиняних книг Месопотамії

Індійська форма книги, що носить назву «потхи», виготовлялася зі спеціально обробленого пальмового листя – просушеного, вивареного, відполірованого. Вихідний матеріал визначав форму аркуша – вузьку й довгу. Стопка таких аркушів жовтого кольору, обрізаних із чотирьох сторін для одержання прямокутної форми, і становила книгу. Писали уздовж довгого краю аркуша, прожилки якого служили лініями, заміняючи графлення. У середній частині аркуша ближче до лівого краю, переписувач залишав вільний квадратик, у якому робився отвір. Через нього пропускався шнурок, що скріплює аркуші й дозволяє зберегти їхній порядок і цілісність всієї книги. В аркушах дуже довгих могло бути два таких отвори, тоді вони скріплювалися двома шнурками. Плетіння складалося із двох дощечок того ж розміру, що й аркуші, вони захищали рукопис зверху й знизу. Шнури пропускалися й крізь них і обмотувалися навколо зв'язування, а при читанні – розв'язувалися й послаблялися (рис. 7.4).

Рис. 7.4 – Малабарський рукопис. Індія. Пальмове листя в деревяній оправі: а) текстовий блок; б) обкладинка; в) розгорнутий рукопис [https://tureligious.com.ua/zakony-khammurapi].

Писали на пальмовому аркуші чорнилом, приготовленими з рослинного соку, а на півдні Індії текст процарапували металевим штифтом. При читанні в поглиблення втиралася фарба, що проявляла знаки. Писали в Індії кількома мовами й користувалися різними системами письма - уже алфавітними.

У більш пізніх, уже середньовічних книгах палітурні дошки лакувалися, обрізи іноді золотилися. «Потхи» найбільш відкрита форма книги, що дозволяє користуватися нею в розбивку, а також додавати, витягати окремі аркуші, заміняти їх або міняти порядок. Аналог сучасної картотеки. Ця форма книги виявилися дуже стійкою: «потхи» виготовлялася в Індії й країнах Південно-Східної Азії ще в минулому столітті.

В Індії існували спеціальні переписувачі-брахмани при дворах місцевих правителів, які копіювали рукописи для царських бібліотек. У монастирях рукописи переписували ченці і учні монастирських шкіл, для яких переписування книг було священним обов'язком. При храмах працювали спеціальні переписувачі, які отримували за свою роботу житло і харчі. Переписування рукописів на замовлення приносило храмам значні доходи. У професійних писарів заняття це було, мабуть, спадковим. У V-X ст. центрами листування книг в Індії були буддійські монастирі та храми індуїстів.

До історичних заслуг китайського народу належить два винаходи, які відкрили нову епоху в розвитку книги. Мова йде про зручний і дешевий матеріал – папір і про механічний спосіб відтворення книг – друку.

Перші китайські ієрогліфи відносять до епохи династії Шан (Інь) XIV-XI ст. до н.е. Археологи знайшли десятки тисяч написів на черепаховому панцирі.

Писемність розвивається в XII-III ст. до н.е., проте вона доступна лише пануючому класу. До V ст. до н.е. видання книг контролює придворна верхівка. Проте вже в цей час з'явилася книга демократичного напрямку, наприклад, перший великий твір давньокитайської поезії «Книга пісень» (XI-VII ст. до н.е.) – збірка народних пісень і ритуальних гімнів.

Перші китайські книги написані на бамбукових чи дерев'яних планках. Передбачається, що бамбукова книжка виникла в XIV-XIII ст. до н.е. і проіснувала до II ст. н.е. Потім папір почав витісняти бамбук, і в IV ст. він перестає використовуватися як матеріал для письма. На бамбукових планках, довгих і вузьких, поміщалося мало ієрогліфів, тому на книгу йшло багато планок. Щоб вони не переплуталися, їх зв'язували в певному порядку шкіряним ремінцем або шовковою ниткою. Книга була товстою, важкою, незручною для читання.

У IV-III ст. до н.е. китайці почали писати на шовку, але він був дуже дорогим. Тому розпочали шукати інший матеріал. Історики передбачають такий спосіб винайдення паперу: при виготовленні шовкових сувоїв залишалися клаптики, які розтирали на камінні, замочували у воді, віджимали і пресували. Отримували тоненьку тканину, на якій було зручно писати пензлем. Потім почали виготовляти матеріал із залишків кокона шовкопряда, коноплі. І лише в IV ст. н.е. було видано імператорський указ про перехід з бамбукових планок на папір. Текст на папір наносили гострими дерев'яними паличками, чорним лаком, виготовленим із соку дерева. Винайдення паперу склало економічне й технічне підґрунтя для другого винайдення – друку. Китайці прийшли до свого винаходу не відразу. У VI-V ст. до н.е. даоси-монахи, представники філософсько-релігійного вчення даосизму, і буддисти почали друкувати з дерев'яних гравюр-печаток амулети, ікони, тексти. Не менш важливим джерелом винаходу ксилографічного друку були відтиски з написом на камені. І лише в VIII-IX ст. в Китаї затвердився другий спосіб масового копіювання – ксилографія: на дерев'яній дошці малювали в дзеркальному відображенні тексти, дошку між буквами вирізали й отримували рельєфне зображення. Далі рельєф покривали фарбою і прикладали папір. За її

допомогою були віддруковані такі шедеври, як буддистська «Алмазна сутра» (868 р.), що є сувоєм довжиною 5,18 м (рис. 7.5). С*утра* (від sūtra – «шнур») – це особливий вид конспективних текстів, які складаються зі стислих тезисних висловлювань-сутр.

Рис. 7.5 – Частина сувою «Алмазної сутри»

Винахід ксилографії мав велике значення для виникнення книги у вигляді блоку. Спершу віддруковані аркуші приклеювалися в довгу стрічку і скручувалися у сувій. Для читання це було незручно, тому китайці придумали форму складної ширми. Проте при складанні папір зношувався, і ось з X ст. починають склеювати аркуші із зовнішнього боку складання. Наступним етапом стала книга, яка збиралася з окремих аркушів. В XI ст. поширеним було брошурування «метеликом»: віддрукований з одного боку аркуш складався чистим боку назовні і зшивався з іншими такими ж аркушами. Але й цей спосіб був незручним, бо кожні дві сторінки з текстом розділені двома чистими, тому надалі згинали назовні сторінку з текстом, а чисті боки склеювали. І лише з XIV-XV ст. аркуші почали прошивати, і цей метод брошурування використовують і сьогодні.

Отже, ксилографія не задовольняла китайських винахідників. В 1040-1048 рр. коваль Пі Шен винайшов набірний процес. Він брав м’яку глину і виразів з неї тоненькі рельєфні печатні знаки, для кожного ієрогліфа окремо, обпалював їх на вогні. Потім набирав потрібний текст, вставляючи літера в залізну рамку, брав металічну пластинку, покривав її сумішшю соснової смоли, воску, нагрівав і притискав до набору. Коли дошка остивала, літери міцно приклеювалися до пластинки. Далі форму покривали фарбою і друкували. Після використання пластинку нагрівали, літери відклеювалися. Їх можна було використати при наборі іншого тексту.

З XIII ст. китайці починають використовувати дерев’яні літери та з олова. Проте набірний друк так і не витіснив в Китаї ксилографію.

У XIV ст. в Китаї винайдено багатоколірний друк. Червоним і чорним була в 1340 р. віддрукована буддійська книга «Коментарі Сутри».

Китайці розробили нові типи друкованих видань, головні з яких – енциклопедії та періодика. Перші дві великі енциклопедії появилися в 2 половині X ст. Величезний китайський енциклопедичний словник був складений в XV ст. і містив майже 12 тис. томів, близько 23 тис. розділів. Його створювали 2 169 осіб. На жаль, на сьогодні збереглася лише незначна його частина – 200 томів.

До китайської періодики VII-X ст. відносять щоденну газету «Столичні відомості». В цьому китайці випередили Європу.

2. Античний світ, зокрема грецький і римський, дали культурі людства багато пам'яток. Тут процвітали науки: математика, астрономія, медицина, географія, історія. Принципи римського права лягли в основу законодавства багатьох європейських країн. З античності беруть початок майже всі жанри європейської літератури.

Античність відкрила нову сторінку і в історії книги. Античне суспільство була набагато грамотніше, бо вивчити алфавіт легше, ніж важкі ієрогліфічні системи єгипетського та шумерського письма. Письмо тут було доступне всім. Антична система освіти забезпечила книзі широку аудиторію і тому активніше, ніж на Давньому Сході, стимулювала розвиток книги.

Перші пам'ятки писемності відносять до епохи розквіту крито-мікенської культури (XXI-XVI ст. до н.е.). Для них характерне піктографічне письмо та ієрогліфи. Пізні надписи вже зроблені лінійним письмом. Виявлено два типи письма: А і Б. Тип А не розшифрований, оскільки не вдалося вченим ідентифікувати мову, яка відповідає цим надписам, знайденим у Кносі та на Криті. До типу Б відносять надписи, знайдені в Мікенах. Цей тип письма був легшим для дешифрування, оскільки мова, на якій здійснено надписи, близька до класичної грецької.

У XVI-XI ст. до н.е. лінійне, а пізніше і силабічне (складове) письмо поширилось по всьому егейському світу. Грецьке алфавітне письмо виникло в IX-VIII ст. до н.е. на основі фінікійського алфавіту.

VII-VI ст. до н.е. – перші записи грецьких міфів. Найдавніший грецький сувій був складений в кінці IV ст. до н.е. і зберігся до нашого часу – це поема Тимофія Милетського *«Перси»,* віднайдена 1903 року. Закони Солона (VI ст. до н.е.) були записані на кипарисові дошках. Їх фарбували в білий колір (до речі, слово «альбом» означало спочатку: «біла дошка») або штукатурили тонким шаром, щоб легше було і писати, і читати, і змивати написане.

Найпоширенішим способом написання було воскування дошки: щоб віск не стирався з текстом, середину вишкрібали і заливали жовтим чи чорним воском, на якому видряпували текст. Такі дошки використовували для шкільних вправ, ділових записів, листів, оскільки текст легко витирався. Якщо текст був великим за обсягом, до використовували дві дошки, які скріплювалися з лівого боку шнурком і утворювали книгу-кодекс (рис. 7.6). При складанні кодексу вощили лише внутрішній бік крайніх дощок. Отримували сучасні обкладинки. Зовнішні сторони оздоблювали золотом.

Рис. 7.6 – «Воскові книги»

В епоху Римської Республіки і Ранньої Імперії поширюється латинський алфавіт. Для письма використовують папірус. Виникає закруглений шрифт – унціал, а також курсив – скоропис.

До того, як до Греції потрапив папірус, там користувалися різноманітними матеріалами для письма. Найбільш поширеним був глиняний черепок – остракон. На остраконах велося господарське листування, літературні ж тексти виявляються на них лише зрідка. Користувалися для письма й пальмовим листям. Писали також і на лляних тканинах. На острові Родос був знайдений свинцевий рулон, товщина якого – усього третина міліметра, він легко згортався. Тут записували молитви і замовляння, опускали його в могилу разом з покійним. Відомий текст, написаний на свинці – епічна поема Гесіода «Труди і дні». Однак ні один з цих матеріалів не набув вирішального значення в історії книги. Головним матеріалом для письма в античності був папірус, пергамен та дерев'яні дощечки.

Із виникненням кодексу вперше отримали форму, яка схожа на сучасну книгу. Проте з часом при створенні книги використовують пергамент, тобто прототип сучасної книги.

Чорнила для письма виготовляли із розведеної сажі і клею. Ця суміш майже не вицвітала з часом і легко змивалася. Заголовки та інші частини тексту, які потрібно було виділити, писали червоним чорнилом (звідси червоний рядок – абзац), а текст – чорним. Тому в чорнильниці – глиняній чи залізній – було два відділення: для чорного та червоного чорнила.

Для дорогих книг використовували чорнило золотого та срібного кольорів. І лише імператор писав пурпуровим чорнилом. Головні інструменти для письма – калам (загострена очеретяна паличка для письма на папірусі чи пергамені) і стиль (паличка з кістки чи металлу для письма на воскових табличках, загострена з одного кінця і заокруглена з іншого: одним кінцем писали, другим, загладжуючи віск, виправляли помилки).

В античний час книга значно змінила свій вигляд. Книжкові сувої (за єгипетським зразком) в Греції поширилися в V-IV ст. до н.е. В 1902 р. в Єгипті на цвинтарі біля мумії грека був знайдений у формі сувою фрагмент поеми

Тимофія Мілетського «Перси» (дат. 450-360 рр. до н.е.). Цей свиток і є найдавнішим зразком грецької книги.

Сувій із склеєних листів папірусу (не більше 20) по-грецьки називався *томос* (наше том). Якщо текст не поміщався в один том, то підклеювали ще кілька аркушиків. Античні сувої не перевищували 10 м. Висота – 20-30 см. Проте відомий сувій висотою 37 см – це екземпляр трагедії Еврипіда. Були і мініатюрні видання – збірка епіграм II ст. до н.е. Текст писали стовпчиками, висота яких займала від 2/3 до 5/6 висоти сувою. Заголовок поміщали не на початку, а в кінці рулону, щоб зберегти його від витирання. Щоб зберегти сувій, його змащували кедровою олією і зберігали у пергаменному футлярі.

Використання греками пергамену – це перший крок до створення книги-кодексу. В III ст. сувої витіснені книжками із пергамену. Приклад переходу до такого виду книжки подавали імператори. В 235 р. імператор Максимин володіє гарно оформленим кодексом з текстом гомерівських поем. Аркуші пофарбовані в пурпур, а текст написаний золотим або срібним текстом. Формати були різні: від найменших до найбільших. Проте заголовок продовжують писати в кінці тексту. Навіть в XV ст. в першодрукованих книжках – інкунабулах – заголовок написаний на останній сторінці.

В античності автор зазвичай диктував текст рабу-писареві (у Єгипті писарі були шанованими людьми), а після обробки текст переносили на пергамен.

У Римі вперше з'являється книговидавнича справа як самостійна галузь: для тиражування книги автор або звертався в спеціальну майстерню, або наймав переписувачів. Спосіб відтворення був один – рукописний, проте «видання» мало відмінні ознаки:

- зазвичай воно було написано каліграфічним почерком і поділено на частини відповідно з авторським задумом. Автор спеціально відбирав праці, призначені до видання, які обробляються як з точки зору форми, так і змісту;

- «видання» нерідко видавалися серіями, тобто відразу переписувався ряд книг на продаж. Розрізняли видавця-автора і видавця-професіонала: перший займався виданням винятково своїх творів, другий же тиражував на замовлення тексти всіх бажаючих. Підприємець-рабовласник, який займався розмноженням і продажем рукописних книг, називався лібрарій. Найчастіше виданням займалися книготорговці, вони створювали власні скрипторії, які були майстернями ремісничого типу. Особливо численні були книжкові крамниці біля римського Форуму. Одночасно можна було виготовити до 50-100 примірників однієї книги; для виготовлення багатьох копій текст писали під диктовку кілька писарів. Крім видання нових текстів, перевидавалися і старі; були фахівці, які називалися антикварами, які відтворювали старі рукописи. Така робота цінувалася дуже високо.

Книговиданням і книготоргівлею в античному суспільстві займалися представники нижчих верств. Спершу її читали вголос перед широкою аудиторією. Хто хотів мати власну книгу, повинні були замовляти її список – так перші бібліофіли складали свої колекції. Початок книжкової торгівлі в Греції відносять до Пелопоннеських війн (431-404 рр. до н.е.) – період економічного, культурного й політичного розквіту Афін. Тут появляються

книжкові базари в місцях народних зборів. В III ст. до н.е. – створено перші бібліотеки. Книжкова торгівля в Греції та Римі набула організованого вигляду. Тут формуються економічні відносини між автором і читачем, з'являється посередник – видавець, який виконував і функції розповсюджувача книги. Першим великим видавцем книг у Римі був Тіт Помпоній Аттік (109-32 рр. до н.е.). Він спеціально їздив до Афін для знайомства з грецької книжковою культурою. У його майстерні працювали раби-писарі, перекладачі, коректори.

Свою діяльність Аттік розпочав із друку творів Цицерона. Заслуга Аттіка в історії книги – це прекрасне видання творів Платона. Він прославився і виданням першої ілюстрованої книги – «Портрети», яка належала перу вченого і письменника Теренція Варрона (116-27 рр. до н.е.). Вона містила 700 біографій і зображень провідних римлян і греків. Портрети виготовлялися таким чином: на дошках дзеркально вирізався текст і портрет, її змащували чорною фарбою і притискали до папірусу, отримуючи чіткий відпечаток.

Новий етап розвитку видавничої діяльності належить до епохи Імперії. Авторське право в цей час не охоронялося законом. Будь-хто, кому в руки потрапляв бодай один примірник книги, міг робити з ним що завгодно: переписувати, поширювати, продавати. Книги друкувалися без відома автора.

Іноді видавець попередньо домовлявся з торгашами про тираж. Тиражі були невеликими, бо існувала конкуренція. Відомостей про порядок редагування книг не збереглося. Мабуть, цим займався сам письменник. Є кілька думок щодо розмноження текстів. Одні вважають, що в спеціальних майстернях десятки, а то й сотні переписувачів-каліграфів писали текст під диктовку. Інші стверджують, що цим займався один каліграф, який гарантував якість усього тиражу. Деякі сувої та кодекси, що збереглися до нашого часу, написані різними почерками. Отже, практикувався і третій спосіб множення: текст роздавався по кілька сторінок переписувачам, а та потім склеювали переписане в один сувій чи зшивали їх в кодекс.

Відомо, що у великому видавництві Олександрії працювало понад 100-150 спеціалістів: переписувачі, коректори, ілюстратори, спеціалісти із склеювання та переплітання книг та ін.

Поширювали і бібліотеки, книготоргівля. Із 3 тисяч грецьких комедій і трагедій до нас дійшло всього 44 тексти. Отже, Античні книги – давньогрецькі та давньоримські – носили, очевидно, цілком світський характер, оскільки в релігійних обрядах цих народів писане слово не грало тієї ролі, як на Сході. Звідси й відносно скромний, діловий характер античної книги, особливо на порівняно ранніх стадіях її існування. В ній, очевидно, не частими були ілюстрації, вона не знає прикрас. Тим не менше, відомо, що текст книги відрізнявся злитністю написання: слова не відділені одне від одного, всі букви однієї висоти (маюскульні, за графікою – такі, як сьогодні заголовні), не мають виносних елементів. Майже нема розділових знаків. Замість абзаців – рисочка над першою літерою рядка. В розміщенні тексту кодекс спочатку у всьому нагадував сувій – заголовок за традицією продовжували писати в кінці книги, хоча це вже втратило сенс.

3. Розвиток античної книжки був призупинений падінням Західної Римської імперії. У V-VI ст. на її розвалинах формується «варварське» королівство, засноване готами, вандалами, франками, бургундами та ін. Християнське вчення стало пануючою релігією, яка захищала інтереси владного прошарку. Культура Західної Європи в епоху раннього середньовіччя (V-X ст.) розвивається під впливом і контролем церкви. Антична язичницька філософія витіснена католицькою теологією. Навчання читання й письма велося на латині – мова вченої еліти. Наука прислуговувала богослов'ю.

Під розвалинами Римської Імперії загинала значна частина книжкового багатства античності. Книжка була рідкістю як для феодала, так і для священиків. В особистих бібліотеках збереглися лише частини «Требника». Проте в монастирських бібліотеках разом з Бібліями, молитовниками, трактатами Блаженного Августина чи Фоми Аквінського були томи Цицерона, Вергілія, Тіта Лівія. Церква розпочала свою діяльність щодо заборони ряду античних книг, у зв'язку з чим складала списки заборонених книг. Офіційна дата затвердження першого такого Індексу на Нікейських зборах – 325 р.

Перший друкований Індекс заборонених книг виданий в 1559 р. при папі Павлу IV. Цензура, регламентація гальмували розвиток і поширення книги. Прагнучи монополії на грамотність, церква, особливо з XIII ст., стримувала поширення серед мирян навіть релігійної літератури. Далі церква вдалася до спалення «шкідливих» книжок і їхніх авторів, переписувачів, поширювачів. Вогні аутодафе не припинялися протягом наступних століть середньовіччя. Прот е книжка витримала всі гоніння, заборони.

Центрами книжкової культури в ранньому середньовіччі були монастирі. Першим таким центром був монастир Віваріум, створений сенатором Кассіодором, який переписування книг вважав корисним заняттям. Він організував духовну академію для підготовки не тільки вчених теологів, але й переписувачів книг. За його ініціативи така ж школа була організована в Римі. Кассіодор не шкодував кошти, щоб зібрати книги не тільки в Італії, але й в Африці. Тому у Віваріумі була зібрана не тільки тодішня богословська література, але й твори античних авторів, підручники з історії, граматики, космографії, медицини тощо. Всі вони були ретельно відредаговані і звірені з оригіналом.

Скрипторії та бібліотеки були основною частиною середньовічного монастиря.

У VII-X ст. в Західній Європі було побудовано багато монастирів, де переписувалися книги. Переписування книг прирівнювалося до апостольського подвигу. Проте розквіт монастирських скрипторіїв тривав недовго. З 1291 р. кількість грамотних монахів постійно зменшувалася. Скрипторії сприймалися як джерело прибутку. Переписувачі перестають звертати увагу на каліграфію, оформляли книги неакуратно.

Книговидавничою діяльністю в період раннього середньовіччя цікавиться і світська влада. За час правління франкського короля, далі імператора Карла Великого (768-814) Франкська держава не могла існувати без грамотних людей, які здатні виконувати адміністративні та дипломатичні обов'язки. Потрібні

були знання, а отже, і книги – із юриспруденції, історії, географії, з точних і прикладних наук. Тому Карл Великий запрошував до свого двору провідних учених, які готували, редагували наявні навчальні книжки. За його ініціативою була зібрана колекція книг античних і середньовічних авторів.

При Карлі Великому високо піднялося оформлення книги. Тоді ж була здійснена реформа письма. У скрипторіях переважав шрифт чіткий, приємний для ока каролінгький мінускул, близький до латинського шрифту античної епохи.

В XI ст. в Західній Європі відкриваються вищі навчальні заклади: 1119 р. – Болонський університет, 1200 р. – Паризький університет. На поч.. 13 ст. виник Кембриджський і Оксфордський університети в Англії і Саламанкський в Іспанії. В 1400 р. в Європі діяло вже 55 університетів. Швидкий ріс міських шкіл і університетів зумовив книжковий голод. Монастирі не можуть задовольнити попит на книгу. Центрами виробництва та розповсюдження книги стають великі міста. На зміну переписувачам-монахам приходять переписувачі-миряни. Щоб витримати конкуренцію з боку мирян, церква в XII ст. створює монахські товариства, де переписування книг поставлено на ремісничу основу, проте тут переписуються не всі книжки, а лише ті, які апробовані церквою.

Провідну роль в переписуванні та поширенні книги відіграють університети. Перші статути, які регулювали видання й розповсюдження книг, були оприлюднені в Болонському університеті (1259-1289, 1334) та паризькій Сорбоні (1275, 1316). За цими документами, підготовка, розмноження та поширення рукописних книг поручалося університетським чиновникам – так званим стаціонаріям. Найчастіше це були місцеві книжкові купці.

У XIV-XV ст. в усіх великих західноєвропейських культурних центрах виробництво книг і книжкова торгівля перейшли в руки міських ремісників і купців, які не залежали від університетів. В майстернях з переписування книг працювало декілька майстрів і підмайстрів: переписувачі, каліграфи, рубрикатори (спеціаліст, який заголовки, окремі рядки розфарбовував у червоний колір), мініатори (художник, який малював кольорові ілюстрації, мініатюри, ініціали) та ін. Вони об’єднувалися в цехи й гільдії. В Німеччині на початку XV ст. існувала книжкова майстерня Лаубера, яка нагадувала книжкову фабрику.

Основним матеріалом для рукописної книги середньовіччя був пергамен. На ранньому етапі його фарбували в пурпурний колір, писали золотом або сріблом. У бібліотеці Упсальського університету зберігається Біблія, перекладена на готську мову єпископом Ульфілом (пам’ятка німецької писемності), текст якої написаний яскравими срібними й золотими фарбами на пурпурному пергамені, а обкладинка виготовлена з масивного срібла.

Інструментом для письма, як і в античності, було пташине перо, користувалися і залізними перами. При виготовлені чорнил використовували чорний горіх (дубовий наріст), сульфат міді.

Рукописні книги були прикрашалися ілюстраціями та іншими декоративними елементами. Середньовічна книга являла собою унікальне

явище мистецтва і вважалася предметом розкоші. Ініціали, орнамент на полях, декоративні рамки, маленькі картинки, самостійні картини на всю сторінку – все це елементи декоративного оформлення середньовічної книги. Титульної сторінки книжки не мали. Текст починався словами «розпочинається книга» або взагалі без них. Вихідні дані іноді містилися в кінці книги, в так званому коло фоні.

З розвитком середньовічної культури вдосконалюється й мистецтво оформлення книги, урізноманітнювалися засоби прикрашання. Так, примірник Біблії, створений у Франції у XII ст., мав понад 5 тис. мініатюр.

Для середньовіччя вже характерний кодекс – книжковий блок. Переплітали зошити на ручному станку. Обкладинка була з дерева, обтягнутого шкірою чи тканиною, яку потім прикрашали. Іноді книгу обтягували своєрідним чохлом: частина його була звичайна оболонка книги, а далі ніби напіввідкритий футляр. Його зав'язували ременем із кольорової шкіри.

4. Східна Римська Імперія, названа також Візантійською, виникла в результаті розпаду єдиної Римської імперії. Візантійська культура складалася поступово. V-VI ст. для неї були перехідним періодом від античності до середньовіччя. Християнство зайняло провідні позиції, витіснивши язичництво. Поширеною була грецька мова.

На відміну від Західної Європи Візантія володіла освітою, і церква не мала монополії на навчання. Тут монастирські скрипторії не мали великого значення в задоволенні потреби в читанні книги. Іноді вони працювали на замовлення імператорів – виготовляли художньо прикрашені слайдами кодекси в дорогоцінних палітурки, але в основному поповнювали монастирські бібліотеки і випускали примітивно оформлені Псалтирі й «Житія святих», бо церква хотіла перетворити їх в єдине читання мирян.

У серкдині IV ст. імператором Константаном II у столиці організований державний скрипторій, яким керував спеціальний чиновник-архонт. Такі скрипторії відкривалися й іншими імператорами. У IV ст. заснована Константаном і бібліотека, яка містила 120 тис. томів, але в 477 р. вона згоріла і з часом була відновлена.

Візантія славилася і приватними бібліотеками. Свої бібліотеки мали вчені, професори, вчителі.

Виробництво рукописної візантійської книги відрізнялося від виробництва Західної Європи за деякими деталями. Тут також був папірусний сувій, який витіснили пергаментні кодекси. До XIII ст. візантійці завозять папір з арабських країн, а з XIV ст. – високоякісний папір з італійських паперових млинів. Засобом для письма було перо з очерету. Про це свідчить мініатюра до Євангеліє XIV ст., на якій зображено євангеліста з таким пером.

Візантійський скоропис, зумовлений потребою в книзі, прискореним переписуванням став зразком для італійських гуманістів, особливо для видавця Альда Мануція. Саме він створив для своїх перших друків курсивний шрифт.

На мистецтво оформлення книги впливав живопис. Первинно ілюстрації й орнаменти візантійських книг були копіями елліністичної епохи. У

візантійських кодексах ілюстрації розміщувалися так, як в античних сувоях. Дрібні кольорові ілюстрації впліталися в текст і не відділялися від нього рамкою. Їхній фон був такого ж кольору, що й текст – або білий, або пурпурний. Проте є і своєрідні мотиви. Наприклад, у паризькій Національній бібліотеці зберігається візантійський Псалтир X ст. Книгу відкриває мініатюра, на якій зображений давньоєврейський цар Давид у вигляді юного пастиря зі стадом. Він сидить на скелі, у руках тримає ліру.

Деякі історики періодом розквіту візантійського мистецтва вважають XI ст. Це стосується і мистецтва оформлення книги. Саме в цей час сформувалися елементи орнаментики візантійської книги: багаті віньєтки, які заповнювали всю сторінку, заставки, рослинний орнамент на полях, орнаментовані ініціали. Необхідний елемент її оформлення – переплетіння. Деякий час використовували слонову кість, а з IX-X ст. – золото й емаль. Майстри інкрустують золотий рельєф дорогим камінням. Роботи візантійських майстрів цінували настільки високо, що їх давали в придане, коли принцеси виходили заміж в інші європейські країни.

5. У другій половині VI-VII ст. слов'яни, а потім болгари заселили Балканський півострів. Вони зблизилися з візантійською культурою, де писемність займала чи не найперше місце в суспільному житті країни.

У X ст. утворилася перша держава в Сербії, яка прийняла християнство у його східних, візантійських формах.

Західні слов'яни, які заселяли в IX ст. території від Балтійського моря до південних схилів Карпат, створили декілька державних утворень: у IX ст. виникло Великоморавське князівство, а після його розпаду – Чеське Князівство (IX-X ст.), у басейнах Одри й Вісли – Польське Князівство (X ст.). Всі західнослов'янські народи прийняли християнство за західним, римсько-католицьким обрядом.

Центрами книжності в західних слов'ян стали скрипторії католицьких монастирів. Найдавнішою літературною пам'яткою Польщі є історична хроніка Галла Аноніма (між 1110-1115 рр.), написана латинською мовою. Пам'ятки писемності Чехії («Хроніка чехів» Козьми Празького (поч. XII ст.), «Вишеградський кодекс» – збірка євангельських текстів) написані також латиною. І лише в XIV ст. тут починає проявлятися література, написана місцевими мовами.

У південних і східних слов'ян мовою писемності була старослов'янська, або давньоцерковнослов'янська. Створення слов'янської азбуки пов'язують з іменами візантійських місіонерів Константина-Кирила і його брата Мефодія. Кирило склав слов'янську азбуку із 38 букв. Частина з них була перейнята з грецького алфавіту, а інша вигадана спеціально для передачі специфічних звуків слов'янських діалектів. За допомогою свого алфавіту Кирило переклав Євангелія та інші церковні книжки.

Ареалом поширення кирилиці були південні та східні слов'янські землі. Першою слов'янською книжкою був переклад Кирилом з грецької так званого «Ізборного Євангелія».

В X-XI ст. при великих церквах і монастирях, при царських замках виникають перші бібліотеки (у Великому Преславі, Охриді та ін.).

У 1185-1186 рр. із звільненням від 160-річного візантійського панування розпочався новий період Другого Болгарського царства, який характеризувався розквітом культури і книжкової справи. В мистецтві переписування книг виділилося дві школи книжкового орнаменту: елітарний станковий, або тирновський, та більш демократичний, провінційний напрямок.

Майстри народної школи книжкової мініатюри створили такі пам'ятки книжкового мистецтва, як «Болонський Псалтир». Книжковий орнамент цієї школи обмежувався здебільшого заставками та ініціалами, скромними за кольоровою гамою (червоний, зелений, жовтий).

У першій половині XIV ст. в Тирнові – столиці Болгарського царства, виникла так звана Тирновська книгописна школа, яка активно розвивалася при правлінні царя Івана Александра (1331-1371). Своєрідна школа мініатюристів закінчила в 1356 р. прекрасне «Чотириєвангеліє» (зберігається в Лондоні) з портретними зображеннями царя Івана Александра і членів його сім'ї на титульному аркуші з 965 мініатюрами в тексті. До пам'ятків цієї школи належить і «Томичів Псалтир» (середина XIV ст.), що зберігається в Державному Історичному музеї в Москві.

У Тирновській книгописній школі був вироблений і характерний почерк, так званий Тирновський напівстатут, який з часом вплинув на графіку кириличного письма.

Південні слов'яни в епоху раннього середньовіччя поділилися за конфесійною ознакою: хорвати й словенці залишалися католиками, серби – православними. В орнаменті давньої рукописної сербської книги («Євангеліє Мирослава») наявні елементи романського стилю. Ініціали прикрашені рослинним орнаментом. У малюнок букв поміщені фігури людей (це і біблійні персонажі, і воїни, і музиканти). Відомі своїми скрипторіями сербські монастирі в Студениці, Милішеві, Печі. Множили й поширювали велику збірку феодального права – «Законник» Стефана Душана (1349).

У кінці XIII-XIV ст. романський вплив в книжковому орнаменті витісняється візантійським. Свідченням цього є орнамент «Сербського Псалтиря» XIV ст. (зберігається в Мюнхені), який містить 150 мініатюр із відображенням тогочасного побуту. З'являються також стилізовані казкові птахи і звірі як у заставках, так і в ініціалах.

Османське нашестя поклало кінець діяльності багатьох центрів слов'янської книжності. Проте переписування книг продовжувалося і Рильському та Бачковському монастирях (Болгарія), у слов'янських монастирях на Афоні (Греція). В усіх цих монастирях були келійні школи, які готували переписувачів. Багато болгарських та сербських учених та майстрів книжкової справи перебралися у Велике Князівство Литовське.

? *Питання для самоконтролю*

1. Коли виникли дві найпоширеніші форми стародавньої книги?
2. Завдяки чому ввійшов у історію ассирійський правитель Ашшурбанапал?
3. Яку книгу в кодексному варіанті слід вважати найдавнішою на землі?
4. Де і чому виникали центри творення рукописних книг в у стародавньому світі?
5. Книги якого змісту були популярними за античної доби?
6. Яку драматичну роль відіграла книга в житті римського поета Овідія?
7. Чому для переписувачів Книг Святого Письма існували жорсткі і безумовні правила?

✍ *Практичні завдання*

1. Комплексне завдання «За що спалювали книги в давнину?» Підберіть з наукової літератури або з мережі Інтернет (на світовому чи українському матеріалі) приклади спалення книг у давнину та прокоментуйте їх.
2. Перегляньте відео про процес виготовлення паперу в Китаї за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=wsZ-_ERlpqk&t=1s. Як змінився цей процес упродовж століть?

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 8
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ ДРУКАРСТВА У СВІТІ

Мета: вивчити передумови виникнення і поширення друкарства у світі, зокрема в Європі, а також методи ідентифікації інкунабул.

План

1. Передумови виникнення і розвитку друкарства
2. Діяльність Йоганна Гутенберга.
3. Перші друкарні у Європі.
4. Інкунабули, основні методи вивчення інкунабул.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *Фестський диск, ксилографія, друкарство, металорити, друкарський верстат, пуансон, матриця, друк рухомими літерами, інкунабули, покрайні записи, колофон, пагінація, філіація, сигнет.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Друкарство в різних країнах виникло в різний час, цьому сприяли певні передумови, зокрема рівень соціального, культурного та духовного розвитку певного суспільства. Насамперед, це потреби тодішньої церкви, але досить швидко друкована книжка стала необхідною і для університетів та інших шкіл.

Час виникнення друкарства – доба пізнього Середньовіччя. Поява друкарського верстата була пов'язана з культурним життям саме цього періоду. Предтечею виготовлення друкарського шрифту і його застосування стало золотарство, ливарництво та різьбярство. Першою передумовою друкарства є виготовлення печаток і штампів з різноманітного матеріалу (глини, дерева, каменю, кісток, бронзи, свинцю). Найбільша колекція таких експонатів зберігається в паризькому Луврі. Це й марковані штампами або клинописом різноманітні глиняні пластинки, обпалені вавилонянами (X ст. до н. е.), і скорочені імена двох власників великого родовища цінних металів у Іспанії, нанесені тогочасними майстрами на шматок сріблястого свинцю (I ст. до н. е.), і витіюваті випуклі букви-компостери, якими позначалися виготовлені в стародавній Греції вази.

Як різновид цього методу – друкування монет. Якщо вірити Геродоту, першим цей крок зробив лідійський цар Гігос у VII ст. до н.е.

Наступним кроком до відкриття друкарського верстата стало запровадження в ремісничу практику набивання тканин методом накладання (набиття) на шовк чи інший матеріал різноманітних візерунків чи елементів піктографічного (картинного) письма. Вирізаний на тонкій дерев'яній дощці-заготовці узор притискували до шматка однотонної світлої тканини й наносили

на нього фарбу. Після зняття дошки на тканині залишався позначений фарбою певної форми візерунок.

Чи не першими стали набивати тканини китайці. Згодом процес набиття тканин поширився в Європі. Починаючи з XII ст., у такий спосіб італійці стали наносити на тканини не лише візерунки, а й картини.

Ще одним передвісником появи друкарства вважається ксилографія (з гр. – пишу (малюю) на зрубаному дереві). Йдеться про спосіб виготовлення на дерев'яній дошці методом вирізування пробільних елементів спеціальної форми із дзеркальним рельєфним зображенням. Технологія відтворення приблизно така ж, як і з набиттям тканин. Відмінність лише в тому, що в попередньому випадку візерунки набивалися на тканину через вирізані на дерев'яній основі отвори, а за новим способом фарба наносилася на випуклу рельєфну форму, яка потім міцно притискувалася до зволоженого чистого аркуша паперу, залишаючи відповідний слід.

Перші згадки про тексти, вирізані в дзеркальному (перевернутому) відображенні на дерев'яних дошках, за іншими даними – на кам'яних брилах, і відтиснуті на окремих аркушах, відносяться до II-VII ст. н. е. Вони належать китайцям. На жаль, віддруковані з таких форм тексти не збереглися. Однак ця країна може похвалитися першою збереженою до наших днів книгою, надрукованою на папері за допомогою вирізаних дерев'яних форм-сторінок. Ідеться про «Алмазну Сутру» (868 р.). Одна з найдавніших у світі газет, яка дійшла до наших днів, – китайська «Кай Юань Цзи Бао» (перша половина VIII ст.), – також розмножувалася з гравіювальних дощок, то можна уявити, якого розмаху набула ксилографія в цій країні на початку II тис. н. е.

У Європі множення писемних текстів за допомогою дерев'яних форм-кліше почалося в епоху пізнього Середньовіччя. Друкували гравюри з релігійними сюжетами та невеликими текстовими поясненнями (текст часто вписувався від руки) для малограмотного користувача («Біблія бідних», «Мистецтво помирати», «Дзеркало людського порятунку») і гральні карти, привезені хрестоносцями зі сходу і які набули в середньовічній Європі масового поширення. Трішки пізніше ксилографією стали розмножувати календарі і деякі університетські підручники (наприклад, посібник із латинської граматики Елія Доната). Починаючи з XШ ст., найбільше книг таким способом друкувалося в Німеччині та Фландрії.

Наприкінці XIII – початку XIV ст. поряд із широким використанням дереворитів усе більше почали входити в практику металеві заготовки, так звані металорити. З них переважно множили портрети святих, під якими вміщувалися короткі молитовні тексти. Металеві кліше виявилися кращими від дерев'яних (не так швидко зношувалися від багаторазового використання) для друку гральних карт. Пізніше так виготовлялися і невеличкі за обсягом читанки для дітей, букварі. У такий спосіб книги друкувалися аж до 1530 р.

Але, як зазначає М. Тимошик, вирізьблення на дереворитах текстів та ілюстрацій для їхнього тиражування мало свої переваги й недоліки.

Переваги:

- можливість створення багатьох копій ідентичного тексту чи ілюстрації без необхідності ретельного вивірення кожного примірника копії;
- прискорення процесу копіювання сторінок книг.

Недоліки:

- надто копітка і тривала в часі робота з вирізування кожної літери тексту;
- неможливість використання конкретної дерев'яної дошки для іншої сторінки видання чи для іншої книги;
- недоцільність з економічного погляду виготовлення текстових сторінок-кліше для малотиражних книг;
- зношуваність ксилографічних форм від тривалого використання, а отже, втрата якості від творення в наступних копіях.

Тому потребою часу ставало винайдення нового, досконалішого й ефективнішого способу множення тексту, в основі якого була б можливість комбінування одних і тих же літер, підриву й перенесення їх з одного слова чи рядка в інше місце, тобто необхідно було домогтися рухомості літер у межах сторінок.

Як засвідчує історія, такі спроби робилися ще задовго до використання ксилографії. Прикладом цього є один загадковий експонат, своєрідна наукова сенсація початку XX ст., назва якого – *Фестський диск*. Назва цього експонату походить від стародавнього міста Фест, що на острові Крит, де й було його знайдено 1908 р. італійськими археологами на чолі з Луїджі Перньє. Дата створення – XVII століття до н. е.

Це круглий глиняний вогнетривкий виріб діаметром 16 см, помережений з обох боків витіюватими знаками, розміщеними спіралеподібно тісно один біля одного. Знаки мають форму піктографічного (картинного) та ідеографічного (поняттєвого) письма. Тут і фігурки людини, яка стоїть або біжить, і звірів, і птахів, і риб, і зображення знарядь праці (молоток, лопата, соха). Між ними - немало знаків, які нагадують окремі букви або ієрогліфи. Немає сумніву в тому, що маємо справу з якимось закодованим писемним текстом, розшифрувати який, на жаль, досі не вдалося. Ретельний розгляд фігурок і знаків (а їх близько 250) проливає світло на метод нанесення їх на глиняну пластинку. Більшість цих фігурок і знаків повторюється. Скажімо, голова людини – 19, фігура вояка – 13, човна – 7, риби – 6 разів. Усі фігурки і знаки, які повторюються, подаються відносно до позначених ліній спіралі по-різному – прямо, впоперек, навскіс. Однак за формою креслення вони однакові (рис. 8.1). Такої однаковості неможливо досягнути вирізуванням окремо кожної, а лише шляхом проштамповування на ще не затверділій сирій глиняній заготовці в певному місці тексту спеціально виготовленою для кожного знаку печаткою.

Рис. 8.1 – Фестський диск

Зазначені вище аргументи дають підстави вважати Фестський диск першим у світі текстом, створеним (надрукованим) методом застосування рухомих літер.

На жаль, підтвердження поширення такого методу друку в античному світі навести більше не можна. Дивовижна знахідка на острові Крит виявилася на сьогодні поки що єдиною. І вже майже через тисячу років після спроби критян ідея виготовлення окремих розбірних літер для створення текстів починає реалізовуватися в Китаї, саме китайський винахідник Пі Шен (за іншими даними – Бі Шен) на межі 40-50-х рр. XI ст. н. е. виготовив рухомі зображення ієрогліфів тогочасної китайської мови. Матеріалом для такого шрифту слугувала глина. Склавши з окремих зображень ієрогліфів текст, сформувавши його в спеціальну текстову форму і покривши її фарбою, Пі Шен накладав на таку форму аркуші паперу і так одержував відповідні тексти. Китайські автори (зокрема Шень Го) у своїх наукових розвідках згадують також про спеціальні дерев'яні пристрої, які виготовив цей майстер для зберігання шрифту.

Час появи Пі Шена і його винаходу саме на цьому відрізку китайської історії не був випадковим. Такий ранній розвиток друкарської справи в цій країні був зумовлений двома важливими чинниками. По-перше, винайденням у 105 р. паперу; по-друге, активним поширенням у країні релігії буддизму.

Звичні й популярні на той час для рукописної справи папірус, а тим більше пергамент, виявилися не зовсім придатними для витискування на них текстів: папірус був крихким, а пергамент – занадто дорогим для тиражування. Нова ж релігія потребувала виготовлення багатьох копій священних і молитовних текстів, погребу в яких можна було забезпечити не рукописними, а механічними методами відтворення. Папір якраз виявився тим матеріалом, який найбільше для цього підходив.

Проте сталося так, що прогресивний винахід Пі Шена не набув тоді швидкого поширення в Китаї. На це, вірогідно, є кілька причин. Передусім,

шрифт виготовлявся із крихкого глиняного матеріалу, тому його вистачало ненадовго. По-друге, специфіка китайської мови вимагає засвоєння від двох до сорока тисяч окремих знаків, з яких складаються ієрогліфи. Виготовити, забезпечити зберігання, а потім легке й швидке знаходження для друку потрібного ієрогліфа виявилося справою складною і не зовсім практичною. Тому незабаром дітище китайського першодрукаря було надовго забуте його земляками.

Розбірний шрифт з матриць з'являється дещо пізніше (XIV ст.) в сусідів китайців – корейців. З 1392 р. вони стали використовувати для виготовлення ієрогліфів мідь, що давало змогу більше їх використовувати. А в 1403 р. імператор Тай Тзунг для поліпшення народної освіти наказав друкувати корейські підручники за допомогою таких літер. Проте з тих чи інших причин тамтешні творці книг знову повернулися до вже засвоєного ксилографічного способу множення текстів.

І тільки епоха Відродження, яка з кінця XIV – початку XV ст. започаткувала в Західній Європі культуру Нового часу, стала золотою епохою для ствердження й поширення на європейських теренах друкарства. Цей спосіб друкування в Європі не був відомий. Йоганн Гутенберг винайшов друкарський верстат, а точніше спосіб друкування тексту за допомогою рухомих літер самостійно, і його верстат був більш досконалим, ніж китайський. Він об'єднав у собі принцип штемпелювання (критський диск) і відтиснення з дощок, або ксилографії (Китай).

2. Суперечка про винахідника друкарства триває. Відомо, що в 40-60-х р. XV ст. в Голландії існувала одна, а можливо й три друкарні, з яких вийшло доволі багато видань, що були невеликого об'єму і дійшли до нашого часу майже винятково у фрагментах. Два таких фрагмента зберігаються у Науковій бібліотеці Московського державного університету. Вчені припускають факт роботи в цих друкарнях Лауренса Янсона Костера, який донині є одним із претендентів на «титул" винахідника друкарства».

Ім'я Костера, як винахідника, вперше назвав Андріян де Йонге (Юніус) в описі Голландії, виданому у 1588 р. під назвою «Батавія». За його твердженнями, Костер друкував за допомогою дерев'яних літер, а потім і металевих з 1440 р. За рядом актових документів можна простежити рід його занять: продавець пива, власник готелю, постачальник свічок, оливи, мила, багатий купець. Був звичайним хлопцем, дуже гарним, міцної статури. На початку був не багатим, але побожним. Прислужував у одному із соборів міста Гарлема. Одного весняного дня, сидячи над річкою, відламав гілку щойно зазеленілого дерева і почав на ній вирізати літеру імені своєї коханої та свого імені. Щоб показати дівчині наступного дня, загорнув гілочку в пергамент. Наступного дня він побачив, що на чистому аркуші виднілися дві літери, оскільки за ніч деревина пустила сік і опуклі обриси 2-х літер відбилися на пергаменті. Так і прийшла до нього думка відтискати якісь тексти на папері.

У музейних колекціях ряду країн Західної Європи збереглися окремі фрагменти друкованих книг, які, за припущеннями, могли бути надруковані на

верстаті, що працював, до появи на книговидавничому небосхилі Гутенберга, у Гарлемі. Однак на тих фрагментах ні імені друкаря, ні дати, ні місця друку не зафіксовано. Припускається, що серед перших друків Лавріна Костера була латинська шкільна граматика Еміля Доната – відомого римського ученого IV ст.

Із плином часу Костер розвинув справу, вона навіть принесла йому значний прибуток. Один із помічників Костера, згідно із версією Андріяна де Йонге, викрав таємницю друкарства і сам заснував друкарню у Майнці, знайомиться з Гутенбергом. О. Мацюк сказав про друкарню Костера таке: «Багато вчених, наприклад, покликаючись на працю голландського історика 2 пол. XVI ст. "Батавія", вважають першодрукарем не Гутенберга, а Костера як творця перших літер і пов'язують з ним найдавніші голландські друки. Німецький учений Цедлер твердить, що рухомі літери винайшов Костер, а Гутенберг пристосував їх для друкування, яке полягало у винайденні словолитні. Однак суперечка про те, хто був першодрукарем – німець Гутенберг чи голландець Костер, – очевидно, вирішена На виставці у французькому місті Ліллі експонуються три примірники голландського видання книги, які, безперечно, надруковані Костером за допомогою металевого пересувного верстата ще в 1430 р., у той час як Гутенберг сконструював такий верстат тільки в 1445 р. Припускається, що Гутенберг навчився друкарської справи в одного з учнів Костера, який помер у 1439 р.».

Про роль і місце голландця Лавріна Костера в започаткуванні друкарства, про давню дискусію в цьому питанні між німцями і голландцями, здається, досить переконливо сказав український дослідник друкованого слова П. Попов: «Тільки після Гутенберга друкарство набрало не місцевого, а всесвітнього значення. Популярність Гутенбергового винаходу зменшила Костерову роль. Його то забували, то знову згадували. Своєю працею він підготував дорогу більшому за себе».

Саме Гутенбергу належить започаткування друкарського виробництва, зокрема лиття літер з металу, створення металевої форми (матриці), в якій ці літери виливалися, виготовлення інструменту для цього складного процесу, конструкція першого друкарського верстата і виготовлення першої у світі друкованої книги – Біблії, що мала на кожній сторінці 42 рядки. Гутенберг народився в місті Майнці в 1400 р. (дата умовна). Перші відомості про нього відносяться до 1434 р. У цей час він жив у Страсбурзі, в монастирі Аргобасте.

Точну дату народження Гутенберга документально не зафіксовано. Учені припускають, що це сталося між 1394 і 1399 роками у місті Майнц. Як панська дитина, він змалку отримував добру освіту. Однак після смерті батька (1419 р.), який походив з роду майнцьких аристократів (патриціїв), юнакові довелося не з власної волі надовго покинути домівку. Сталося це в результаті сутичок між багатими й бідними городянами, що привело до вигнання за межі міста усіх патриціїв. Жінок аристократів повсталі не чіпали, тому мати й сестри Йоганна залишилися в Майнці.

До Майнцу Гутенберг повернувся майже через тридцять років. За цей час. не раз переживаючи злидні, тяжко фізично працюючи на різних підробітках, він

багато мандрував по світу. Припускають, що добрався був і до голландського міста Гарлем, де познайомився з Лавріном Костером та його першими результатами творення книг новим, досі незнаним у Європі, способом. Відтоді сенсом свого життя німецький вигнанець визначив друкарство.

Багато літ свого вигнання майбутній першодрукар провів у Страсбурзі. Саме там він здійснив перші спроби лиття металевих шрифтів та виготовлення друкарського верстату. 1448 р. повертається до Майнцу, де береться за улюблену справу. Узявши у борг 150 гульденів, продовжив роботу над відливанням літерного набору і конструюванням друкарського верстата. Принцип дії верстата Гутенберга залишається непорушним і понині. Із заліза вирізується модель букви – пуансон. Потім пуансон накладають на м'який метал, мідь наприклад, і отримують зворотне зображення букви – матрицю. Матрицю заливають свинцем або оловом і отримують літеру. Щоб набрати слово або текст, треба узяти лінійку з бортами – верстатку – і набрати в неї літери. Отриманий рядок кладуть під прес на лист паперу і роблять відтиснення. Рухливість літер дозволяє складати за їхньою допомогою необмежену кількість текстів, вносити в них зміни. Букви можна використовувати багато разів. Рік появи першого друкарського видання залишається предметом дискусій – називаються дати від 1445 до 1447 р. Перші видання, які приписують Йоганну Гутенбергу, це невеликі листівки-календарі та підручники. На них немає вказівок імені Гутенберга і місця видання, тому існують різні версії щодо точної атрибуції і датування.

З ранніх гутенбергівських видань збереглися так званий «Фрагмент про Страшний суд» – надрукований з двох боків лист, що є уривком з «книги Сивіли», латинська граматика Елія Доната (її примірники зберігаються в Паризькій бібліотеці). Перші друки мають погану якість і свідчать про те, що Гутенберг ще шукав свою модель шрифту й експериментував з набором тексту.

Найбільш відомим діянням Гутенберга стало видання так званої 42-рядкової Біблії (званою так за кількістю рядків на сторінці), поява якої пов'язана з одним з найгучніших скандалів у історії книжкової справи. У 1450 р. в Майнці Йоганн Гутенберг, зайнявши чималу суму грошей у Йоганна Фуста (імовірно той, котрий працював помічником Костера у Гарлемі і втік від нього, прихопивши друкарський інвентар), почав роботу над випуском своєї Біблії. Виготовлення устаткування і відливка шрифтів вимагали часу, і в 1452 р. Гутенберг знов удався до фінансової допомоги Фуста, узявши його в справу як компаньйона. Однак через два роки позичених грошей не вистачило для друкування книги. Аби не зупинятися на півдрозі, Гутенберг вдруге відважується просити у Фуста ще 800 гульденів. Хитрий і підприємливий Фуст вирішує розірвати угоду з Гутенбергом (підставою було затягування термінів друкування книг) і вимагає повернення позичених грошей. Справа доходить до суду, який приймає сторону Фуста. Гутенберг втрачає свою друкарню і весь наклад ще незакінченої Біблії. Сталося це 1455 року.

Знесилений, безгрошівний він втретє береться за створення нової друкарні. З допомогою лікаря Конрада Гумері, який без особливих умов позичив гроші,

Гутенберг за порівняно невеликий проміжок часу стає на ноги і починає друкувати книги.

Отже, з середини 50-х рр. XV ст. у Майнці працюють дві друкарні – Гутенберга і Фуста.

Вершиною друкарської творчості Йогана Гутенберга була його знаменита *42-рядкова Біблія* 1456 р. Складається вона з двох томів загальним обсягом 641 сторінок. Для цього друку було створено спеціальний шрифт, максимально наближений до рукописного письма. Роботу над нею майстер розпочав 1452-го, а закінчив до середини 1456 р. Видання прекрасно ілюстроване різноманітними кольоровими декоративними прикрасами і заставками (рис. 8.2). Із двохсот примірників книги 165 було віддруковано на папері, а 35 – на пергаменті.

Рис. 8.2 – Сторінка 42-рядкової Біблії Гутенберга

Вона ж принесла йому немало розчарувань, пов’язаних з судовою тяжбою з приводу виплати боргу. Гутенберг здійснив ще одне видання Біблії – так зване 36-рядкове. До кожного свого нового твору друкар виготовляв новий шрифт.

Наступним виданням є своєрідна енциклопедія загальних знань під назвою «Католікон». Ця енциклопедія є цікавою завдяки вміщеній на початку тексту передмові. Це один з елементів внутрішньої (змістової) структури книги, започаткований творцями рукописної книги.

3. По смерті Гутенберга залишилися його учні, які розійшлися по всіх краях, поширюючи друкарство на весь світ. Одним із перших відновив Гутенбергову друкарню в Страсбурзі його учень Йоганн Ментель, де видрукує справжні книжкові шедеври – велику за розмірами Біблію латинською мовою, твори світських авторів, зокрема Вергілія.

Протягом першого півстоліття від часу виходу Гутенбергового першодруку (1450-1500 рр.) у світі було видруковано (способом, запропонованим німецьким винахідником) понад 6 тис. назв книг. Загальний наклад таких видань у цьому періоді міг сягнути 12 млн. примірників. Звичайно, щонайшвидше нова справа пускала корені в країнах, що межували з Німеччиною. Наприклад, у Німеччині друкарство засновано в 1450 р. У цей час у 75 містах працює 201 друкарня. В Італії – 1464 р., 74 міста і 586 друкарень, у Франції – 1470 р., 40 міст і 157 друк., Іспанії – 1474 р., 32 міста і 77 друк., в Англії – 1480 р., 4 міста і 12 друкарень.

І. Огієнко у книзі «Історія українського друкарства» наводить такі дати поширення книгодруку Європою:

- **Німеччина:** Майнц – 1450 р., Аусбург, Нюрнберг – 1470 р., Лейпциг – 1481 р., Гамбург – 1491 р.;
- **Італія:** Рим – 1464 р., Венеція, Мілан – 1469 р., Сицилія – 1472 р, Флоренція – 1477 р.;
- **Франція:** Париж – 1470 р.;
- **Голландія** – 1473 р.;
- **Угорщина** – 1473 р.;
- **Іспанія** – 1474 р.;
- **Англія:** Лондон – 1480 р.;
- **Данія** – 1482 р.;
- **Португалія** – 1484 р.;
- **Австрія** (Відень) – 1492 р.

Щодо слов'янських народів, то найшвидше друкарство запроваджувалося в тих країнах, які найбільше стикалися з Європою і, зокрема, Німеччиною. Першими були чехи (1478). Наступними, за І. Огієнком, були українці – 1491 р., далі серби-чорногорці – 1493 р., поляки – кін. XV ст., білоруси -1517 р., росіяни – 1564 р., болгари – 1641 р.

Наскільки ці дані правдиві, можна судити, зіставивши їх з іншими джерелами. Згідно з ними, наприклад, в Італії перший друкарський верстат установлений у бенедиктинському монастирі в передмісті Риму зусиллями німецьких друкарів Конрада Свейнгейма й Арнольда Паннарца в 1465 р. Незабаром книгодрукування з'явилося в Римі, потім у – Венеції, Мілані, Неаполі, Флоренції. Італійське книгодрукування швидко виробило власну особливість. На противагу готичному шрифту був розроблений «венеціанський» шрифт, або «антиква». Венеція стала столицею італійського книгодрукування. У XVI ст. у ній налічувалося до 113 друкарень і мешкало більше половини всіх італійських видавців і книгопродавців.

Найзнаменитіше венеціанське видавництво – друкарня Альда (1469 р.), заснована Альдом Пієм Мануцієм. Вона проіснувала до 1597 р., тобто 100 років, випустивши у світ 952 книги. Альд зробив революцію у видавничій

справі, запропонувавши в 1501 р. новий шрифт і зменшений формат видань. Книги, прикрашені друкарським знаком Мануція, стали важливим внеском у європейську культуру.

Перша книга англійською мовою надрукована в 1474 р. у місті Брюгге. Цю книгу («Збірка оповідань про Трою») переклав з французької мови і видав англійський першодрукар Уїльям. Повернувшись до Англії в 1477 р., він заснував першу англійську друкарню, і першою книгою, надрукованою в Англії, стали «Вислови філософів». Усього віддруковано близько 90 книг, серед яких – повне видання «Кентерберійських розповідей» Дж. Чосера, і «Смерть Артура» Т. Мелорі.

Щодо Франції, то наприкінці XV ст. тут налічувалося 50 друкарень.

Отже, у Європі приблизно за 40 років у 260 містах континенту відкрилися не менше 1100 друкарень, які випустили в світ близько 40000 видань загальним тиражем 10-12 млн примірників. Ці перші книги, видані в Європі до 31 грудня 1500 р., називають *інкунабулами*.

4. Сьогодні інкунабули – це друковані за складальних форм видання в Європі, що вийшли з моменту винаходу друкарства (сер. XV ст.) і до 1 січня 1501 р. До цього часу історики не мають єдиної думки щодо цього періоду розвитку книги. Деякі вчені продовжують його до 1550 р. на основі того, що лише в сер. XV ст. сформувалися всі елементи сучасної книги. Палеотипи (видання першої половини XVI ст.). Цей термін, що з лат. означає «колиска», почали використовувати у XVII ст.

За зовнішнім виглядом нагадують рукописні книги. Шрифт найчастіше готичний, абзаців у інкунабулах нема. Видавалися переважно тиражем у 100-300 примірників. Відомо близько 40 тис. назв інкунабул (близько 500 тис. прим.). З них 30 тис. – книги. Інкунабули на старослов'янській мові, набрані кирилицею, друкувалися Ш.Фіолем у Кракові, Макарієм у Цитіні, Скориною у Вільнюсі та Празі. Інкунабул російського походження нема, бо друковані книги з'явилися в Росії в середині XVI ст.

В епоху інкунабул не існувало якоїсь статистики чи бібліографічного рахунку виданих книг. Проте відомо, що з часу Гутенбергового винаходу до кінця 1500 р. випуск друкованих видань відбувався в 200-300 містах, де нараховували 1100-1700 типографій, які видали близько 35-45 тис. різного типу продукцію загальним накладом в 10-200 млн примірників. З цієї кількості до нашого часу збереглося лише 500 тис. примірників інкунабул. Вони зберігаються в Паризькій національній бібліотеці, в лондонському Британському музеї, в С.-Петербурзькій Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна та в Нью-Йоркській бібліотеці Пірпонта Моргана.

Уперше вивченням і бібліографуванням інкунабул зайнялися в XVII ст. У 1643 р. охоронець Нюрнберзької міської бібліотеки І. Зауберт склав опис бібліотечних рідкісних книг. Через 10 років таку ж роботу провів у паризькій Королівській бібліотеці Ф. Лабе. Вони розглядали інкунабули як своєрідний тип книги і як особливу частину бібліотечного фонду.

На наукову основу поставив бібліографічний облік інкунабул Л. Хайн, який склав у 1826-1838 р. бібліографічний покажчик близько 16 660 друкованих видань XV ст.

Дослідження раннього періоду книгодрукування ускладнювалося тим, що на більшості друкованих книг XV ст. не вказане місце, дата видання, не вказаний і видавець. Бібліограф Г. Бредшоу запропонував метод визначення вихідних даних таких книг шляхом зіставлення їх шрифтів із шрифтами книг, історія яких відома. Цей метод успішно застосував Р. Проктор при підготовці «Індексу стародруків Британського музею». Тут інкунабули перераховані в хронологічній послідовності за іменами типографів, міст і країн. Отже, засобами вивчення інкунабул є:

1. Шрифти, які поділялися на дві основні групи: *готичний* та *антикву*. У XI-XVI ст. поширеним був готичний шрифт, який мав ряд різновидів. Наприклад, текстура, яка походить від готичний мінускула – букви тут утворюють орнамент, у якому переважає чорний колір. Таким шрифтом надрукована 42-рядкова Біблія, календарі. У XVI ст. текстура майже зникла, її використовують лише для оформлення титульних сторінок, дипломів. У Німеччині та в інших країнах наприкінці XV ст. поширюється бастарда – схожа на рукописний курсив. На відміну від текстури, бастарда більш розбірливий, чіткий. В Італії поширився ще один вид готичного шрифту – ротонда. Він округлений, на відміну від кутової бастарди. У XVI ст. цей шрифт вийшов з ужитку.

2. Елементи оформлення книги. Гутенберг намагався перенести в друковану книгу всі особливості рукописної: друкував лише текст, а для багатоколірних ініціалів, мініатюр та інших орнаментальних елементів залишав вільне місце. Їх заповнювали від руки мініатюристи, ілюмінатори, рубрикатори. У Майнцькому Псалтирі Гутенберг і його помічники вперше зробили спробу друкувати ініціали двома фарбами – червоною та синьою. Форми, з яких друкували двоколірні ініціали, мабуть, були збірними. Одна частина зображувала букву, інша – орнамент, який її оточував. Через складність цього процесу типографи друкували чорний каркас букви, а потім його розмальовували від руки (щоб ілюмінатор знав, яка буква повинна бути ініціалом, типограф замість ініціалі друкував її меншим шрифтом, або залишав чисте місце).

3. Колофон. Інкунабули здебільшого не мали титулу (як і рукописні книги, в яких вихідні дані розміщували в кінці книги). Першодрукарі за цим же зразком увели так званий *колофон*, що поміщався в кінці основного тексту книги і включав такі елементи: місце й дату випуску, ім'я типографа або формовий знак видавця, а також назву книги (рис. 8.3). Відсутнім було ім'я автора – воно вписувалося пізніше (Гутенберг друкував свої книги анонімно).

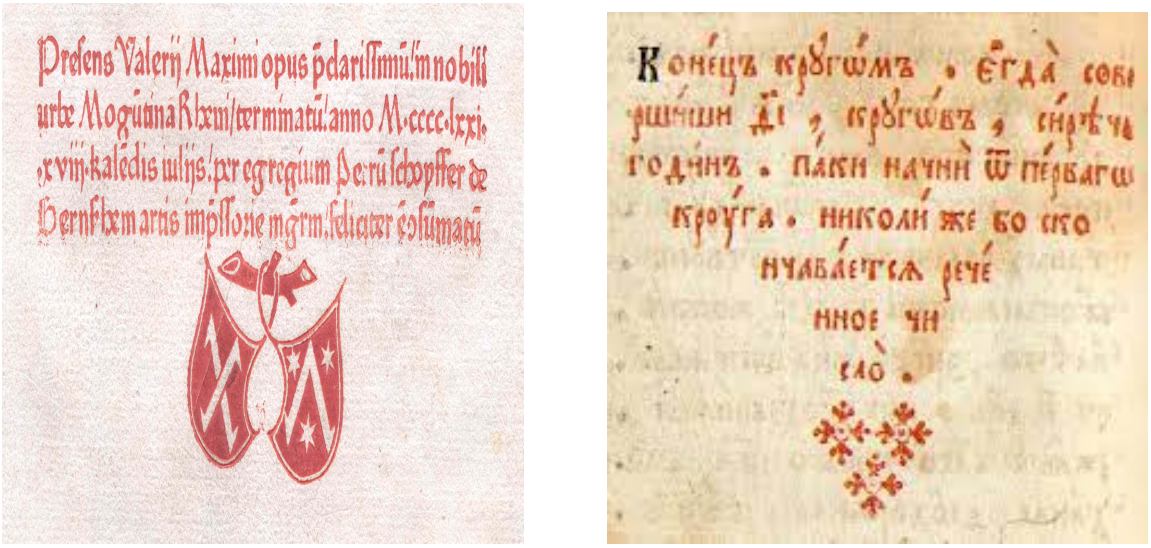

Рис. 8.3 – Приклади колофонів у інкунабулах

4. Титульний аркуш. Першим помістив титульний аркуш на початку книжки друкар Ерхард Ратдольт із Аугсбурга. Виданий ним у 1476 р. у Венеції «Астрономічний, або Астрологічний календар» Іоанна Регіомонтана відкривається сторінкою з основними даними, яка відповідає сучасним вимогам до титульної сторінки (назва книги, ім'я й прізвище автора). На цій же сторінці міститься вірш-панегірик автору. Проте ім'я типографа й дату видання вказано в колофоні (рис. 8.4).

Рис. 8.4 – Титульна сторінка «Астрономічний, або Астрологічний календар» Іоанна Регіомонтана

Перша книга з повністю оформленим титульним аркушем, на якому вказані автор книги, її назва, видавець, дата і місце публікації, була видана в 1500 р. в Лейпцизі Вольфгангом Штокелем. Проте остаточно титульна сторінка затвердилася лише в першій половині ХУІ ст.

5. Нумерація сторінок (пагінація) запроваджена в 1470 р., коли були видані дві книжки, які, однак, містили філіацію (нумерація листів). Нумерували не листи, а сторінки розпочав друкар Ніколай Гьотц із Кьольна.

6. Особистий знак друкаря, які поміщали після колофона, так званий *сигнет* (рис. 8.5). Уперше фірмовим знаком були помічені Псалтир 1457 р. і Біблія 1462 р. Каталоги видавничих знаків часто допомагають визначити типографа, особливо, коли в книжці відсутні вихідні дані.

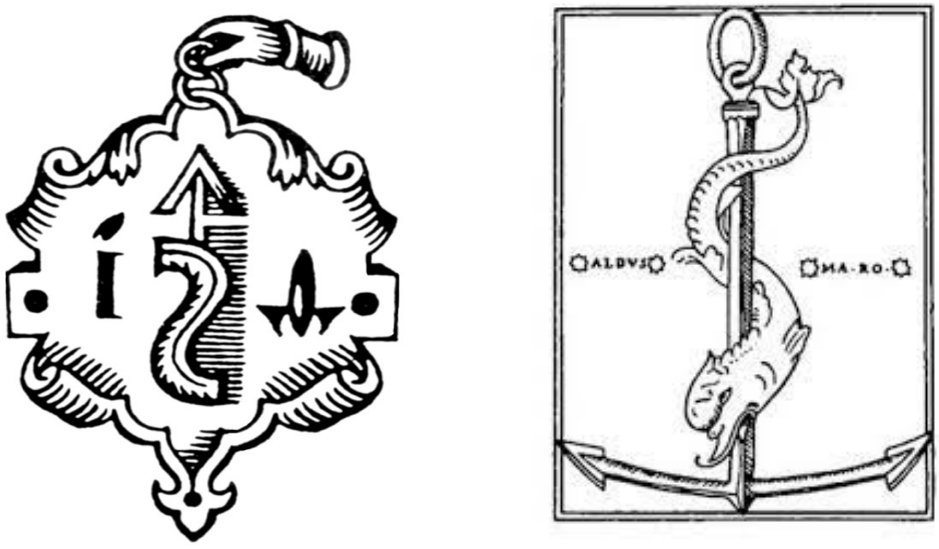

Рис. 8.5 – Знак друкарів Івана Федорова та Альда Пія Мануція

7. Книжковий формат. У XV ст. склалися і відповідні нормативи книжкового формату:

- *ін-фоліо* – якщо стандартний аркуш складався вдвоє (42-рядкова Біблія Гутенберга),

- *ін-кварто* (розмір 24х30) – якщо вчетверо. Ранньою з відомих друкованих книг у Європі, виданих ін-кварто, була «Книга Сивілл», надрукована, як вважають, Йоганном Гутенбергом у 1452-1453 рр., збережена у вигляді уривка. Нині видання ін-кварто рідкісні (переважно це художні альбоми).

- *ін-октаво* (20х25, приблизно А5) – якщо увосьмеро.

Якщо планувалася книга октаво, то набір виконувався відразу на восьми сторінках. Звичайно, що випуск малоформатної книжки йшов швидше, ніж великоформатної.

Типограф чи видавець інкунабул не переплітав свою продукцію і не займався брошуруванням. Віддруковані сторінки зошита були ніби напівфабрикатом і продавалися зв'язаними. Покупець сам замовляв на свій смак палітурку в майстерні. Палітурна справа була особливим ремеслом і мистецтвом – зі своєю організацією і цехами. Права палітурних цехів захищалися спеціальними привілеями. Друкарям, які не входили до цих цехів,

заборонялося переплітати книги. У XV ст. в друкарні вирізали пунсони і відливали шрифти, виготовляли кліше для орнаментів і ілюстрацій, друкували книги. Друковані книги були дешевшими, ніж рукописні, тому і доступними для читача.

Важко визначити й тематичний склад першодруків. Проте деякі уявлення про цю ранню друковану продукцію можна скласти з каталогів великих бібліотек. Із 10 тис. інкунабул, що зберігаються у фондах Британського музею в Лондоні і в Бодлеанській бібліотеці Оксфорда, 4100 – італійського походження, 3400 – німецького, 1000 – французького, 200 – англійського, 150 – іспанського та португальського.

Половину інкунабул складає релігійна література, чверть – художня, майже 10 % – юридична і така ж кількість – з інших галузей науки.

Більшість інкунабул написана народними мовами, але поширеною залишається і латинь. До перших інкунабул належить 42-рядкова Біблія Гутенберга (1456), Індульгенція папи Микола V (1455), Бенедиктинський Псалтир (1459). Шедевром типографського мистецтва є повний пергаменний примірник 48-рядкової Біблії Фуста і Шиффера (Майнц, 1462).

З появою книгодрукування поширилися відомі твори національної літератури, зокрема і хроніки, збірки народних легенд. Велике значення мало друкування творів провідних гуманістів. «Божественна комедія» Данте до 1472 р. була видана тричі, а до к. XV ст. – 12 разів. 31 раз вийшли у світ у XV ст. «Канцони» Петрарки, 11 раз – «Декамерон» Боккаччо. Збільшилися наклади і кількість перевидань класичних творів античності. У 1480 р. у Мілані видавали байки Езопа грецькою та латинською мовами. З 1500 р. появилося ще їх 100 видань тиражем 20 тис. примірників.

Розширилися видання з точних наук. У кінці XV ст. великою подією було видання «Географії» Птоломея. Цей атлас містив 26 карт формату ін-фоліо: 10 із них відображали Європу, 4 – Африку, 12 – Азію. Віддруковані ці карти були в 1477 р. в Болоньї, і в 1478 р. в Римі з мідних гравюр. До 1500 р. було ще 3 видання атласу: у 1482 р. у Флоренції і в Ульмі, в 1490 р. – у Римі.

До числа інкунабул належить і книга нашого співвітчизника Юрія Котермака – «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету», видана 1483 р. у Римі – перша друкована книга українського автора. На думку фахівців, наклад книги міг становити сотню примірників. Але ця надзвичайно рідкісна інкунабула збереглася до наших днів лише у двох примірниках

? *Питання для самоконтролю*

1. Що вважаємо передумовами виникнення друкарства?
2. Який період вважають часом винаходу і поширення друкарства?
3. Завдяки чиїм спробам було винайдено спосіб копіювання та друку тексту на папір?

4. Чому Фестський диск вважають першим у світі текстом, створеним методом застосування рухомих літер?

5. Які факти свідчать про існування друкарні Лавріна Костера?

6. У чому полягає заслуга Йоганна Гутенберга в поширенні друкарства?

7. Що означає «друк рухомими літерами»?

8. Які зміни у створення книги внесло друкарство?

9. Які книжки називають інкунабулами?

10. Якими методами вивчають інкунабули?

11. Окресліть тематичний репертуар інкунабул.

✍ *Практичні завдання*

1. Комплексне завдання «Хто першодрукар у світі?». Опрацюйте наукову літературу за темою. Сформулюйте свою думку та аргументуйте її.

2. Перегляньте відео про Йоганна Гутенберга і заснування друкарства в Німеччині за покликанням https://www.youtube.com/watch?v=j1c-EswHSp8.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 9
ПОШИРЕННЯ ДРУКАРСТВА В ЄВРОПІ В XV-XVII СТ.

Мета: вивчити умови розвитку друкарства в Європі, а також особливості книговидання провідних видавництв і видавців Франції, Англії, Нідерландів і Німеччини.

План

1. Провідні видавництва Франції XV-XVII ст. Тематика та типи видань.
2. Початок книгодрукування в Англії.
3. Провідні видавництва Нідерландів XV-XVII ст.
4. Книгодрукування Німеччини. Система книгорозповсюдження.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *цензура Сорбонни, підприємство Етьєні, Королівська друкарня, акціонерне товариство, атлас.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. На момент поширення книгодруку Франція є сильною централізованою державою. Особливістю книгодруку є те, що перша типографія Франції була допоміжною структурою при університетському центрі.

Перша французька типографія була заснована в 1470 р. при Сорбонні (Париж) завдяки старанням двох професорів Жана Гейліна з Штейна (пізніше він був ректором Сорбони) і Вільгельма Фіше з Савойї. У Париж були запрошені три німецькі друкарі з Мюнстера: Ульріх Герінг, Михайло Фрібургер і Мартін Кранц. Перша надрукована ними книга – це збірка листів італійського гуманіста Гаспарена де Бергам (1470). У 1471 р. були надруковані 4 видання – Г. Борціцці «Про орфографію», Ж. Фіше «Риторика», Гуарима з Верони «Про дифтонги» і Жана де ля П'єра «Про мистецтво діалогу».

У 1473 р. типографія відділилася від університету і стала приватною. За перші роки її існування було надруковано 23 книги, переважно твори гуманістів на латині.

1476-77 р. у Парижі син книготорговця Паск'є Бонхомм надрукував першу книгу на французькій мові – «Великі французькі хроніки» у 3 томах, ілюстрації виконані в техніці ксилографії.

Другим містом Франції, де виникло книгодрукування – Ліон (1473 р.), де перша книга була видрукувана в 1473 р.; потім там виникло до кінця XV ст. понад 50 друкарень. Ліон мав велике значення також як книжковий ринок. Почався повільний, але невпинний процес орієнтації книговидавців на споживача – в Ліоні книжки не підлягали цензурі Сорбонни, крім того, їх розцінювали як звичайний товар і вільно продавали на будь-якому міському ринку.

Із XV ст. видавці друкують переважно масову літературу – лицарські романи, календарі, казки. Виробництво книг тісно пов'язане з продажем – зазвичай, власник друкарні був одночасно і власником книгарні. Найбільший попит у той час мали видання класичної літератури, наукові трактати.

Вплив друку на політичне, соціальне і культурне життя суспільства, незначне в XV ст., помітно посилилося в XVI-XVII ст. – в епоху Реформації та перших буржуазних революцій. Бурхливі релігійні битви, в яких друковане слово відіграло чималу роль, підірвали панування католицької церкви, що, в свою чергу, створило сприятливі умови для подальшого розвитку друку – розширення тематичних видань, формування літературних мов і вдосконалення зовнішньої форми книги.

Із XVI ст. у французькій книговидавничій справі розпочинається *спеціалізація*, що спричинило відокремлення словолитної справи. Серед великих видавничих центрів цього періоду виділяють Париж, а серед видавництв – підприємство Етьєні. Це сімейна справа. Родоначальником династії був Анрі Етьєн, який вивчав видавничу діяльність у 1502 р. і надрукував 130 книг релігійного та філософського змісту. Його син, Робер Етьен, надрукував навчальні посібники з давніх мов, Біблію на різних мовах. У 1531 р. уклав і розпочав друк словника «Скарб грецької мови». 1539 р. – призначений королівським друкарем і здійснив капітальне видання Біблії єврейською мовою. Загальна кількість книг, надрукованих Робером Етьєном, близько 600. Він призначив премію тому, хто знайде хоча б одну помилку в його виданнях.

У XVII ст. внаслідок удосконалень у друкарській справі книжкове виробництво прогресує в кількості, дешевизні і красі.

Основними конкуруючими між собою центрами книгодрукування залишилися Париж і Ліон. Проте все більше французьких книг видавалося в Женеві. Змагатися з Парижем у видавничій справі міг і Ліон. У XVII ст. там у різний час працювало близько двохсот друкарень. У Ліоні відчувався вплив німецького друкарства. Підприємство Кобергера через своє ліонське представництво не тільки поширювало свою продукцію у Франції, але й укладало з місцевими друкарями договори про друкування своїх видань.

Друковані книги та памфлети систематично використовувалися в державній офіційній пропаганді, політичній і конфесійній боротьбі. Водночас прагнення світських і церковних властей контролювати доступну суспільству інформацію породило таке явище, як *цензура друку*. Поділялася на два типи – *попередню* (на стадії перегляду рукописів) і *подальшу* (каральну), що здійснювалася після виходу у світ книг з метою обмеження їхнього поширення чи взагалі їхнього знищення. Першою каральною цензурою було рішення папи Сикст IV, який у 1471 р. заборонив друк книг без попереднього перегляду і затвердження духовних осіб. А 4 січня 1486 р. у Європі з'явилася перша цензурна установа – Цензурна комісія. Із XVI ст. цензурні функції переходять із духівництва і на світську владу.

Значно змінилася тематика друкованих видань. До кінця XVI ст. лише 55% з них були світського змісту, а в XVII ст. такі книги становили в загальній

книжкової продукції не менше 67%, хоча гостра релігійна боротьба і викликала сильний наплив полемічної богословської літератури. Якщо в XV ст. видавалися в основному книги античних та середньовічних учених, то в XVI-XVII ст. з'явилося набагато більше оригінальних наукових праць. Історик науки Дж. Бернал називає XVI-XVII ст. епохою наукової революції, адже саме тоді в науці відбувся корінний перелом. Складалися нові методи вивчення явищ природи, були зроблені видатні відкриття, що стали фундаментом подальшого розвитку природознавства.

Поява першої державної друкарні в Парижі датується 1640 р. Очолив її друкар Себастьян Крамуазі. Була створена в Луврі за наказом Ришельє і називалася Королівською друкарнею. Рішельє прагнув зробити цю друкарню зразковою, здатної прославити Францію у всьому світі. Одночасно вона повинна була служити цілям боротьби з ворогами, абсолютизму католицької церкви і самого Рішельє. Не менше, ніж знаменитий кардинал, дбали згодом про друкарню король Людовик XIV і його головний міністр – кардинал Дж. Мазаріні. Навіть в епоху занепаду поліграфічного мистецтва Королівська друкарня випускала відмінно оформленні, розкішно переплетені книги великого формату, прикрашені гравюрами із зображенням королівського знаку. Найбільшим виданням цієї друкарні була багатомовна Біблія. У 1645 р. побачив світ її заключний 10-й том – значний, чудово виданий та ілюстрований видатним художником Нікола Пуссеном. Королівська друкарня не відрізнялась великою продуктивністю: в перші десятиліття її діяльності виходило лише близько 4-6 найменувань книг на рік. Однак всі ці видання були відмінної якості. Поряд з Біблями друкарня випускала богословські твори, а з античних письменників – Горація, Ювенала, Теренція, Вергілія і цілу 64-томну серію класиків, адаптовану та відредаговану спеціально для навчання спадкоємця престолу.

При Наполеоні її переназвали в імператорську, а при республіці – в національну. Це підприємство існує і сьогодні. Тут використовували латинський і грецький шрифти. Формати великі, гарне оформлення, чудові гравюри. Випускали лише ретельно відредаговані, оформлені в суворому, монументальному стилі розкішні видання

У XVI-XVII ст. залишили нам у спадок безсмертні твори Вільяма Шекспіраа Мігеля Сервантесаа Франсуа Раблее Торквато Тассоо Джона Мільтонаа Лопе де Вега і Педро Кальдерона. В ці століття друкована продукція стала набагато різноманітніше за жанрами, ніж у XV в. Політичні прокламації і памфлети, папські булли (грамоти, що видається папою Римським і її назва походить від печатки, що прикріплюється внизу до документа), розпорядження, плакати та афіші, календарі і наукові журнали, довідники по сільському господарству, в галузях промисловості, географічні карти і атласи, енциклопедії та бібліографічні покажчики, журнали мод, поварені книги, книги передбачень, шахові підручники і т. д.

2. Порівняно з континентальною Європою Англія затрималася з початком друкарства більше, ніж на чверть століття: Книгодрукування тут розпочалося практично на національній мові, а не на латні, як у Німеччині чи Італії.

Вільям Кекстон зробив неоціненний внесок у розвиток англійської друкарської справи і фактично став його засновником. Він – перший англійський друкар і письменник (1422-1491). 1441 р. Кекстон відправився в Нідерланди, де пробув 35 років, був директором англійської торгової компанії, пізніше – суддею, консулом; брав участь в укладенні торгового договору між англійським королем Едуардом IV і Філіпом Добрим, герцогом Бургундським.

Переклав із французької на англійську мову «Історію облоги і взяття Трої» Рауля Лефевра. Це була перша книга, надрукована англійською в 1474 р.

1476 р. Кекстон повернувся в Англію і створив друкарню в Вестмінстері, тоді передмістя Лондона. За 15 років він надрукував близько 100 книг, зокрема двічі видавав «Кентерберійські оповідання» Дж. Чосера, а також байки Езопа, твори Цицерона і Вергілія.

18 листопада 1477 р. з друкарні Кекстона вийшла перша надрукована на Британських островах книга – збірка висловлювань найбільших філософів.

Перша Кекстонова ілюстрована книга з гравюрами по дереву, «Зерцало світу», побачила світ в 1481 р. Ілюстрації і орнамент його книг нагадують французькі видання, а шрифти (у нього вісім гарнітур) становлять собою готичну бастарду англійського типу – ламане письмо із заокругленими контурами деяких букв.

Кекстон із самого початку вважався національним друкарем і користувався підтримкою уряду, а також так званої «Зоряної палати» – Вищого Королівського суду, який здійснював цензуру та нагляд над книгодрукованою справою в Англії. Кекстон поставив собі на меті пропагувати і розвивати англійська літературна мова, тому не випадково, що майже всі книги, надруковані в Англії, були англійською мовою (на відміну від інших країн, де панувала латина). Відмінною особливістю типографії Кекстона було те, що вони практично не друкували релігійну літературу (крім молитовників), а також юридичну та навчальну (щоб уникнути непорозумінь із гільдією переписувачів).

Після смерті Кекстона друкарню успадкував його асистент Вінкін де Ворді, що продовжував друкувати до 1532 р.

Першими споживачами друкованої книги були дворяни, їхнім улюбленим читанням – лицарські романи, повісті, оповідання. Далі йшло духовенство, яке потребувало богослужбової та богословської літератури. Соціальним складом читачів визначався асортимент перших друкованих видань, їхній тираж, ціна, оформлення.

На початку XVI ст. друкована книга вперше стає знаряддям політичної боротьби. Видавці об’єднують свої капітали і створюють акціонерні підприємства. Уперше в Англії таке підприємство виникло в 1594 р. Розвиток книжкової торгівлі робить непотрібним існування сотень дрібних друкарень у містах і монастирях. Великі видавничі фірми існують довгі роки, переходячи у спадок від батька до сина; набувають популярність великі сім'ї друкарів.

Великою подією в історії книговидання Англії було заснування двох друкарень при найстаріших університетах: у Кембриджі в 1583 і в Оксфорді в 1585 р. Видавали переважно наукову літературу, а також Біблії, молитовники і не орієнтувалися на комерційний успіх.

Відомим англійським друкарем XVI ст. є Джон Дей (1522-1584), який у 1557 р. отримав право на книговидання. У 1563 р. він випустив книгу «Історія діянь і пам'ятників церковних». Її обсяг становив дві тисячі сторінок. Згодом вона перевидавалася тричі і більше відома під назвою «Книга мучеників». Дей, користуючись заступництвом високопоставлених осіб, одним із перших в Англії став друкувати книги не поширеним готичним, а латинським шрифтом.

Усе XVI ст. характеризується запеклою безперервною боротьбою класів. Діячі і вожді Реформації у своїй боротьбі проти католицької церкви широко використовували можливості друкарського верстата. Друкувалося безліч полемічних творів, памфлетів, промов, відозв, з'явилися твори, спрямовані проти невігластва служителів церкви.

Просвітницькі тенденції епохи Відродження призвели до розвитку світської науки – гуманістичної філософії та експериментального природознавства. У великому тиражі видавалися твори з математики, астрономії, зоології, ботаніки, з історії та філології. Виходили нові видання античних і середньовічних авторів з коментарями сучасних учених, а також книги сучасних авторів.

У першій половині XVI ст. книгодрукування стало загальнопоширеним і загальнодоступним, і всі течії, думки, громадські та політичні рухи знаходили відображення в потоці виходять книг. Але і церковна цензура книг у цьому столітті набула більш універсального і незрівнянно суворішого характеру. Цензура перетворилася на грізний трибунал, що знищував неугодні книги на вогнищі, а іноді разом із книгами спалювали і їхніх авторів.

У 1559 р. було видано папський «Покажчик заборонених книг», що неодноразово перевидавався в доповненому вигляді аж до нашого часу. Крім церковної цензури, у XVI ст. виникає і світська. У деяких містах видаються укази, які забороняють друкувати книги, в яких можуть міститися висловлювання проти короля, церкви та міської влади.

Видавнича справа в XVII ст. в Англії розвивалося в умовах ідеологічної та політичної боротьби. Уряд Англії прийняв «Закон про цензуру», що відкрив темний період в історії англійської друкованої книги. Проти цього закону виступив видатний поет, революціонер і громадський діяч середини XVII ст. Джон Мільтон. Його всесвітньо відома «Ареопагітика або Мова на захист свободи друку» вийшла в 1644 р.

Революція скасувала цензуру, надала видавцям, друкарям та книготорговцям свободу дій. Число друкарів у Лондоні за 13 років революції зросла до 60, тобто в три рази більше, порівняно з 1644 р. Реставрація Стюартів повернула книжкову справу в старе русло. Закон 1662 р. підтвердив всі параграфи «Закону про цензуру» 1637 р., число друкарів дійшло до законної норми – 20. Закон 1662 р. не тільки жорстоко регламентував видавничу справу.

У XVII ст. видавець, друкар і книгорозповсюджувач найчастіше становили єдине ціле.

Відбуваються зміни взаємин між авторами та видавцями. Вперше угоду між видавцем і автором з гарантією виплати певного гонорару була досягнута між Семом Сіммонсом і Джоном Мільтоном в 1667 р. видання «Втраченого раю». Ця угода зіграло в історії англійської книги велику роль.

Найбільш відомим видавцем першої половини XVII ст. вважався Едвард Блант, який прославився випуском першого зібрання п'єс У. Шекспіра, так зване «Фоліо 1632». Блант – скоріше «вчений видавець», ніж комерсант. Він випускав словники, вітчизняну і перекладну літературу: філософську та художню; опублікував перший переклад на англійській мові «Дон Кіхота». Офіційним друкарем періоду Республіки є Метью Сіммонс, який випустив велике число політичних памфлетів, у тому числі і ранні трактати Дж. Мільтона.

Найбільш великими видавцями були Генрі Херрінгмен і Хемфрі Мозелі. Мозелі виділився надзвичайною витонченістю видань, пристрастю до поезії та драматургії. Мозелі став найбільшим видавцем художньої літератури.

Генрі Херрінгмен вважався наступником традицій Хемфрі Мозелі, брав участь у публікації 3-го видання зібрань п'єс В. Шекспіра (1685 р.). Його видавничий будинок став головним літературним салоном Англії.

У XVII ст. в Англії було видано 50 000 найменувань книг, брошур і листівок. Серед цього потоку чітко виділяються два основних види літератури: суспільно-політична та художня. В галузі суспільно-політичної книжки головне місце належало виданням з філософії, питань релігії, політичного устрою суспільства. Велика їх частина мала форму брошур, памфлетів, трактатів, безпосередньо пов'язаних з тими чи іншими подіями в соціальній, релігійній чи політичній сфері життя країни. Кожне політичне угруповання використовувало друковане слово для захисту і пропаганди своїх інтересів, цілей, завдань.

Отже, значним досягненням Англії у виданні художньої літератури були видання творів В. Шекспіра. 1623 р. вийшло перше їхнє зібрання – «Комедії, хроніки і трагедії В. Шекспіра». Випуск його здійснили видавець Едвард Блант і друкар А. Джаггард.

3. У XV ст. Нідерланди були частиною герцогства Бургундського, федерацією кількох князівств. Для них характерний високий рівень розвитку капіталістичних відносин. У цей період формується нідерландська нація.

Перша друкарня на території Нідерландів з’явилася в 1473 р. в Утрехті, за ним слідують Лувен (1474), Брюгге (1475) і Антверпен (1476). До кінця XV ст. тут уже було 32 типографії, найбільшими центрами були Утрехт і Антверпен. Це були приватні підприємства мануфактурного типу.

У 1556 р. в результаті розподілу Римської імперії Нідерланди потрапляють під владу іспанської корони. Розпочалася визвольна війна, а в 1581 р. країна проголосила себе незалежною. Розвиток друкарства в Нідерландах пов'язано з видавничою діяльністю Плантена і Ельзевірів.

Найбільшим видавцем XVI1 ст. був Христофор Плантен. 1555 р. він починає книгодрукування, його друкарня – це сімейна мануфактура, де працювало 160 осіб на 20 станках. За 34 роки надрукував 1600 книг. Репертуар книг різний. Відома його Біблія на єврейській, грецькій, арамейські й та латинській мові. Біблія мала 8 томів, 12 примірників були надруковані на пергамені спеціально для короля. Розкішне оформлення. Марка його видань – зображення руки з циркулем і девіз «Працею і постійністю»

Велика свобода друку в Нідерландах привела сюди вчених і літераторів з інших країн. У зв'язку із зростанням єврейських та вірменських колоній в голландських містах виникли осередки друкарства на цих мовах. Перша єврейська друкарня виникла в 1528 р., а незабаром після цього виникли друкарні в Амстердамі, Гаазі. Іноді випускали книги на високому поліграфічному рівні. Прикладом таких книг може служити амстердамська єврейська Біблія (1579), прикрашена художнім фронтисписом. З 1660 р. було налагоджено видання вірменських книг.

У XVI ст. в Нідерландах з'явилися два нових напрямки:

1) Оскільки голландці були хорошими мореплавцями, у них добре розвивалася видання карт, атласів;

2) Розквіт живопису привів до поширення книжкової графіки, до випуску книг, цілком складених з ілюстрацій. Прикладом таких видання є видрукувана в Амстердамі Ремером Фістера книга «Ляльки для душі», яка містила 180 гравюр Клааса Янзсоона Фістера.

Розвинена була суспільно-політична тематика та видання просвітницького характеру. Гуманістична освіченість поширювалася головним чином через університети та наукові товариства. Одним з центрів гуманізму став заснований у 1575 р. Лейденський університет. В Амстердамі виникла академія, що ставила своїм завданням популяризацію пам'яток античного світу рідною мовою.

У середині XVI ст. Нідерланди стають центром розвитку картографії. Там починають працювати такі фахівці, як Герард Меркатор, Авраам Ортелій.

Герард Меркатор (справжнє прізвище Кремер) (1512-1594 рр.) вважався найбільшим картографом після Птоломея. Головна праця його життя – «Атлас світу». Меркатор першим ввів в ужиток слово «атлас», що означає збір карт в одній книзі. Перший том книги вийшов в 1585 р., а другий – у 1595 р.

Друг і головний конкурент Герарда Меркатора був Авраам Ортелій (1527-1598 рр.). Він став відомим в 1564 р., коли видав карту світу. У ті часи ніхто не розпорядженні відомостями про обрисах Північної Америки, а йому вдалося приблизно точно зобразити їх. Антарктида була зображена у вигляді величезного материка, що становить одне ціле з Австралією.

У 1570 р. він видав атлас «Театр кола земного», який містив 53 карти і покажчик бібліографічних джерел, що містить посилання на 87 картографів і географів.

XVII ст. для Нідерландів – це золотий вік в економіці. Великим європейським центром книговидання та торгівлі став Амстердам. Центральне місце в книжковій справі займає голландська фірма Ельзевірів – велике мануфактурне підприємство сімейного типу. Висока якість їхніх видань, вони

зробили книжку доступною і затвердили на книжковому ринку малоформатні видання. Головний центр фірми знаходився в Лейдені, філії були в Амстердамі, Гаазі, а також в Англії, Німеччині, Італії і Франції. Засновник династії – Лодовейк Ельзевір старший, розпочав діяльність у друкарні Планетна, потім продав книги, скуповував і розпродував майстерні, які банкротували. З часом оселився в Лейдені і там створив власну друкарню. Крім нього, видавничою справою займалися його сини та інші родичі. Усього Ельзевіри надрукували близько 2200 книг і 3 тис університетських дисертацій. Вважалося, що Ельзевіри відкрили епоху кишенькової книги. Ельзевіра випустили кілька мініатюрних видань, які наочно демонстрували досягнення видавців у поліграфії й мистецтві оформлення книги. У 1627 р. була випущена мініатюрна книжечка «Про королівське право» (92х56 мм). У наступному році були надруковані «Афоризми» Гіппократа, розмір цієї книги був ще меншим (92х44), а формат «Сатирикону» Петроніс 1676-1677 року склав 88х48 мм. Вони мали декілька марок: орел, глобус, богиня Мінерва під деревом, девіз – «Не самотній».

4. У Німеччині, на батьківщині книгодрукування, ситуація склалася спочатку сприятливо для нового мистецтва. Тут формується основний тип книгодруку – приватне підприємство, економічно організоване за мануфактурним типом, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. Книговидання не відокремилося від видавничої справи, виготовлення шрифтів і ілюстрацій, книготоргівля – усе це відбувалося на одному підприємстві.

Відомими книгодрукарями були:

1) видавнича фірма Йогана Фуста та Петера Шиффера (1420/30-1502/03) (Майнці). Це видавництво отримало у своє розпорядження типографський матеріал Гутенберга. Шиффер після смерті Фуста був єдиним власником типографії. За 52 роки від надрукував 285 книг і листівок, брав участь у виданні Майнцького Псалтиря;

2) видавництво Альбрехта Пфістера в Бамберзі (1457 р.). Друкував переважно книги для читання: байки Езопа, «Біблію бідних», він уперше надрукував твори німецької народної літератури;

3) Йоганн Ментелін, який у 1458 р. заснував типографію. Його перше видання – латинська і німецька Біблії. Друкував також богословські твори, твори античних авторів. Він вперше поставив видавничу справу на комерційний шлях і заробляв великі гроші. Надрукував 41 видання;

4) велика типографія XV ст. належала Антону Кобергеру (Нюрнберг). Тут було 24 друкарських стани, працювало 100 осіб. Перша книга – трактат Альбрехта фон Ейба «Книжка про одруження». За 40 років надрукував 220 видань, з яких 19 – повні видання Біблії. Найбільш відомою є «Книга хронік і історій з ілюстраціями від початку світу і до нашого часу». Автор її – нюрнберзький фізик Шедель, вона вважається найбагатше ілюстрованою книгою XV ст. У ній 1809 гравюр.

У XVI ст. могутнім стимулом став рух Реформації. Інтелектуальне життя вийшло з-під нагляду церковної цензури. Запекла полеміка між протестантськими та католицькими таборами забезпечила роботою всі друкарські верстати. У XVI ст. в Німеччині та інших місцевостях, де повсякденним мовою була німецька, діяло 140 друкарень.

Важливим явищем культури Німеччини початку XVI ст. була «Книга Реформації», надрукована у Віттенберзі накладом 4 тис. примірників, а через тиждень було надруковане друге її видання. Це явище пов'язане з іменем Мартіна Лютера. Він переклав біблію на німецьку народну мову, за 12 років (1522-1534) вийшло 85 її видань.

Великим видавничим центром періоду Реформації були Базель і Франкфурт-на-Майні.

У Базелі Йоган Фробен заснував типографію в 1501 р., видавав теологічні та юридичні твори, грецькі та латисські тексти, а з 1513 року друкує виключно твори вчених-гуманістів, зокрема Еразма. 1518 р. надрукував збірник творів Лютера.

XVII ст. у результаті Тридцятирічної війни 1618-1648 рр. центр книгодрукування із Німеччини перемістився в інші країни Європи, насамперед у Бельгію, Францію. У цей час на території Німеччини великих видавничих центрів не існувало. Книгодрук продовжувався в Лейпцизі, Нюрнберзі, Мюнхені, але великих досягнень воно не показало.

Серед існуючих у Нюрнберзі в кінці XVI – на початку XVII ст. друкарень видатною стала друкарня, заснована в 1590 р. Ендтерами. У 1641 р. там був випущений один із шедеврів німецької типографського мистецтва XVII ст. – так звана Біблія курфюрстів (титул князів у Священній Римській імперії німецької нації, рангом вище ерцгерцога і нижче тільки короля, великого герцога або імператор) і ілюстрований підручник «Світ чуттєвих речей у картинках» чеського педагога-гуманіста Яна Амоса Коменського (1658).

У XVII ст. серед центрів книгодрукування в Німеччині слід назвати Відень на півдні і Берлін на півночі. Протягом усього XVII ст. там лютувала цензура єзуїтів, що заподіяла видавничій справі не менше збитків, ніж Тридцятирічна війна і турецькі вторгнення. Серед тогочасних віденських друкарів виділяються дві великі постаті – поляк Станіслав Матеуш Космеровіус і фламандець Йоганн ван Гелен. За 54 роки своєї діяльності у Відні Космеровіус опублікував понад 350 видань різної тематики. Його підприємство мало суто комерційні цілі і випускало лише такі книги, які гарантували прибуток.

Зовсім інакше дивився на свою місію ван Гелен. Він спеціалізувався на виданні музичних партитур, а книги випускав в основному на іноземних мовах, особливо італійською. У 1684 р. він опублікував важливий історичний документ – «Опис оборони Відня від турків». Проте в XVI-XVII ст. Берлін не вирізнявся особливими досягненнями в книгодрукуванні.

Щодо розповсюдження книг у Німеччині, то саме великі комерсанти-видавці зосередили у своїх руках зовнішню торгівлю книгами. Вони ж виступили ініціаторами перших книжкових аукціонів, де розпродавалися цілі бібліотеки. Наприклад, відомий лейденський видавець Лодевейк Ельзевір

скуповував приватні книжкові зібрання і продавав їх на аукціоні. Перший в історії такий аукціон проходив у 1604 р. у Франкфурті-на-Майні.

В XVII ст. чималу роль у поширенні книг грали книгоноші-офені. Перебираючись з місця на місце вони пропонували свій товар, отриманий на певних умовах від видавця, книгопродавця-оптовика або друкаря. Однак стаціонарні книжкові крамниці швидко витісняли бродячих торговців.

На межі XVI-XVII ст. Лейпциг та Франкфурт боролись за популярність. Але за кількістю зареєстрованих в ярмаркових каталогах видань Лейпциг вже у 1616 р. випередив Франкфурт. А до кінця XVII ст. каталоги Лейпцизьких ярмарків містили в чотири рази більше назв, ніж каталоги Франкфуртських.

Головною причиною занепаду Франкфурта-на-Майні як європейської центру книготоргівлі стало загальний занепад Німеччини в економіці Європи.

? *Питання для самоконтролю*

1. Які умови заснування та поширення друкарства в Англії, Франції та Німеччині?
2. Які міста Франції є провідними осередками друкарства?
3. Якою мовою друкують перші книги у Франції?
4. Який репертуар книг характерний окресленому періоду?
5. Коли відбулася спеціалізація в книговидавничій галузі у Франції?
6. Коли була заснована перша державна друкарня у Франції і хто її очолив?
7. Яка тематика книг у Франції в XV-XVII ст.?
8. Якою мовою друкують книги в Англії XV ст.?
9. Які були наслідки цензури в Англії XVI-XVII ст.?
10. Назвіть основні видавництва та видання Англії XV-XVII ст.
11. Які два напрямки у книговидавничій справі сформувалися в Нідерландах у XVI ст.?
12. Назвіть книгодрукарів Німеччини XV-XVII ст.
13. Які видавничі центри існували в Німеччині XVI-XVII ст.?
14. У чому полягали особливості книгорозповсюдження в Німеччині?

✍ *Практичні завдання*

1. Створіть таблицю з порівняльною характеристикою книгодрукування XV-XVI ст. у Німеччині, Франції, Англії: рік заснування першої друкарні, типи видань, тематика видань, наявність цензури, новації в книгодрукуванні.
2. Створіть таблицю з порівняльною характеристикою книгодрукування XVII ст. у Німеччині, Франції, Англії: рік заснування першої друкарні, типи видань, тематика видань, наявність цензури, новації в книгодрукуванні.
3. Підготуйте інформацію про провідні видавництва XV-XVII ст. Німеччини, Франції, Англії, Італії (на вибір).

Максимальна кількість балів – 6.

ТЕМА 10
ПОЧАТОК КНИГОДРУКУВАННЯ У СЛОВ'ЯН XV-XVI СТ.

Мета: вивчити умови розвитку друкарства в Європі, а також особливості книговидання провідних видавництв і видавців Франції, Англії, Нідерландів і Німеччини.

План

1. Початок книгодрукування у західних слов'ян (Чехія, Словаччина, Польща).
2. Перший кирилівський друкар Швайпольт Фіоль.
3. Початок книгодрукування в південних слов'ян (Югославія, Болгарія та ін.).
4. Значення Франциска Скорини в поширенні друкарства.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *цензура Сорбонни, підприємство Етьєні, Королівська друкарня, акціонерне товариство, атлас.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Друкування рухомими літерами започатковане Йоганном Гутенбергом, який поєднав в один технологічний процес різні виробництва, що вже існували на той час. Так, у 1450 р. побачила світ перша друкована книга. Вже через декілька десятиліть багато міст могло похвалитися книгами, виготовленими механічним способом, а до кінця століття майже вся Європа була вкрита друкарнями.

Поява книгодрукування була відзначена і в стародавніх слов'янських хроніках і літописах поряд із такими важливими подіями, як падіння Візантії, протестантський рух, заснування Краківського університету. На слов'янських землях воно з'явилося теж у кінці XV ст. Найдавнішим друком, що з'явився на слов'янських землях – у Кракові, вважають латиномовну листівку-календар на 1474 р. 1476 р. книгодрукування (теж латинським шрифтом) проникає в Чехію (раніше помилково вважалося 1468 р.).

Серед інкунабул були книги, надруковані двома слов'янськими алфавітами – кирилицею та глаголицею. Історія визначила для глаголичного алфавіту досить обмежене коло дії: ним користувалися слов'яни, що жили вздовж східного узбережжя Адріатики. Відомо близько 60 книжок і листівок, надрукованих глаголицею в XV-XVIII ст. Перша книжка, надрукована глаголицею, вийшла у Венеції 1483 р.

Зовсім іншою була доля кирилиці, її друкарська продукція величезна. Достеменно відомо (це якщо не зважати на вітчизняні гіпотези щодо ранньої дати початків українського друкарства – у 60-х рр. XV ст. у Львові Степаном Дропаном, не підтверджених досі матеріальними доказами – тогочасними

книгами), що слов’янське друкарство кириличним шрифтом розпочалося в Кракові.

Отже, уперше книгодрукування було запроваджено в західних слов'ян – чехів і поляків. Видавалися тоді книги звичайною на Заході латиницею, готичним шрифтом, не дуже вдало пристосованими до слов'янської мови. Так звана «антиква» в цих книгах ще була відсутня. «Кирилівське» ж друкарство, самобутнє, слов'янське у власному значенні цього слова, появилося дещо пізніше.

У слов'ян перша друкована світська книга з'явилася у чехів. Це пояснюється високим рівнем соціальної і національної культури та освіти в XV ст. В XV ст. вони вже мали свого національного героя Яна Гуса. У них уже існував свій, перший у середній Європі університет, заснований в 1348 р., тобто раніше німецького і майже на сто років раніше від початку книгодрукування в Європі.

Першою друкованою слов'янською книгою була чеська «Хроніка Троянська», яка вийшла в 1468 р. у Пільзені. Видана вона не звичайною тоді на Заході латинською, а національною чеською мовою; то була не церковна книга, а світський роман, досить популярний в широких колах європейського, зокрема слов'янського суспільства епохи Відродження і гуманізму.

Видання становить інтерес і з поліграфічного боку, зокрема своїм оригінальним, красивим, більш ніде не повторюваним шрифтом. Книга надрукована чорною фарбою, а заголовки вписані іншими фарбами від руки, як це робилося в інкунабулах старшого походження. Пільзень був найбільшим чеським друкарським осередком протягом майже всього XV ст. Тут же згодом побачив світ «Новий Завіт», що вийшов у 1475 р.

Дальшими чеськими інкунабулами були: латинські провінціальні статути (1476), Служебник Празької церкви (1479). Хто видав ці чеські першодруки – у книгах не вказано.

Другим осередком початкового чеського книгодрукування була Прага. Тут спочатку існували тимчасові мандрівні друкарні. Перша постійна празька друкарня була закладена наприкінці 80-х рр. XV ст. міщанином Северином із товаришами. Видатним друкарем був тут Ян Камп, що працював між 1488 і 1500 рр.

У Пільзені були видані в 1488 р. чеською мовою «Езопові байки» і перша друкована чеська (вона ж і перша слов'янська) Біблія 1488 р. Ця чеська Біблія, а також наступні її видання свого часу були поширені і в Україні.

Друкування книг у Польщі почалося в кінці 1473 – на початку 1474 р., але спершу не національною, як у Чехії, а латинською мовою, що тоді була мовою римсько-католицької церкви й середньовічної, схоластичної науки. У Кракові видається «Краківський календар на 1474 рік». Приблизно в той же час виходять у Кракові й інші інкунабули латинською мовою: «Тлумачення на Псалтир» Яна Турекремати, «Твори блаженного Августина» (близько 1475 р.) та ін. Ці видання були анонімні. Тільки останнім часом анонімний «друкар Турекремати» розшифрований як Каспар Штраубе. Друкування латинських, переважно церковних книг у Вроцлаві почалося близько 1475 р.

Перші польські друкарні були мандрівні, недовговічні. Можливо, місцеві друкарні не витримували конкуренції з закордонними видавничими фірмами. Цікаво, що в той самий час польські друкарі поширювали друкарство в інших містах Європи: Ян Адам – у Неаполі, Станіслав і Владислав – у Севільї. Перша постійна друкарня в Польщі заснована була Яном Галлером (помер у 1525 р.), який одержав у 1505 р. королівський привілей на друк і видавав латинські книги різноманітного змісту. Галлер був комерсантом, він енергійно поширював свої видання в Польщі.

Друкування книг польською національною мовою запізнилося. Його попередили кирилівські слов'янські видання Фіоля. Першою окремою книгою, що була надрукована польською мовою (якщо не брати до уваги польських уривків при латинських творах), вважають видання 1514 р. з друкарні Флоріана Унглера в Кракові під назвою «Сад душі» в перекладі з латинської Берната з Любліна. Це – збірник масових польських релігійних пісень початку XVI ст. Згодом виникають друкарні і в інших містах Польщі: Познані, Гданську, Самотулах, Пінчові, у Варшаві та ін.

2. У 1491 р. в тодішній столиці Польщі Кракові з'явилися перші датовані книги, друковані кирилицею, яка дала початок абеткам України, Білорусі, Сербії, Болгарії, частково Румунії.

Видав ці книги Швайпольт Фіоль. Зі старовинних актів, більша частина яких відшукана польськими вченими, відомо, що Фіоль був німцем, родом із Нойштадта в Франконії, тобто, як і краківські першодрукарі Галлер та Унглер, походив з південної Німеччини. Народився Фіоль близько 1460р., помер після 1525 р.

Рід Фіолів рано емігрував до Польщі. Спочатку Фіолі мешкали в Любліні, а згодом перебралися до Кракова – найбільшого економічного центру тогочасного Польського Королівства. Тут жило багато українців, які мали свою православну церкву. Мабуть, саме тут Фіоль зійшовся з українцями і вивчив їхню мову.

Головним ремеслом Швайпольта Фіоля було гаптування – вишивання шовком або по шовку, але мав схильність і до механіки – у 1489 р. одержав королівський привілей на виготовлення спеціальних машин для відкачування води з копалень.

Приблизно в той же час його зацікавило друкарство. Де й коли вчився друкарської справи, не відомо. Можливо, бував у Німеччині і там навчився цього ремесла. Ймовірно, саме на замовлення української громади Кракова Швайпольт Фіоль розпочав роботу над першою кириличною друкованою книгою. Разом з іншим німцем Рудольфом Борсдорфом, що також жив у Кракові, він виготовив шрифти і в 1491 р. завершив друкування «Октоїха» та «Часословця», в колофонах яких друкар підкреслив своє німецьке походження. Яка з них вийшла раніше, точно не відомо, проте на сьогодні традиційно першою слов’янською книжкою, друковану кирилицею, вважають «Октоїха» («Осмогласника»).

Академік Ярослав Ісаєвич припускає, що справжні ініціатори кириличних видань – українці – воліли залишатися в тіні, вважаючи, що німця-католика меншою мірою запідозрять у намірі видавати книжки на шкоду католицькій вірі. Вказівка на те, що друкар «німецького роду», повинна була створити враження, що друкарня є суто комерційним підприємством. Однак це не допомогло і вже у листопаді 1491 р. Фіоля ув'язнила краківська духовна інквізиція як єретика, але книг на той час у нього вже не було. Незабаром, у середині 1492 р., його звільнили і він виїхав з Кракова. Те, що при арешті у Швайпольта Фіоля не знайшли жодного примірника друків, наводить на думку про передачу усього накладу замовникам.

Книги, що друкувалися в Кракові, були призначені для України: про це свідчить передусім мова в тих місцях книги, де друкар не був пов'язаний з традиційним церковнослов'янським текстом і датування книги від Різдва Христового, а не від створення світу.

Приблизно в той же час у цій же друкарні вийшли ще три книги: «Тріодь пісна», «Тріодь цвітна» та Псалтир, але без зазначення місця й часу друку. На жаль, Псалтир до нашого часу не зберігся. В одному із примірників «Тріоді цвітної» збереглася найдавніша в кириличному друкарстві гравюра – Розп'яття. Одні мистецтвознавці відзначають її близькість до Нюрнберзької графічної школи, інші вбачають впливи прикарпатської ікони. Те, що на трьох виданнях цієї друкарні немає вихідних даних, дає простір для припущень щодо місця їхнього виходу у світ: або вони друкувалися в Кракові першими, перед «Октоїхом» і «Часословцем», і, саме внаслідок своєї архаїчності, не мають вихідних даних, або після розгрому Краківської друкарні шрифти (а, можливо, вся друкарня) були перенесені в інше місце, де продовжувалася робота, а щоб друкарів не переслідували, то вихідних даних не подавали.

З огляду на порівняно повільні темпи тодішнього друкування, можна думати, що за один 1491 р. Фіоль не міг надрукувати такі великі книги. Очевидно, він у цьому році тільки закінчив їхнє друкування. Зважаючи на те, що Фіоль надрукував у загальній кількості близько 600 аркушів і що його друкарня не могла випускати більше як 100 аркушів на рік, можна зробити висновок, що друкування зазначених книг повинно було початися десь не пізніше 1485 р.

Але певний час потрібний був на різні підготовчі роботи: на побудову самої друкарні, виготовлення слов'янських кириличних літер, на розшукування робітників, які були добре обізнані не тільки з друкарською технікою, а й з старослов'янською мовою та слов'янським кирилівським письмом.

Цінна архівна відомість від 15 грудня 1483 р. свідчить про те, що саме в той час Фіоль найняв у спілці з якимсь Ганушем Яклем стайню і обладнав її для якогось підприємства. Це був, очевидно, будинок для друкарні. 1483 р., мабуть, і був часом заснування першої слов'янської кирилівської друкарні Фіоля в Кракові. Отже, твердження про те, що 1491 рік є датою початку слов'янського кирилівського друкарства, треба рішуче відкинути як таке, що не відповідає дійсності.

Про більш тривалий період діяльності друкарні Фіоля свідчить і факт повторного замовлення Фіолем нових шрифтів Борсдорфу в лютому 1491 р. Крім того, дослідниками встановлено, що Швайпольт Фіоль для своїх видань купував папір у різні часи і в різних місцях; ця обставина і вказує на досить довгий час його друкарської діяльності. Нарешті, ще один аргумент. За час своєї діяльності друкарня Фіоля встигла пройти певну еволюцію: дещо вдосконалила техніку набору, дещо збільшила кількість граверних оздоб. Це, розуміється, не могло б вміститися в межі одного 1491 р.

Дослідники вважають, що основу для організації кириличної друкарні в Кракові підготувала діяльність гуманістично налаштованих освітніх діячів з України, які навчалися та викладали у Краківському університеті.

З гуманістами були зв'язані і сам Швайпольт Фіоль, і Йоганн Турзон, який офіційно брав участь у фінансуванні першої кириличної друкарні. Однак академік Я. Ісаєвич вважає, що набагато більше, ніж університетські магістри, у виданні церковнослов'янських книг була зацікавлена ієрархія українсько-білоруської Православної церкви, і що можна припустити участь в організації друкарні єдиного, відносно близького до Кракова, православного культурного осередку, що поєднував Краків та Україну – Перемишльської єпископії. Ймовірно, значну підтримку виданню цих книг могла надати і громада українців Кракова, що гуртувалася навколо православного храму цього міста.

Фіоль одержував матеріальну підтримку з боку православного українського та білоруського населення, яке мало на той час тісні зв'язки з Краковом як столицею Польщі. І. Франко слушно припускав, що книги Фіоля друкувалися «заходами і накладом князя Костянтина Острозького». Сам Франко не вмотивував цього свого твердження, але розшуки пізніших дослідників частково підтверджують це припущення.

З друкарського боку видання Фіоля не позбавлені хиб: краї набору нерівні, особливо з правого; рядки іноді криві, літери часом не на місці. Шрифт чіткий, але надто стиснений, без прогалин між словами, що пояснюється бажанням Фіоля наслідувати рукописне, так зване «суцільне письмо». Звертає на себе увагу наявність у Фіоля кількох варіантів деяких літер.

Хронологічна послідовність виходу слов'янських кирилівських видань Фіоля остаточно ще не з'ясована. Звичайно, першим ставиться в хронологічних реєстрах стародруків «Осмогласник», за ним іде «Часословець» і наприкінці два недатовані видання. Але справжня хронологічна послідовність виходу видань Фіоля була зовсім інша. Спочатку друкувалися недатовані видання – «Тріодь пісна» і «Тріодь цвітна», потім «Осмогласник». «Часословець» же, як більш досконалий у поліграфічному аспекті, був, певно, надрукований в останньому році діяльності Фіоля (1491).

З історії початкового друкарства мало не всіх країн, як західноєвропейських, так і слов'янських, відомо, що спершу друкувалися анонімні і недатовані книги. Анонімними були друкарські первістки німецькі, чеські, польські.

Після судового процесу в 90-х рр. XV ст. видавництво Фіоля було розгромлене, його книжкова продукція конфіскована. У 1498 р. у Кракові вже було неможливо знайти жодного примірника видань Фіоля.

Поява кириличного друкарства створила передумови для подальшого поширення грамоти й активізації літературного процесу на українських теренах. Іван Франко вважав цю подію «переломовим фактом» в історії українського письменства.

3. Майже одночасно з видавничою діяльністю Фіоля в Кракові починається книгодрукування кирилівським шрифтом у південних слов'ян.

Першим південнослов'янським друкарем кирилівського шрифту був ієромонах Макарій, який видав у 1493-1494 рр. «Осмогласник», або «Октоїх» – широко вживану церковну книгу. Надрукована вона була в Чорногорії велінням воєводи Юрія Чорноєвича. Цією книгою почався ряд південнослов'янських і молдаво-румунських кирилівських видань.

«Осмогласник» 1494 р. – майже унікальна пам'ятка початкового слов'янського друкарства. Примірник цього видання зберігається в бібліотеці АН в Києві.

Цей південнослов'янський кирилівський першодрук 1494 р. відзначається доброю (кращою, ніж у Фіоля) якістю шрифту, відбитків, паперу та граверних оздоб.

Висока техніка виконання цієї книги не поступається перед друком кращих венеціанських видань. Венеція була на той час світовим осередком художньої і друкарської вмілості. Венеція і Чорногорія того часу були в тісних взаємовідносинах. Є відомості, що саме з Венеції були привезені друкарські верстати та інше приладдя для першої південнослов'янської друкарні. Там же, мабуть, отримав друкарську освіту і перший південнослов'янський друкар Макарій.

Крім «Осмогласника», в цій друкарні після перенесення її з Ободу до Цетиньї, Макарій надрукував у 1495 р. «Псалтирь с возследованіем». Зберігся уривок і третьої книги, надрукованої Макарієм там же, – «Молитвеника» («Требника»). Макарію приписують друкування й інших книг.

У 1483 р. у південних слов'ян з'явилася перша книга, надрукована не кирилицею, загальновживаною у південних та східних слов'ян, а глаголицею. Це був «Міссал», католицький «Служебник» 1483 р. Новішими дослідженнями встановлено, що ця книга надрукована не у Венеції, як вважалося раніше, а в південнослов'янській країні Хорватії, друкарем діаконом Брозом. Згадка про це витиснена так званим сліпим тисненням на одному з аркушів цього першодруку.

Наприкінці XV ст. (1494-1496) в Хорватському Примор'ї, в місті Сені, під керівництвом каноніка Блажа Баромича, заснована була і працювала інша глаголична друкарня, яка видала в XV ст. старослов'янською мовою хорватського типу і глаголичним шрифтом дві книги богослужбового змісту: «Міссал» (1494) і «Сповід опщена». Пізніше, на початку XVI ст., вийшли там ще чотири глаголичні книги, які стосуються католицького релігійного культу.

У Хорватському Примор'ї, у м. Рієка, в 1530 р. була заснована католицьким біскупом Шимуном Кожичичем глаголична друкарня, яка протягом двох років видала: «Римський оффіціум» (1530), «Про спосіб хрещення» (1531) та ін.

Слов'янське кирилівське друкарство виникло близько 1508 р. в Трговишті (Валахія) під опікою І. Бесараба, воєводи угроволоського і земель придунайських. Тут Макарій надрукував «Служебник» 1508 р. (перша друкована слов'янська книга в румунських землях).

У 1958 р. в Румунській Народній Республіці урочисто відсвятковано 450-річчя першої румунської друкованої книги – «Служебника», або «Літургіаріона» 1508 р. До ювілею цей першодрук був перевиданий Румунською Академією наук фототипічно, з детальною бібліографією.

Після «Служебника» 1508 р. Макарій видав у Валахії «Октоїх», або «Осмогласник» 1510 р. і розкішне «Четвероєвангеліє» 1512 р.

У 1643 р. після тривалої перерви румунське книгодрукування відновлюється в Молдавії за допомогою представників тодішнього українського (Київ) друкарського осередку.

Потреба в друкарстві була така велика, що, незважаючи на важкі умови турецької неволі, друкарське мистецтво на слов'янському півдні не завмерло. За згаданими першодруками з'являється протягом XVI ст. (правда, з перервами) цілий ряд сербохорватських і румунських видань.

У Словенії в порівняно короткий період, що охоплює близько чотирьох десятиріч, починаючи з 1551 р., було надруковано до 50 книг словенською мовою, зокрема знаменита словенська граматика Адама Богорича (1584).

У Болгарії, де панувала турецька неволя найдовше, слов'янське друкарство з'явилося значно пізніше, тільки на початку XIX ст. (з 1806 р.).

Багато південнослов'янських кирилівських видань XVI ст. були надруковані у Венеції. Тут протягом тривалого часу зосереджувалося книжкове виробництво південних слов'ян. Видатним венеціанським слов'янським кирилівським виданням, що збереглося до нашого часу, є «Служебник» 1519 р., виданий коштом Божидара Вуковича з Подгориці, ієромонахом Пахомієм, який був, очевидно, учнем Макарія.

Після смерті Божидара Вуковича (1540) книговидавничу справу у Венеції продовжував до 60-х років XVI ст. його син Вікентій Вукович. Потім слов'янські книги у Венеції видавали Яков з Каменної Рєкі в Герцеговині (1566), Ієронім Загурович (1569-1570), Яков Крайков із Софії (1572) та ін.

Кілька менш значних і недовговічних друкарень працювало в XVI ст. на південнослов'янських землях. Так, у Герцеговині з'явились друкарні в Горажді (1529-1531) і в Мілешові (1544-1557); у самій Сербії – в монастирі Руянському (1537), в митрополії Грачаницькій (1539) і в Белграді (1552); в Чорногорії – в монастирі під назвою «Мєркшина церква» (1562-1566).

Усі названі друкарні XVI ст. (і венеціанська) друкували книги південнослов'янської редакції, переважно сербського ізводу. Багато з цих видань є в Київських бібліотеках, особливо в дуже цінному зібранні, яке зберігається в ДПБ АН УРСР. Так, наприклад, у цій бібліотеці є перша книга,

друкована в Боснії і Герцеговині, – «Псалтир із часословцем» (Горажда, 1529). Виявлення цього боснійського першодруку в Києві відзначене було в югославській пресі як свого роду культурна подія.

Слов'янське друкарство, зокрема і культове, під час надзвичайно напруженої боротьби з турецько-ісламською агресією мало велике політичне, зокрема національно-визвольне значення. Аналогія цьому – значення українського друкарства у Львові, Острозі, Києві для національно-визвольної боротьби українського народу в XVI-XVII ст. проти шляхетсько-польської та турецько-татарської агресій. Випадок з Гараждським (боснійським) першодруком 1529 р., що виявлений у Києві, є одним із доказів актуальності дослідження міжслов'янських зв'язків у галузі книгознавства.

4. На півночі слов'янського світу, після раптового припинення видавничої діяльності Фіоля, ознак друкарської справи не видно аж до появи видань молодшого сучасника Фіоля – Георгія Скорини.

Георгій-Франциск Лукич Скорина народився близько 1485 р. Помер близько 1550 р. Він походив з міста Полоцька в теперішній Білорусії, з середньої купецької родини.

Скорина здобув блискучу освіту в Краківському (1504-1506), а потім у Падуанському університетах (1512). В Краківському університеті Скорина отримав звання бакалавра вільних наук, а в Падуанському – доктора лікарських наук.

Видавничу діяльність Скорина почав у Празі. Тут він видав спочатку «Псалтир» 1517 р. старослов'янською мовою як посібник для шкільних потреб, а потім, у 1517-1519 рр., 22 окремих випуски Біблії в перекладі на тодішню літературну білоруську мову, яка майже не відрізнялася від української літературної мови.

Факт перекладу Святого Письма на народну мову і видання Біблії вперше в зручному для домашнього читання невеликому форматі, з багатьма привабливими художніми гравюрами та оздобами, є фактом визначним для того часу, коли людям суворо заборонялося читати «священні» книги, щоб запобігти «єресям». Цей переклад міг здійснитися тільки під впливом гуманістичних і протестантських ідей, поширених тоді в Середній Європі.

Біблію Скорина видавав окремими книгами і не в тому порядку, в якому вони вміщені в самій Біблії. Першими видані були в 1517 р. книги, так би мовити, літературно-філософічного змісту: книги Іова, Притчей Соломонових, Премудрості Ісуса, сина Сірахова та ін.

В одній з цих книг надруковано дуже цікаву гравюру 1517 р. – портрет видавця Георгія Скорини в убранні доктора наук (в береті і мантії). Скорина зображений тут у своєму робочому кабінеті, біля нього книги та інше приладдя вченого; на пюпітрі зображено особистий герб Скорини – сонце з півмісяцем (рис. 10.1). Герби – риса ренесансова, характерна вже для нової епохи і нової людини.

Рис. 10.1 – Портрет Франциска Скорини в його кабінеті

У 1525 р. Скорина заснував у Вільнюсі друкарню в домі «почтивого мужа Якуба Бабича» і видав тут «Апостол» (перше друковане видання цієї книги), а потім «Малую подорожную книжицу» – щось подібне до портативної молитовної енциклопедії, яка містила Псалтир, Часословець, акафісти, канони, пасхалію. Ця книга, видана ще в меншому, ніж Біблія, форматі (у 12-у частину аркуша), була призначена для простих людей, мандрівних торговців, ремісників та ін.

Типовий просвітитель і гуманіст Скорина призначав свої видання не тільки для представників ремісництва, міщанства, а й для широких кіл «посполитих» людей. У своїх книгах він не раз писав про те, що його метою є освіта «своєї братії Русі». Білорус за походження, Скорина називав себе «руським», а свою мову вважав «руською», розуміється, в широкому значенні цього слова, в значенні мови східнослов'янської. Отже, Скорина був виразником прогресивної ідеї єдності Русі.

Біблійні книги Скорини щодо мови відзначаються вдалим поєднанням давньої церковнослов'янської традиції з живими народними елементами, передусім білоруськими й українськими. У Біблії Скорини мало церковнослов'янських архаїзмів, мало полонізмів і навіть чехізмів, хоч відомо, що при перекладі Скорина користувався друкованою чеською Біблією 1506 р. В біблійних книгах Скорини не помітно ні католицьких, ні протестантських віросповідних тенденцій. Це свідчить про те, що Скорина призначав свої друковані видання для широкого збуту серед населення не тільки Литви й Польщі, а й узагалі слов'янських країн.

Книги Скорини є кращими серед тогочасних європейських видань, зокрема венеціанських та німецьких. Вони відзначаються чіткістю і чистотою шрифту, наближеного до антикви, зручними форматами у 4-у частину аркуша, а у віленських виданнях – у 8-у і навіть 12-у частину аркуша, великою кількістю гарних гравюр на дереві, зокрема ілюстративних (особливо у празьких виданнях).

Видавнича діяльність Скорини у Вільнюсі припинилася в 1525 р. у зв'язку із судовими процесами його з родичами та через інші несприятливі обставини.

У 1530 р. Скорину запросив до Кенігсберга прусський король Альбрехт на посаду лікаря. В документах, виявлених у Кенігсберзькому державному архіві, Скорина характеризується як видатний друкар і відомий вчений.

У 30-х рр. XVI ст. Скорина змушений був знову переїхати до Праги. Тут він вивчав ботаніку і був королівським садівником у Празькому ботанічному саду, тоді ж і заснованому. Чеський вчений А. Флоровський виявив акт короля Фердинанда I від 29 січня 1552 р., де згадується про смерть Ф. Скорини і перехід його спадщини до сина.

Книги Скорини були взірцем для наступних видань XVI ст.: протестанта Приможа Трубера в Тюбінгені («Новий завіт», 1563), несвізької друкарні коло Слуцька (кальвіністський «Катехизис» 1562 р. та твір Симона Будного «Про оправдання», 1562), мандрівної друкарні Василя Тяпинського, що видала близько 1570 р. Євангеліє паралельно старослов'янською і білорусько-українською мовами. Ці друкарні були створені для пропаганди ідей протестантизму і реформації, ідей, які мали значного мірою антифеодальний характер.

Для пропаганди римсько-католицького віросповідання серед слов'ян була створена наприкінці XVI ст. слов'янська друкарня у Ватикані. З її видань збереглося два неповних листки від книжки про новий римський календар, яка вийшла у 1596 р. Цікаво, що у цьому виданні теж помітне наслідування шрифтам Скорини, в той час як в українських і білоруських друкарнях тоді вже переважали шрифти російського зразка, що пішли у світ від відомих видань Івана Федорова.

Видання Франциска Скорини (особливо його Біблія 1517-1519 рр.) мали значне поширення на землях України. З друкованих текстів Скорини робилися на Україні рукописні копії.

? *Питання для самоконтролю*

1. Хто зі слов’ян першими отримали друкарство??
2. Кому належить перша слов’янська друкована світська книга?
3. Назвіть основні осередки книгодруку в Чехії.
4. Хто заснував першу постійну друкарню в Польщі?
5. Яку першу книгу надрукував Швайпольт Фіоль?
6. Яке має значення діяльність Фіоля для України?
7. Хто був ершим південнослов'янським друкарем кирилівського шрифту?
8. Яку книгу вважають першою книгою, що нарукована глаголицею?

9. Якими мовами друкували перші книги слов’яни?
10. Де розпочав свою видавничу діяльність Франциск Скорина?
11. Якими форматами друкував книги Скорина?
12. У чому полягають особливості видань Біблії Франциском Скориною?

✍ *Практичні завдання*

1. Створіть таблицю з порівняльною характеристикою книгодрукування XV-XVI ст. у слов’ян: провідні осередни, рік заснування першої друкарні, типи видань, мова видань. Зробіть висновки про спільне і відмінне в друкарстві західних і південних слов’ян.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 11
ПРИНЦИПИ КНИГОВИДАННЯ ТА КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ XVIII СТ. В ЄВРОПІ

Мета: вивчити умови книговидання та книгороповсюдження Європі, а також специфіку видавничих підприємств сімейного типу.

План

1. Книговидання та книгорозповсюдження у Франції у XVIII ст.
2. Принципи книговидання у Великій Британії у XVIII ст.
3. Книговидання в Німеччині у XVIII ст.

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *Регламент, дідо-антиква, рококо, енциклопедія, дентель, «бук трейд».*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Період з другого десятиліття XVIII ст. отримав назву століття Просвітництва. Тісно пов'язане з епохою Відродження, вперше поставив проблему звільнення особистості від пут феодально-церковного схоластичного світогляду, французьке Просвітництво відрізнялося більшою зрілістю і гостротою, мало масовий, демократичний характер. Франція дала плеяду передових мислителів-філософів, письменників, публіцистів – Монтеск'є, Вольтера, Руссо, Дідро, які своїми працями сприяли поширенню ідей Просвітництва по всій Європі.

У XVIII ст. Франція лідер у галузі видавничої справи й головний інтелектуальним центром Європи. Тут народилася й утвердилася ідеологія Просвітництва, яка зробила книгу засобом соціальних і політичних змін. Після епохи Людовика XIV видавнича діяльність набуває нового характеру, поступово виходить з-під повного контролю держави, але офіційна цензура й надалі існувала. Королівська типографія, засн. у XVII ст., зберігала монополію на видання офіційних документів і релігійних текстів, розвиток сотні приватних друкарень, Париж, Ліон, Амстердам (діяли французькі емігранти-друкарі), Женева й Лозанна.

До початку XVIII ст. у Франції законодавство про видавничу справу складалося з безлічі виданих у різний час регламентів, едиктів (указ, декрет) та розпоряджень. У 1723 р. Людовик XV видав перший у Франції цензурний кодекс – Регламент, який складається з 123 статей.

Основні положення:

- жодна книга чи інший друкований матеріал не міг бути опублікований без дозволу королівських цензорів та поліції;
- видавці та друкарі мали отримувати спеціальні ліцензії (привілеї) на свою діяльність. Це дозволяло державі контролювати весь процес книговидавництва;

- чинний регламент видавничої справи, що діяв з 1701 р. (і був змінений у 1723 р. для Парижа та узагальнений у 1744 р.), залишався в силі до Французької революції. Він вимагав схвалення кожного рукопису цензором;

- за порушення цензурних правил передбачалися жорсткі покарання, зокрема величезні штрафи, конфіскація та знищення книг, руйнування друкарських верстатів, а в деяких випадках – ув'язнення або навіть смертна кара для друкарів та авторів;

- цензура була спрямована проти творів, що критикували абсолютну монархію, католицьку церкву, або містили «аморальні» чи «підривні» ідеї, до яких часто відносили ідеї Просвітництва.

Число друкарень по всій країні було обмежено до 250, з них – 36 для Парижа, по 24 для Ліона та Руана, по 10 для Бордо та Тулузи, 6 для Страсбурга, для більшості ж міст по одному.

У 1777 р. було введено новий законодавчий режим для друкарства. Жодна книга відтепер не могла бути надрукована раніше, ніж буде отримано привілей і спеціальний дозвіл, скріплене великою королівською печаткою. Для отримання привілею необхідно було внести грошову суму, розмір якої визначався зберігачем друку. З 1715 по 1789 р. включно 829 книг піддалися цензурній забороні. У 1758 р. Папою, паризьким парламентом і богословським факультетом Сорбонни було засуджено твір «Про розум» письменника-матеріаліста Адріана Гельвеція, якого примусили підписати принизливе зречення від своїх поглядів. Його книги друкувалися переважно в Голландії, анонімно або під чужим ім'ям, піддавалися осуду і спалювалися. Були кинуті в багаття «Філософські листи» Вольтера, опубліковані в 1733 р. Паризький парламент засудив до спалення книгу Ж. Ж. Руссо «Еміль, або про виховання» (1762 р.), різко критикувала стару феодально-станову систему виховання. Багато видань просвітницької літератури з'являлися анонімно за кордоном і звідти таємно переправлялися до Франції.

Французькі друкарі і видавці XVIII ст. засновували видавничі династії: родини Дідо, Естьєнів, Панкуке, Бріассона, Ле Брета. Вони закладали основи сучасної видавничої професії, поділ обов’язків між автором, редактором, друкарем, книготорговцем.

Найбільш значною французької видавничою фірмою XVIII ст. була фірма Дідо, багато в чому визначила розвиток книжкової справи у Франції. Засновник фірми Франсуа Дідо (1689-1757) почав свою діяльність в 1713 р. у Парижі, де відкрив друкарню та книжковий магазин. Фірма розробляла і виливала друкарські шрифти, друкувала книги та журнали, володіла численними книжковими крамницями. Дідо створив чудовий антиквений шрифт, який одержав назву *дідо-антиква.*

Старший його син П’єр Дідо (1761-1853) продовжив видавничу й типографську справу батька, молодший – Фірмен Дідо – словолитну справу. Один з його одинадцяти дітей Франсуа-Амбруаз Дідо (1730-1804) прославився як знаменитий друкар, який створив шрифт і здійснив ряд нововведень в друкарською техніці.

Шрифти фірми Дідо – великі, круглі, чіткі, мали неабияку популярність серед видавців і типографів. Поряд зі шрифтами італійського типографа Бодоні, вони вважались кращими в Європі.

Прекрасно оформлені книги П'єром Дідо (сина), виготовлені на високоякісному цупкому папері чудовими антиквеніми шрифтами, вилитими його братом Ф. Дідо, конкурували з книгами видатного італійського друкаря Дж. Бодоні. Він був видавцем численних романів абата Прево; йому також належить чудове видання творів Ж. Ж. Руссо.

На Міжнародній книжковій виставці у Парижі (1806) найкращими виданнями століття були визнані книга творів Вергілія (видавець Дж. Бодоні, Італія, 1793) і тритомне видання творів Ж.-Б. Расіна (видавець П. Дідо, Франція, 1801-1805). Крім того, зібрання творів Ж.-Б. Расіна було визнано шедевром друкарського мистецтва.

Юбер Мартен Казен (1724-1795) випускав книги мініатюрного формату – у 18-у або 24-у частку аркуша, що відрізнялися ретельністю редакції і друку. Він видав твори Парні, Пірона, Кребільона-сина, Грекура; видання «Орлеанська діва» Вольтера, книги Расіна, Руссо та ін. класиків. Для ілюстрування своїх видань Казен залучав талановитих художників - Ейзена, Кошена. На багатьох книгах, випущених у Парижі, з цензурних міркувань вказувалися: Женева, Лондон, Брюссель, Амстердам, Гаага, Венеція чи вигадані місця видання. Казена неодноразово притягували до відповідальності – штрафів, ув'язнення в Бастилію, що, однак, не заважало йому продовжувати свою видавничу діяльність.

У 1769 р. П'єр Руссо і Моріс Вейссенбрух заснували «Типографське товариство» для видання філософських та інших творів. Протягом 25 років «Товариство» поширювало по всій Європі твори французьких філософів, істориків, публіцистів – Вольтера, Дідро, Гельвеція, Руссо та інших знаменитих просвітителів і мислителів.

Дені Дідро був редактором і творцем «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел». Цій праці присвятив понад 20 років свого життя, написавши 1259 статей. Багатотомне видання (28 томів основного тексту та 11 томів ілюстрацій) – це колосальна наукова праця, політичний маніфест епохи. Зібрані знання з усіх галузей людської діяльності, філософії, медицини, ремесел і промисловості.

«Енциклопедія…» виходила з 1751 р. Дідро залучив до цієї праці кращих учених, серед яких були Вольтер, Монтескьє, Кандільяк, Гольбах, Руссо, Д'Аламбер, Тюрбо, Маблі, Мореллі та ін. Через цензурні перепони перший том «Енциклопедії…» написаний езоповою мовою. Церква і король всіляко перешкоджали здійсненню видання. Після виходу другого тому випуск «Енциклопедії…» було заборонено королівським указом. Після виходу сьомого – знову заборонний указ. У 1759 р. уряд остаточно зупиняє цю роботу. Гоніння похитнули єдність у лавах енциклопедистів: більш обережні відійшли, навіть Руссо, Д'Аламбер, Вольтер. Але Дідро був непохитним. Незважаючи на всілякі перешкоди, він нелегально продовжив цю працю. У 1765 р. випустив останні

десять томів, у 1772 р. випуском додаткових томів завершив грандіозну працю. Видання у 39 томах стало величезною подією усієї епохи.

Із 20-30-х рр. XVIII ст. у європейському мистецтві почав формуватися новий стильовий напрям – *рококо* (декоративний мотив у вигляді мушлі). На зміну пишним бароковим формам прийшли граціозні, вигадливі декоративні прикраси, складені з асиметричних орнаментальних форм рокайлевого характеру. У галузі книжкового мистецтва також відбулися суттєві стильові зміни. Книги повністю змінили свій зовнішній вигляд: їхні формати стати вузькими і видовженими, знаки у рядках на вузьких шпальтах почали складати щільніше, але з використанням великого інтерліньяжу – міжрядковий пробіл та широких книжкових полів.

До середини XVIII ст. кожен словолитник робив на замовлення шрифти довільних розмірів, а це значно ускладнювало процес виготовлення книжок у друкарнях.

Для виконання ілюстрацій запрошували таких видатних французьких художників, як Франсуа Буше (1703-1770), Жан Оноре Фраґонар (1732-1806), Шарль Ейзен (1720-1778). Гравюри на міді створювали П'єр Філігга Шофар (1730-1809), Ноеле Лемір (1724-1801), Філіпп Леба (1707-1783), Жан-Клод Рішар де Сен-Нон (1727-1821) та ін.

Багато перевидань витримали книги з чудовими ілюстративними серіалами: «Казки» Лафонтена (художник Ф. Буше, гравер П. Шофар), «Метаморфози» Овідія (художники Ф. Буше, Ш. Ейзен). Протягом 1761-1798 рр. «Орлеанська діва» М. Вольтера витримала 16 перевидань (деякі з них супроводжувались ілюстраціями майже порнографічного характеру). З'явилися книжки, які були повністю награвійовані (і текст, і малюнки) на мідних пластинах. В останнє десятиріччя XVIII ст. у Франції виникла кольорова ілюстрація. Книга Дж. Мільтона «Втрачений рай» була видана з 12 кольоровими ілюстраціями, виконаними на міді.

Серед перелічених видань, з погляду книжкового мистецтва, є справжні шедеври. Французькі художники-гравери досягли у другій половині XVIII ст. високого професійного рівня: у невеличких за розмірами ілюстраціях гравери вирізьблювали цілі сцени з найдрібнішими деталями, демонструючи чудеса технічної майстерності.

В останню чверть XVIII ст. привернула до себе увагу видавнича діяльність драматурга П'єра Огюстена Карона де Бомарше (1732-1799). Купивши за великі гроші шрифти англійського друкаря Дж. Баскервілла, він, починаючи з 1783 р., надрукував твори М. Вольтера двома великими серіями: перша серія складалася з 70, друга – з 92 томів. Книги видавалися невеликими форматами.

У Франції також користувалися попитом скромно оформлені книги таких письменників і філософів-просвітників, як Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро та Жан Лерон д'Аламбер. Через пильну цензуру більшість книг цих авторів було видано за межами Франції.

Події Великої французької революції (1789-1799), внаслідок яких були зруйновані основи феодалізму та знищено режим королівського абсолютизму, знайшли своє відображення і в книжковому мистецтві. У 1791 р. побачили світ

два томи офортів гравера П'єра Ґабріеля Берто, створених за документальними малюнками художників Франсуа Свебаха та Луї Прієра Молодшого, під назвою «Події Французької революції».

Виникла і почала міцніти політична карикатура, яка набула характеру народного лубка. Це були маленькі, розфарбовані від руки офорти з гострими, дотепними підписами, виконані здебільшого невідомими народними майстрами. Особливою популярністю користувалися карикатури на короля з його родиною («Рідкісні тварини», «Повалений деспотизм»), на духівництво, дворянство, армію контрреволюційної коаліції.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. з'явився новий напрям у палітурному мистецтві Франції, одним із головних гасел якого стала відмова від надмірного прикрашання книги. Наприклад, оправи для книг Людовіка XIV оздоблювалися так: по краях палітурних кришок витискали тонкі золоті бордюрні рамки, а посередині лицьової кришки оправи розміщували або суперекслібрис у вигляді герба, або подвійну монограму.

На початку XVIII ст. відомі французькі палітурники з родини Паделуп започаткували нову художню систему оздоблення оправ дрібними штампами: мереживний стиль *(дентель),* який також став широковідомим у країнах Західної Європи.

Отже, кінець XVIII ст. характеризується активним поширення французької книги по всій Європі, яка стала символом вільнодумства. Друковане слово тут – це підґрунтя для Великої французької революції 1789 р. Газети, памфлети, маніфести, листівки й політичні брошури були головними каналами ідеологічної боротьби. Французьке книговидання XVIII ст. поєднало в собі такі напрямки: науковий (енциклопедія), політичний (революційна публіцистика) та естетичний (розвиток видавничої майстерності й типографіки родини Дідо).

2. Культурний рух Просвітництва отримав свій початок в Англії. Тут зародилося багато з тих ідей, які найбільш характерні для всього «століття Просвітництва». Однією з таких ідей була ідея «природної людини», найбільшим виразником якої був філософ Джон Локк – перший великий мислитель буржуазної Англії, автор «Досвіду людського розуму».

У XVIII ст. в англійському книжковому справі остаточно зміцнюються буржуазні принципи: комерційний розрахунок, конкуренція, відсутність єдиного керівного, координуючого центру. У 1709 р. був прийнятий «закон про авторське право» – так званий «Статут королеви Анни». Є переказ, що перша редакція його була складена Джонатаном Свіфтом. Він закріпив за авторами виключне право на публікацію їхніх творів протягом 14 років (з можливістю продовження на інший 14-річний термін). Цей статут обмежив довгострокові монопольні права видавців і став важливим кроком для захисту інтелектуальної власності. Він встановлював, що копіювання було єдиною можливою формою вільного друку і передруком книги, і якщо якась особа без отримання на те дозволу друкувала, передруковувала і продавала книги, її карали. Повна назва – «Акт про заохочення вченості шляхом наділення авторів і покупців правами на

копіювання друкованих книг на нижче вказаному період часу». Основні положення документа:

- Правом на текст володіє автор. Він може продати своє право видавцеві на 14 років, за закінчення яких може оформити і продати права на другий термін (ще на 14 років), інакше твір переходить у суспільне надбання.

- Перед публікацією твір потрібно зареєструвати в спеціальному списку.

- Усі твори, опубліковані до 1710 р., отримували одноразовий 21-річний термін копірайту.

- Вимога передача примірників твору в деякі бібліотеки.

До вступу в дію Статуту Анни, автор міг продати свій твір (рукопис) і після цього втрачав на неї права, а видавець отримував безстрокові права на придбаний текст. Британці бачили шкоду в збереженні монопольних інтересів видавців і прийняли закон проти них. Видавці-книгопродавці не хотіли визнавати дію Статуту Анни, апелюючи до загального права і виступаючи за вічний копірайт. У 1735 і 1737 рр. вони намагалися переконати парламент у необхідності продовження термінів дії копірайту, але зазнали поразки.

Книжкова справа поступово розділяється на три основних напрямки: книговидання, книговиробництво і книжкова торгівля.

До кінця XVIII ст. в книжковій справі формується тип видання, який отримав назву «бук трейд» (book trade), тобто видання для широкого кола читачів-неспеціалістів, і поступово цей тип стає найбільш поширеним. У другій половині XVIII ст. книговидання успішно розвивається в провінції (Бірмінгем, Йорк, Глазго), в Шотландії, і починається власне книгодрукування в Дубліні (Ірландія).

Оскільки Гільдія друкарів і книговидавців остаточно перестала що-небудь означати в книжковому житті Англії, виникають нові професійні об'єднання. Одним із перших стала Асоціація лондонських книгопродавців, створена в кінці XVII ст.

Державна влада і церква продовжували охороняти країну від «крамоли». Тому памфлети Д. Дефо, Дж. Свіфта, твори О. Голдсміта і багатьох інших прогресивних авторів друкувалися анонімно. Авторів, видавців та книготорговців, як і раніше, штрафували, піддавали тюремному ув'язненню.

У XVIII ст. число виданих книг досягло значної цифри - 80 тис. назв, тобто майже на 2/3 більше, ніж у попередньому столітті. Тематично і типологічно їх репертуар був дуже різноманітний, але переважала художня література, збільшувалася видання навчальної книги і наукових монографій.

У XVIII ст. значно збільшилася кількість великих комерційних видавництв. Видавничий і книготорговий будинок Тонсонів виник 1678 р. Тонсони – постійні видавці всіх творів провідних письменників. У 1725 р. Тонсон випустив «Зібрання творів» В. Шекспіра. У видавництві довгі роки виходила серія «Змішані твори» відомих письменників, поетів, драматургів, які становлять «тонсонівський загін видатних майстрів».

Тонсон – один із перших видавців, які орієнтувалися на землеробів-йоменів. Він прагнув до розвитку їх літературних смаків і зробив твори провідних авторів (У. Шекспіра, Дж. Мільтона, А. Попа) доступними масовому

читачеві. Видавничий і книготорговий будинок Тонсонів працював майже сто років.

Постійним конкурентом Тонсонів було видавництво сім'ї Лінтон. Воно також видавало серію «Змішані твори», що включала твори другорядних авторів.

Самуель Бакклі – третій найбільш відомий видавець першої половини століття – скоріше, вчений, ніж комерсант. Чудовий лінгвіст, він, крім видавничої діяльності, займався перекладами. Випускав твори відомих поетів і драматургів.

Бенджамін Моті відомий в історії світового англійської книжкової справи як перший видавець «Мандрів Гуллівера» Дж. Свіфта. Він випустив книгу анонімно в 1726 р., і вона відразу ж стала бестселером.

Вільям Тейлор увійшов в історію світового книжкової справи як перший видавець роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». Перша частина вийшла в 1719 р. анонімно.

У другій половині XVIII ст. найбільшим видавцем була сім'я Доделі. Засновник фірми, Роберт Доделі, почав у 1729 р. з випуску поетичних антологій. Англійські поети вважали його своїм покровителем. Славу фірмі принесло перше видання роману Л. Стерна «Життя і думки Тристрама Шенді» і поетичних творів Т. Четтертона.

Вільям Кеслон – видатний англійський друкар. Він був словолитником і гравером, створив чудові шрифти різних мов (грецька, сирійський і ін.), названі його ім'ям (кеслоновські), і позбавив англійців від необхідності ввозити шрифти з-за кордону. Кеслон випустив посібник для друкарської справи: Д. Шмідт «Граматика друкарів».

Його справу продовжив Джон Баскервіл. У 1750 р. він відкрив друкарню, словолитню і паперову фабрику. Баскервіл створив новий сорт шовковистого паперу, що отримав назву «веленевий», і новий малюнок шрифту для англійської мови, що має назву «баскервіл». У 1758-1763 р. він займав посаду друкаря Кембриджського університету і зміцнив за ним репутацію кращого видавництва наукової книги. У своїй друкарні Дж. Баскервіл випускав твори античних авторів, «Втрачений і повернутий рай» Дж. Мільтона і повну так звану «Кембріджську Біблію». Усі його видання – шедеври книжкового мистецтва.

Серед англійських видавців кінця XVIII в. особливе місце займає геніальний поет Вільям Блейк. Він розробив новий спосіб друку: гравіювали весь текст і ілюстрації до нього на мідних дошках. Його малюнки оточували текст з усіх боків. Таким чином він видав свої твори, а також твори Данте, Юнга та інших авторів.

3. У XVIII ст. Німеччина значно відставала від інших країн Європи. Пожвавлення економічного життя Німеччини, особливо з другої половини XVIII ст., торкнулося і книгодрукування. Зазнавало змін законодавство про пресу і книжкову справу. Королівським указом від 10 лютого 1746 р. все німецьке законодавство про пресу, за зразком французького регламенту 1723 р.

було об'єднано. Регламентація стосувалася всіх частин книжкової справи, аж до чистоти паперу і кількості шрифтів. У 1749 р. був виданий новий цензурний указ, який піддавався переробці в 1772 р. і в такому вигляді залишався в силі до кінця царювання Фрідріха II.

Усі книги підлягали попередній цензурі. Від неї звільнялися тільки твори членів Академії наук і Медико-хірургічної колегії. Університетські видання повинні були цензуруватися факультетами. Всі інші видання підлягали цензурі місцевого земського управління (в провінції) і цензурі магістрату (у містах).

У XVIII ст. в Німеччині з'являються нові великі підприємства в різних сферах книжкової справи. У Лейпцигу в 1719 р. була заснована фірма Брейткопф (1719-1794 р.). Особливого розвитку вона досягла при Йоганні Готтлоб Брейткопф – сина засновника фірми, який був не тільки практиком-друкарем і видавцем, а й видатним теоретиком, який багато зробив для удосконалення шрифтів і словолитної справи. У 1755 р. він винайшов спосіб одночасного друкування нотних ліній і нотних знаків і вдосконалив друкування географічних карт. Йому належав також ряд теоретичних творів зі словолитної і типографської справи. Після смерті І. Г. Брейткопфа його син об'єднав фірму з видавництвом Гертель, і з 1798 р. вона отримала найменування «Брейткопф і Гертель».

Видатним берлінським друкарем і видавцем був Йоганн Ф. Унгер. У 1780 р. він відкрив власну друкарню, ставши з 1788 р. друкарем Академії мистецтв, технічних і механічних наук. Незабаром до друкарні приєдналися видавництво і словолитня. Як видавець Унгер відомий випуском німецьких класиків. Його будинок був своєрідним центром духовного життя Берліна. Фірма припинила своє існування в 1804 р зі смертю її засновника.

У 1785 р. в Лейпцигу починається видавнича діяльність Георга Гешена (1752-1828). Син торговця, він багато років пропрацював в різних книжкових майстернях Німеччини. Зацікавившись друкарською справою, він заснував власну друкарню, словолитню і книжкове видавництво. Гешен випускав твори німецьких письменників-сучасників. З ним підтримували дружні стосунки Гете і Шиллер.

Книгодрукування в Німеччині XVIII ст. розвивалося під впливом ідей Просвітництва. Видатним представником і ідеологом німецького Просвітництва був Г. Е. Лессінг – мислитель, громадський діяч, критик, поет і драматург. Всесвітню популярність принесли йому праці з естетики («Лаокоон», «Гамбурзька драматургія»), його драми («Емілія Галотті», «Натан Мудрий» та ін.).

Ідеї німецького Просвітництва отримали своє філософське завершення в працях Еммануїла Канта – одного з найбільш освічених людей свого часу, засновника німецького ідеалізму другої половини XVIII – початку XIX ст.

Літературно-мистецькі видання першої половини XVIII ст. були представлені творами одного із засновників нової німецької літератури І. Х. Готшеда, який багато зробив для створення німецької літературної мови, і «німецького Вольтера» – К.М. Віланда. Користувалися успіхом твори

найбільшого поета-лірика, автора епічної поеми «Мессіада», ряду драматичних творів і од Ф. Г. Клопштока.

Німецька книга кінця XVIII ст. відображала вплив Французької революції. Революційними ідеями французької буржуазії були пронизані твори бібліотекаря Майнського університету Георга Фростера. У багатьох містах Німеччини друкувалася французька література.

З другої половини XVIII ст. стала з'являтися спеціальна література для дітей. Велике значення мала творчість Крістіана Фелікса Вейсса, який підготував видання журналу «Друг дітей» (1775-1782 р.).

Збільшенню випуску наукової і технічної літератури сприяло створення в 1700 р. Берлінської Академії наук, ряду інших спеціалізованих наукових і навчальних установ.

У XVIII ст. продовжує розвиватися журналістика. Стають модними альманахи, присвячені різним галузям знання і темам. Найбільш значними, яскравими за змістом були літературні альманахи, в яких співпрацювали талановиті німецькі поети. За французьким зразком був створений перший німецький «Альманах муз на 1770 ст.» в Геттінгені, складений з віршів Гете. Одним з кращих був альманах, що видається Шиллером в 1795-1798 рр. – «Ори», що мав на меті «з'єднати розрізнений поетичний світ під прапором істини і краси».

? *Питання для самоконтролю*

1. Які були наслідки прийняття у Франції Регламенту?
2. Які здобутки фірми Дідо можете назвати?
3. Коли у Франції виникла кольорова ілюстрація?
4. Як Велика французька революція вплинула на книгодрук?
5. Які основні положення щодо книгодруку закладені в «Статуті Анни»?
6. Що означає поняття «бук трейд»?
7. Чим відомий видавничий і книготорговий будинок Тонсонів?
8. Хто надрукував посібник Д. Шмідта «Граматика друкарів»?
9. Якими новаціями відомий Джон Баскервіл?
10. Які наслідки мала цензура в Німеччині?
11. Назвіть провідних друкарів Німеччини.
12. Яка тематика друків окресленого періоду?

✍ *Практичні завдання*

1. Самостійно вивчити питання книгодруку в Італії, Нідерландах.

2. Підготуйте презентацію з інформацією про одне із видавництв: Тонсонів, Бакклі, Бенджаміна Моті, родини Додслі, Уільяма Блейка, Джона Баскервіля, Бреткопфа, Унтера, Георга Гешена. Діяльність Джамбатіста Бодоні, Антоніо Центи, Антоніо Валларді.

Презентація повинна містити не менше 10 слайдів. Звернути увагу на новаціях у книговиданні, започаткованих видавцем і його сім’єю.

Максимальна кількість балів – 3.

ТЕМА 12
КНИГОВИДАВНИЧА ГАЛУЗЬ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ XIX-XX СТ.

Мета: вивчити умови книговидання та книгороповсюдження Європі, а також специфіку видавничих підприємств.

План

1. Характер книговидання Франції. Універсальні видавництва.
2. Особливості англійського друкарства. Принципи книговидання у Великій Британії у XIX-XX ст.: провідні осередки друкарства, характерні риси.
3. Принципи книговидання в Німеччині: провідні осередки друкарства, характерні риси. Особливості книгорозповсюдження у XIX ст. Концерни-гіганти: Аксель Шпрінгер, Бертельсман, Хольц-брінк

Основні терміни і поняття

Основні терміни та поняття: *універсальні видавництва, спеціаоізовані видавництва, видавничі концерни.*

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Капіталістичне книговидання в XIX ст. було кроком уперед, зокрема в галузі технічного переозброєння друкарства. Йдеться про введення механічних двигунів в основні процеси виробництва книг. Технічний прогрес спостерігається і у власне в книгодрукуванні, і в графічному мистецтві. Відбулися зміни і у виробництві паперу. Усе це сприяло збільшенню паперової продукції та здешевленню книги.

Найважливішим винаходом у техніці друкарства став новий спосіб друку – плоский друк або літографія – це друкування з гладкої поверхні пористого каменю, де попередньо спеціальною фарбою наносився зроблений від руки малюнок. Цей спосіб однаково придатний і для розмноження текстів, і для відтворення ілюстрацій. Винахідником літографії був німець Зенефельдер (1771-1834). Літографія – більш дешевий спосіб, ніж друкування рухливими літерами. За допомогою літографії можна відтворити і текст, і малюнок будь-якої складності. До літографським способу друку часто вдаються в тих випадках, коли набір занадто складний і вимагає великої кількості різноманітних знаків. Внаслідок цього літографія широко застосовувалася для друкування, наприклад, нот або текстів на східних мовах.

В останні роки XIX ст. був винайдений офсетний друк. «Офсет» – слово англійського походження, воно означає «перенесення» і в буквальному сенсі перекладається як «друк з перенесенням» або «непрямий друк». Офсетний ротаційний друк через проміжні валики переносить фарбу, що перешкоджає стиранню друкованих форм.

Протягом ста років з часу перемоги Великої французької революції в ході соціальних і економічних змін у розвинених країнах число друкованих видань

зросла більше ніж у десять разів. На книжковому ринку панував демократичний читач: інтелігент, грамотний робітник, службовець. У конкурентній боротьбі брали гору ті видавці, які орієнтувалися на його попит.

Левову частку асортименту книг в XIX ст. займала релігійна, церковна, богословська література, яка переживала процес оновлення відповідно до потреб освіченого споживача. Стрімко розвивалася наукова література, особливо та, яка була необхідна для розвитку техніки і промисловості. Правда, це були книги, малодоступні для широкого споживача, що не тямив в науковій термінології. Їм вдавалося знайти збут у середовищі вузького кола фахівців. Разом з тим продавалася і такого роду «серйозна» література, як мали надзвичайний попит в 1830-х рр. «Природна історія папуг», «Істинне наукове пояснення снів, що вони означають».

Великим попитом користувалися різноманітні енциклопедії, словники, довідники. Відповідно до характеру всієї культури вони, з одного боку, були переповнені статтями й замітками релігійного змісту, а з іншого – у підготовці брали участь найвизначніші політики, інженери, техніки. Енциклопедії сприяли поширенню знань в масах. Найбільшу популярність здобули «Британська енциклопедія», енциклопедичні словники Брокгауза (Німеччина), Ларусса (Франція) та інші.

Якщо XVIII ст. іменувалося століттям брошури, то XIX ст. з повним правом можна назвати століттям газет.

Художню літературу частіше називали белетристикою. Значна її частина мала відверто розважальний характер. На початку століття на ринку книг панували так звані «готичні» романи, наповнені жахами. З'явилися багатотомні романи, серії творів, захоплено описують повсякденне життя. Водночас спостерігається прагнення культурних видавців і книгопродавців до очищення ринку від низькопробної літератури. Цьому сприяв принцип серійності видань, що отримав розвиток в Європі і Північній Америці з середини XIX ст.

На кінець XVIII – початок XIX ст. у Франції вже існувала потужна книговидавнича галузь і більшість видавництв діяли в столиці. Великі і маленькі друкарні і видавничі фірми за тематикою видань поділялися на універсальні та спеціалізовані. Революція, яка відбулася наприкінці XVIII ст., дала поштовх до науково-технічного розвитку. Реформи Наполеона привели до створення нових технічних шкіл та університетів.

Початок XIX ст. Франція переживала економічний підйом. Далі прийшла тривала торгово-промислова криза. Політика Наполеона у галузі друку була спрямована на знищення вільної преси. Постановою від 17 січня 1800 р. із 73 політичних газет Парижу було знищено 60. Цим же декретом вся періодична преса, а також брошури і книги віддавалися в розпорядження поліції і департаментських префектів.

З 1810 р. у Франції для того, щоб займатися книговидавничою справою, потрібно було отримати патент. Тоді ж почав видаватися «Загальний журнал друку і книготоргівлі», присвячений друкарням і книжковим магазинам; з нього можна було дізнатись ім’я друкаря, наклад, формат, перевидання тощо.

Після повалення Наполеона й реставрації Бурбонів стан друку не змінився на краще. 17 травня 1819 р. був прийнятий закон, що вимагає переслідування будь-якого твору, «що ображає бога, монархічне правління й державу». З 1820-х рр. виникають суди над друком, відомі під назвою «тенденційні процеси». Переслідуванню піддавалися «дух», «тенденція», «шкідливий напрямок видань».

У 1847 р. у Франції було створено «Товариство видавців та книготорговців» на чолі з Дідо. Тут були представлені всі професії книжкової справи, пов'язані з виданням та розповсюдженням книг різної тематики. Воно регулювало взаємини між видавцями, друкарями, власниками паперових фабрик, книгопродавцями. В його обов'язки входив захист авторських прав і судовий арбітраж зі спеціальних питань книжкової торгівлі і друкарства. «Товариство» розпочало видання спеціальних органів: «Журналу книжкової торгівлі» та «Щорічника книжкової торгівлі».

Товариство продовжило видання «Бібліографії Франції» (орган поточної реєстрації французької преси, заснований 1811 р.).

Адміністративно-поліцейська система регламентації друку знайшла своє остаточне завершення в «Органічному декреті» 1852 р., що діяв до 1861 р., на підставі якого жодне політичне видання не могло виникнути без дозволу поліції.

У XIX ст. збільшився в попит на книгу серед незаможних кіл населення, що змушує видавців шукати способи здешевлення своєї продукції. Одним із таких прийомів було видання творів художньої літератури окремими зошитами (випусками) в паперових обкладинках. Нагадаємо, що з XVI і до середини XIX ст. видавничі оправи друкарями не виготовлялися. Лише друкарі, які мали власні палітурні майстерні, робили палітурки для невеликої кількості примірників своїх видань.

У XIX ст. перейшли деякі старі фірми, в їхньому числі було видавництво «Дідо». За часів Імперії справу, розпочату Франсуа Дідо, продовжили його сини П'єр і Фірмен Дідо. Типографія Дідо розміщувалася в колишньому приміщенні Королівської друкарні в Луврі з 1789 р. Окрім Парижу, філії компанії діяли на території Бельгії та Італії (в Неаполі). Протягом XIX ст. зростав авторитет фірми та її слава, свідченням чого стало присвоєння 1887 р. династії офіційного імені Фірмен-Дідо – за великі заслуги перед французькою культурою

Шарль Луї Панкук, почавши з випуску цінних книг із ботаніки й медицини, у 1815 р. здійснив одне з найбільших своїх видань «Перемоги і завоювання французів», за ним пішли 25-томне «Опис Єгипту» і «Французький адвокат», в останньому були зібрані промови знаменитих адвокатів Франції. Шедевром друкарського мистецтва Панкука є «Повне зібрання творів» Тацита в чотирьох томах, за яке він у 1827 р. удостоївся золотої медалі. Видавнича фірма Панкука була однією з найбільших у Європі.

У 1826 р. засноване одне з найбільших видавництв Франції – Ашетт. Засновник Луї Франсуа Ашетт (1800-1864 р.) придбав невелику книгарню, залучив енергійних, освічених людей і став видавати книги з питань народної освіти. З 1838 р Л. Ашетт іменує себе «книготорговцем Французького

університету». Поряд із навчальною та науковою книгою, фірма видає ряд словників, а також педагогічні журнали. У 1842 р. Л. Ашетт отримує право на видання творів письменників-романтиків (Г. Гейне, Т. Гофмана та ін.). Одночасно робиться видання «Курсу навчання для дівчат» у вигляді окремих випусків. Поступово справа розширилася, здобуває характер сімейної асоціації, а з 1846 р. почало іменуватися «Луї Ашетт і К°». Ще за життя засновника видавництво стало універсальним. Комерційний успіх видавництву приніс цикл із 800 томів, відомий за назвою «Бібліотека французьких залізниць», що складалася з серій з літератури, історії, науки й мистецтва. Мали успіх «Бібліотеки», призначені для дітей і юнацтва. Популяризації «Бібліотек» сприяло видання книг з ілюстраціями Гюстава Доре.

До 1825-1828 рр. належить видавнича діяльність Оноре де Бальзака. Прагнучи забезпечити себе матеріально, щоб отримати тим самим можливість спокійно займатися літературною працею, письменник купує друкарню, словолитню і видає твори класиків, мемуарів і різного змісту брошур. Бальзак думав здійснити у вигляді окремих ілюстрованих випусків, які потім можна було б зброшурувати в один том, видання повного зібрання творів усіх великих письменників XVIII ст. У 1826 р. вийшли твори Мольєра і Лафонтена (з передмовою самого Бальзака). Однак задум цей завершити не вдалося. Всього було видано і надруковано 163 назви. Видавнича діяльність принесла письменникові лише одні збитки. Оноре де Бальзак був змушений ліквідувати свою справу.

Видатними видавцями 1830-х р. були «Левассер» і «Шарль Мам». Левассер видавав твори Оноре де Бальзака. У 1831 р. він випустив «Червоне і чорне» Стендаля з віньєтками Деверо. Його видавнича діяльність закінчилася банкрутством.

Шарль Мам, паризький видавець, випустив твори мадам де Сталь, Бальзака, а також книгу Шатобріана «Бонапарт і Бурбони». У 1830 р. на чолі великого типографського підприємства в Турі, заснованого ще в кінці XVIII ст., став Альфред Мам, зумів незабаром перетворити свою справу в одну з найбільших книжкових індустрій Європи. Видавництво Мама спеціалізувалося на випуску католицької літератури та навчальної книги.

У 1838 р. було засноване видавництво Жоржа Шарпантьє (1805-1851 р.), який своїм успіхом був зобов'язаний випуску порівняно недорогих книг зручного формату, адресованих буржуазному читачеві. Видав понад 400 романів за низькою ціною.

Кінець XIX ст. проходить під знаком прискорення механізації типографських процесів, збільшується видання книг. У 1874 р. у Франції було видано 14 тис. назв. Приблизно такий же рівень характерний для наступних років.

Наприкінці XIX ст. зросло число видань з технічної, природознавчої, соціальної тематики. Паризька Комуна і її недовге, але знаменне існування, змінили характер французького книговидання. Комуна виявила чимало турботи про розвиток книжкової справи. З метою зробити книгу більше доступною масам, створювалися народні читальні, знижувалися ціни на книги й газети.

Стан видавничої справи в умовах «Третьої Республіки» кінця XIX ст. регламентувався законом 29 червня 1881 р., який розв'язав руки великому капіталу. З'являються видавництва, що спеціалізувалися на виданні масової комерційної й розважальної книги: брати Гарньє, Лекоффі, Велен, М. Леві. Найбільшим видавцем другої половини XIX ст. був А. Лемер, що відкрив видавництво у 1865 р. «Князь літературного видавництва», за словами сучасників, він видавав добутки молодих поетів і прозаїків.

У 70-ті рр. XIX ст. активізується діяльність спеціалізованих видавництв технічної книги Кастермана й Делаграва. В 1865 р. виникло видавництво «Ларусс». У 80-ті рр. XIX ст. провідну роль у видавничій справі Франції починає відігравати фірма К. Леві (заснована в 1836 р.).

XX ст. принесло у видавничу справу Франції свої корективи. Оскільки це століття ознаменоване двома світовими війнами, що проходили за участі країни, то видавнича справа, відповідно, теж зазнала впливу від них. У період воєн активно розвиватись книга не могла, зате по закінченню кожної з війн активувався попит на державні замовлення, які прославляли героїв-переможців. Під час воєн активно видавались листівки, новинні повідомлення та агітаційні матеріали.

Для епохи імперіалізму (початок XX ст.) характерна поява великих монополістичних підприємств у галузі книжкової справи, з одного боку, і розорення дрібних, а іноді і солідних конкуруючих фірм, з іншого, і їх поглинання монополіями. Так, фірма «Ашетт» поглинула напередодні Першої світової війни відому фірму Етцеля.

У XX ст. книга почала вести боротьбу спочатку з радіо, потім з телебаченням, а кінці 90-х рр. ще й з комп’ютером. Це вимагало від видавців впровадження нових прийомів до літератури, розвиток нових жанрів та форм літератури.

Тиражі та прибутки від видавничої справи зростали стрімко в 60-80-і рр. XX ст., коли французи масово читали.

У 80-ті роки ринок книговидання чітко структурувався, виділились видавництва-нішери, які працюють на певну цільову аудиторію, для окремого сегменту читачів.

Універсальне видавництво «Талландьє» видавало численні серій лубкового типу (безцензурні, примітивні), що складалися з окремих випусків, забезпечених нотами і текстом. Видавництво випускало також журнали в дусі роману з продовженнями: «Читай мене», «Читай же мене гарненько», а також казки, поеми та ін. Йому належало також видання ілюстрованої серії «Історична бібліотека».

Універсальним було видавництво Ернеста Фламмаріона. Успішна його «Популярна астрономія» Камілла Фламмаріона – брата видавця, ілюстровані видання творів Е. Золя, Г. Сенкевича. Видавництво зробило випуск ряду серій: «Бібліотека великих першовідкривачів», «Бібліотека наукової філософії», «Кишенькова бібліотека». Виходили також історична серія, серія знаменитих письменників, книги для дітей і юнацтва та багато іншого.

До числа спеціалізованих видавництв початку століття належить видавництво художньої літератури Альбена Мішеля, засноване в 1901 р.

Посилювалася і видавнича діяльність бібліофільських товариств – «Товариства друзів книги», «Товариства бібліофілів», «Товариства XX». Всі вони приділяли особливу увагу зовнішньому оформленню видань, призначених для вузького кола поціновувачів книги.

2. 50-60-х р. XIX ст. Англія займала провідне місце у світовій економіці. З 1870-х р. темпи економічного розвитку сповільнилися, з'явилися перші ознаки втрати світової промислової монополії. Однак Англія (точніше, Великобританія) залишалася найбільш багатою, демократичною країною. Розширення освіти, культури, науки, збільшення числа навчальних закладів та наукових установ створювали сприятливі передумови для розвитку книжкової справи.

У XIX ст. продовжували діяти старі і виникали нові «сімейні» (належали одній сім'ї) видавництва, діяли видавці-компаньйони, але вже до середини століття виникли видавничі компанії та акціонерні товариства. Капіталістичні форми організації виробництва проникають і в книжкову справу.

Серед найстаріших видавничих «сімей» виділялося видавництво «Лонгмена», що належало родині Лонгман до середини XX ст., коли його викупила корпорація Пірсон.

Найуспішніші книги:

- Словник англійської мови Семюела Джонсона (1755),
- «Англійська граматика» Ліндлі Мюррея (1799),
- «Історичні та різноманітні питання для молоді» Річмал Мангналл (84 видання з 1800 до 1857 рр.),
- «Циклодія Ріса» (Абрахам Ріс, 39 томів з 1802 по 1819 рр.),
- Комерційний словник МакКалоха (1832).

Тут друкувалися перші твори В. Скотта. Лонгмен – постійний видавець Дж. Байрона. З видавництвом дружив відомий історик Т. Маколей, тут він опублікував свою «Історію Англії».

На початок XIX ст. видавничий дім «Муррей» мав уже 30-річну історію, велике відділення в Шотландії і був відомий за межами Англії. Це фірма широкого профілю: випускала історичні, літературознавчі твори, художню літературу. Крім оригінальної, Муррей випускав і перекладну літературу: твори мадам де Сталь, один з перших романів («Брекбрідж Хол») американського письменника В. Ірвінга. Видавав серії ілюстрованих книг про подорожі, підручники та довідкові книги по різних країнах.

Першим у династії Мурреїв видавничою справою зайнявся Джон МакМуррей (1737-1793), який викупив у 1768 р. книжковий бізнес Уїльяма Сендбі в Лондоні. Після смерті батька в 1803 р. продовжив сімейний бізнес Джон II Муррей. Видає Вальтера Скота, Байрона, Джейна Остіна. У 1826 р. Муррей заснував щоденну газету «Обсервер», що представляла інтереси найбільш консервативної частини англійського суспільства.

У 1843 р. Джон III Муррей стає одноосібним головою видавництва. Під його керівництвом виходить Мурреївський довідник для мандрівника.

Із 1892 р. сини Джона III Джон IV і Халлам керують фірмою. Молодший брат Халлам ілюстрував і створював палітурки до видань. Джон IV є одним із засновників Асоціації видавців.

1916 р. фірму викупило видавництво «Сміт, Елдер і Ко». У цей же період під іменем Джона Муррея друкуються Артур Конан Дойл, Джордж Еліот і Томас Харді. З 2004 р. увійшов до складу міждународної видавничої групи Hachette – французьке акціонерне товариство з видання, розповсюдження книг і періодики, створене в 1919 р. в Парижі на базі фірми Ашетта.

Одне з найбільших видавництв «Макміллан і Ко» було засновано братами Олександром і Даніелем Макмілланами у 1843 р. Вони почали з торгівлі книгами в Шотландії, потім переїхали в Лондон і розпочали книговидання. Спочатку випускали видання з геології і математики. Успіх видавництву принесли романи Ч. Кінгслі і Т. Хуга. У 1869 р. власники видавництва відкрили філію в США, а пізніше створили акціонерне товариство «Макміллан і Ко», яке стало відоме в усьому світі. Це було універсальне видавництво, розраховане на різні категорії читачів, яке працює і сьогодні.

Чарльз Найт був відомий як видавець дешевих книг. Особливим успіхом користувалася його серія «шіллінгові книги для всіх читачів», що включала понад 200 томів. Найт випустив «Популярну історію Англії», ілюстроване видання В. Шекспіра, дешеву «Енциклопедію». Він був не тільки видавцем, а й письменником, ученим. Серед книг, написаних Найтом і ним виданих, особливо відомі: «Півгодини з кращими авторами» і «Тіні старих книгопродавців». Найт був також офіційним видавцем Товариства поширення і використання знань.

У першій половині XX ст. у Великобританії остаточно формуються ті напрямки в книжковій справі, які будуть характерні до кінця століття: монополізація, жорстка конкуренція, тенденція до постійного збільшення випуску друкованої продукції. Британські видавці одними з перших почали друкувати книги в колоніях, де праця друкарів була дешевою. Книжкова справа використовується для зміцнення британського впливу в Африці, Азії, в США і країнах Латинської Америки. Британські видавці відкривали філії і створювали дочірні підприємства в колоніях, протекторатах тощо. Британські видавці зміцнилися на книжкових ринках Канади, Індії, Нової Зеландії, Австралії.

У цей період продовжують свою діяльність видавництва, що виникли в XVI-XVIII ст. До них належить «Королівське товариство друку», створене в 1786 р. Воно було універсальним за змістом, типами видання, фінансувалося державою і мало власну друкарню і книжкові магазини. Випускало публікації архівних документів, офіційно-документальні видання: закони, підготовчі до них матеріали, парламентські звіти, щоденні стенограми виступів в обох палатах Парламенту, серію книг про різні частинах Британської імперії «Бібліотека Корони» і т.п.

Продовжували працювати видавництва Оксфордського і Кембриджського університетів. Тематика їх видань традиційна: навчальна й наукова книга з усіх

галузей знань. Видання Біблії англійською мовою і англомовних словників, повне зібрання творів Ч. Дікенса – привілей Видавництва Оксфордського університету. Серії «Класика», «Романтичні поети» і «Шекспірознавство», а також твори В. Шекспіра виходять у видавництві Кембриджського університету.

Серед найбільших універсальних видавництв продовжували працювати «Макміллан і Ко», «Лонгмен». До спеціалізованих слід віднести «Роунтлідж і Кегали» (навчальна і наукова книга), «Аллен і Анвін» (наукові видання з мистецтва, естетики, історії, політиці, соціології).

У 1910 р на базі фірми Грассі виникло видавництво «Нельсон». У 1912 р воно перемістилося на Британські острови. Прославилося виданням серії шедеврів літератури зручного формату, в однотипному білому палітурці, з ілюстраціями поза текстом. У цій серії вийшли твори О. де Бальзака, В. Гюго, Г. Флобера, Р Кіплінга. **Нельсон перший у видавничому світі** використав кінорекламу – випустив фільм, який знайомив з діяльністю фірми «Нельсон».

У 1935 р. починає працювати видавництво «Пінгвін», засноване братами Алланом, Джоном і Річардом Леїн для випуску в дешевому виданні найбільш популярних книг. Першими стали: «Аріель» А. Моруа і роман Е. Хемінгуея «Прощавай, зброє». Був обраний зручний, кишеньковий формат, з емблемою видавництва – зображенням чорного «королівського» пінгвіна. За перші два роки було випущено 100 назв, у 1946 р. тираж одного видання (збірник творів Б. Шоу) склав 1 млн примірників. Видавництво розширювало свою діяльність: крім художньої літератури почався випуск книг для дітей з емблемою «Пелікан», науково-популярної літератури. Книги «Пінгвіна» провело справжню «революцію в світі книг», зробивши видання кишенькового формату в паперовій обкладинці популярним типом видання у всьому світі.

Після Другої світової війни розпочався процес розпаду колоніальної системи. Англія зберегла свої значні економічні позиції в багатьох своїх колишніх колоніях, майже безперервно росли доходи від капітальних закордонних вкладень. Позначилося це й на характері англійської видавничої справи і книжкової торгівлі.

У 1987 р. в Англії офіційно було зареєстровано 23 500 видавництв і видавничих організацій, але тільки 350 об'єднувалися в «Асоціацію видавців». Ці фірми (1,4% видавництв країни) випускали більше 85% всієї книжкової продукції. Процес концентрації привів до створення великих видавництв і промислових об'єднань-концернів. Прикладом може слугувати «Пірсон-груп», яка, крім видавництв, володіла газетою, порцелянової фабрикою, музеєм, нафтовими компаніями.

Центром книжкової справи залишався Лондон: тут зосереджено 86% усіх видавництв. Видавництва спеціалізувалися на випуску певних типів видань – навчальних, наукових, довідкових, набагато рідше – на випуску видань за галузевим принципом: політична, технічна і т.п. література. Найбільші видавництва мали універсальний характер.

У середині 1980-х р. у Великобританії налічувалося понад 8 тис. поліграфічних підприємств, оснащених сучасним високопродуктивним

обладнанням. Найбільші поліграфічні підприємства – «Хейзел», «Сан-Прінтерс», «Харрісон енд санс».

3. Протягом першої половини XIX ст. Німеччина залишалася роздробленою. Це негативно позначалося на економіці країни. З другої половини 1830-х р. промисловий розвиток Німеччини помітно прискорився. Виросли промислові центри на Рейні. Велике промислове значення набув Берлін.

Революція 1848 р. привела до ослаблення цензурного режиму. Під тиском мас прусський уряд змушений був підписати новий указ про цензуру, що значно розширив права друку.

Поряд із фірмами, що виникли ще в XVIII ст. (Гешен, Котта, Таухнітц), з'явилися нові видавництва, що перетворилися протягом століть у великі буржуазні підприємства зі своїми друкарнями, книжковими магазинами, філіями. Розвиток техніки, промисловості, диференціація наук викликали із сер. XIX ст. появу, поряд з універсальними видавництвами, спеціалізованих, які випускали книги з однієї чи декількох суміжних галузей знання. Потреби в довідковій літературі загального і спеціального характеру привели до організації видавництв енциклопедичної літератури.

Особливістю книжкової справи першої половини XIX ст. було і те, що видавнича справа відокремлювалося від книжкової торгівлі, перетворювалася в самостійний інститут, зі своїми специфічними методами і формами роботи, які вимагають від видавничих працівників спеціальних знань і підготовки.

Розвиток книжкової справи в Німеччині призвів до створення в 1825 р. в Лейпцигу «Біржового союзу німецьких книготорговців», який об'єднав усіх, хто займався в Німеччині і за кордоном поширенням німецької книги.

На початку XIX ст. продовжилася діяльність деяких великих комерційних видавництв, що виникли ще в XVIII ст.

Видавництво Гешена не витримало конкуренції і в 1838 р. перейшло до Котта (зберігши свою назву). У 1839 р. виходить нове видання зібрань творів поета К. Віланда. З 1843 з'явилася серія «Класики німецької старовини». У видавництві Гешена були видані твори Ф. Фрейнліграта, Г. Гервега, Г. Келлера та інших відомих прозаїків і поетів.

Фірма «Таухнітц» виникла ще в XVIII ст. Її засновник Карл Хрістоф Таухнітц у 1797 р. відкрив в Лейпцигу власну друкарню, до якої незабаром приєдналася словолитня і видавництво. З 1808 р. з'являються його видання грецьких і римських класиків, які принесли фірмі успіх. Його словолитня виготовляла різноманітні східні шрифти. К. Таухнітц помер у 1836 р Його племінник Крістіан Бернард Таухнітц заснував видавництво «Бернард Таухнітц», яке з 1841 р. приступило до видання «Колекції Британських авторів» (пізніше – «Колекція британських і американських авторів»). Серія складалася з найбільш відомих творів англійських та американських авторів мовою оригіналу.

Надалі значну частину книжкової продукції видавництва склали загальні наукові та спеціальні видання для університетів, інститутів, середніх технічних

і загальноосвітніх шкіл з математики, природознавства, техніки, філософії та ін. Поряд із книгами видавництво випускало також спеціальні журнали й енциклопедичні видання.

У 1828 р. в Лейпцигу виникло «Видавництво Літературного Музею». Його засновником був книготорговець і друкар Антон Філіп Реклам. З 1837 р. видавництво отримало назву «Філіп Реклам мол.». До нього незабаром була приєднана друкарня. З 1844 по 1847 рр. в ньому виходить серія «Дешева розважальна бібліотека для освітнього читання», яка мала 61 том.

На початку XIX ст. в Німеччині виникли дві великі видавничі фірми, що спеціалізувалися на випуску енциклопедичних видань. У 1805 р. в Амстердамі було засновано видавництво «Ф. А. Брокгауза», незабаром перенесене в Лейпциг. З 1808 р. до нього перейшов випуск енциклопедії, перше видання якої опубліковано в Німеччині в 1796-1811 рр. під редакцією Р. Лобелієва і К. Франке. Енциклопедія отримала назву «Великий Брокгауз» і протягом XIX ст. витримала чотирнадцять видань.

Друге велике німецьке енциклопедичне видавництво пов'язано з ім'ям літератора-гуманіста і просвітителя Йозефа Мейєра. У 1826 р. в Готі ним було створене видавництво «Бібліографічний інститут» для випуску серії дешевих видань німецьких класиків. У 1840-1855 рр. І. Мейєр підготував видання «Великого енциклопедичного словника» в 52 томах. Син засновника фірми, Г. Ю. Мейєр здійснив випуск скороченого видання «Енциклопедичного словника» в 15 томах, а також видав однотомний словник, відомий згодом під назвою «Малого Мейєра». У 1847 р. «Бібліографічний інститут» переїхав в Лейпциг, де продовжив свою видавничу діяльність.

На початку XX ст. тривала діяльність ряду відомих німецьких фірм, зокрема «Тейбнер» і «Філіп Реклам-мол.».

Видавництво «Тейбнер» спеціалізувалося в галузі природничих наук. У 1904 р. він випускає книги Пуанкаре «Наука і гіпотези», що поклала початок серії однойменної назви. Видання виходило до 1929 р. Велика частина випусків присвячена питанням філософії, теорії пізнання, методології та логіці. Третина серії складалася з книг з математики (переважно – геометрії). Решта випуски розподілені між іншими галузями знання – етикою, соціологією, астрономією, географією, ботанікою тощо. Видавництво випускало також літературу з фізики і технічних наук.

Видавництво «Філіпп Реклам-мол.» продовжувало випускати «Універсальну бібліотеку». До початку XX ст. вийшло 5000 випусків серії. З 1900 по 1914 рр. – 1688 випусків серії. Поступово фірма перетворилася в монополістичне підприємство з мільйонним капіталом. У 1930 р. «Філіп Реклам-мол.» випустив 270 назв тиражем у 3 млн примірників. До цього часу «Універсальна бібліотека» налічувала вже 7000 випусків.

На початку XX ст. в Німеччині виник ряд нових видавництв. У 1896 р. Ойген Дідеріхс (1867-1930) заснував у Флоренції видавництво, яке невдовзі перевів до Німеччини. Його видавнича діяльність була пов'язана з культурно-філософськими і культурно-педагогічними течіями сучасного йому суспільства.

1948 р. видавництво переїхало в Дюссельдорф, де друкує й досі книги з гуманіітарних дисциплін, класичну і художну літ-ру.

У 1899 р в Мюнхені виникло видавництво «Інзель-Ферляґ». Засновниками видавництва були кілька талановитих журналістів, поетів, письменників і художників (Ю. Бірбаумом, Р. А. Шредер, В. Г. Хеймель і ін.), які випускали журнал «Острів». У 1905 р. на чолі видавництва став Антон Кіппенберг (1874-1951), який зробив випуск розкішних бібліофільських видань за участю провідних художників того часу: Е. Р. Вейсса, В. Тіеманна, К. Вальсерр. Було зроблено ілюстроване видання творів Гете і ряду факсимільних видань (42-рядкова Біблія Гутенберга, «Страсті за Матфеєм» Баха).

Велике значення в німецькій книжковій справі XX ст. мало видавництво «С. Фішер», засноване в Берліні в 1886 р. Воно спеціалізувалося на випуску творів сучасних авторів-модерністів. У 1908 р Фішер заснував «Бібліотеку сучасного роману». Щомісяця з'являвся черговий випуск серії ціною в одну марку. На обкладинці стояло ім'я відомого автора. Серед перших публікацій – романи та оповідання Т. Манна, К. Гамсуна, Г. Гессе, Е. Штрауса. Деякі з цих творів були опубліковані вперше. Видавництво випускало також літературознавчі праці, книги з історії та політиці.

У 1902 р. у Дюссельдорфі було засновано видавництво Карла Роберта Лангевіше (1874-1931). Він поставив собі за мету випускати «доброякісні книги для широких мас». Заслугою є видання в бездоганному художньому оформленні серій «Блакитні книги» і «Залізний молот». Охоплюючи літературу з різноманітних питань (мистецтво, природа, історія, етика, етіологія та ін.), дешеві книги цих серій розходилися мільйонами примірників.

З 1909 р. Е. Дідерікс, С. Фішер і Г. фон Вебер (видавець багато ілюстрованих книг) заснували спільне видавництво «Темпель-Ферляґ» для поліпшення видань класичної літератури і боротьби з конкуренцією. Вони випустили ряд дешевих серій класичної літератури в стандартному оформленні. Серія «Класиків» друкувалася в друкарні видатного німецького друкаря-реформатора Карла Ернста Пешель.

1949 р. був утворений уряд Федеративної Республіки Німеччини, а в жовтні того ж року проголошена Німецька Демократична Республіка.

Процес концентрації видавничої справи в ФРН зумовив скорочення числа видавництв у провідних центрах країни при загальному зростанні випуску книг за назвами. За даними 1972 р. в ФРН налічувалося 1853 видавництва, з яких 430 випускали від 6 до 20 назв і 230 – понад 20. На межі 1990-х р. їхнє число зросло до 2000 видавництв. Більшість нових видавництв виникла в п'яти найбільших центрах видавничої справи ФРН – Мюнхені, Штутгарті, Гамбурзі, Франкфурті-на-Майні і в Берліні. У них сконцентровано 35% всіх західнонімецьких видавництв.

Організаційно всі ці підприємства були об'єднані в рамках національної асоціації – «Біржового союзу німецьких книготорговців». Він представляв інтереси видавців та книготорговців в авторсько-правовій, економічній та в інших галузях.

Найбільш потужними видавничими концернами ФРН були видавництва Бертельсмана, А. Шпрінгера, Г. фон Хольцбрінга, Бурда. Вони отримали назву «мультимедійних корпорацій».

На першому місці серед західнонімецьких концернів-гігантів стояв «Аксель Шпрінгер Ферлаг ГмбХ». Аксель Шпрінгер, син видавця, підприємство якого загинуло під час бомбардувань у Другій світовій війні в 1945 р., почав з випуску ілюстрованих періодичних видань.

Встановивши контакт із англійськими окупаційними властями, Шпрінгер придбав у 1953 р. видавництво «Вельт Ферляґ» і тоді ж став власником солідної гамбурзької газети «Ді Вельт», що виражала інтереси Федерального союзу західнонімецьких промисловців.

Шпрінгер безпосередньо володів 5 газетами і 3 журналами, загальний тираж яких становив 9 млн примірників. Йому належали такі газети, як «Більд-Цейтунг» (4,1 млн прим.), «Ді Вельт» (231,5 тис. прим.), «Гамбургер Абендблат» (300 тис. прим.)

? *Питання для самоконтролю*

1. Якими подіями характеризується XIX ст.?
2. Хто очолив «Товариство видавців та книготорговців»?
3. Що входило в обов'язки Товариства?
4. У яких країнах діяли філії видавництва Дідо в XIX ст.?
5. Які типи видань друкує видавництво Ашетт?
6. Які були успіхи Бальзака у книговидавничій діяльності?
7. Назвіть спеціалізовані та універсальні видавництва Франції XIX-XX ст.?
8. Назвіть провідних видавців Англії XIX і XX ст.?
9. Чим запам'яталося видавництво «Макміллан в Ко»?
10. Які видання видавалися «Королівським товариством друку»?
11. Назвіть спеціалізовані та універсальні видавництва Англії XIX-XX ст.?
12. Хто з видавців уперше використав кінорекламу?
13. Які напрямки діяльності мали видавничо-промислові концерни?
14. Коли був створений «Біржовий союз німецьких книготорговців»?
15. Назвіть великі комерційні видавництва Німеччини XIX-XX ст.
16. Хто в Німеччині почав видавати книги кишенькового формату?

✍ *Практичні завдання*

1. Підготуйте презентацію з інформацією про одне із видавництв Франції, Англії і Німеччини XIX-XX ст.

Презентація повинна містити не менше 10 слайдів. Звернути увагу на новаціях у книговиданні, започаткованих видавцем і його сім'єю.

Максимальна кількість балів – 3.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. Базові складові сучасної системи збереження особливо цінних бібліотечних та архівних фондів, що становлять культурне надбання України : монографія / відповід. ред.: Ю. С. Ковтанюк; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Б.в., 2023. 390 с.

2. Водолазька С. А. Інноваційні особливості розвитку видавничого ринку Франції. *Освіта регіону. Серія: Політологія психологія комунікації.* 2012. № 2. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/821

3. Водолазька С. А. Стратегії розвитку друкованого та електронного книговидання у Великій Британії. *Наукові записки Інституту журналістики* : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. К., 2012. Т. 47. С. 8-14.

4. Каракоз О. О. Історія книги : навч. посіб. Київ : Ліра- К, 2018. 359 с.

5. Ковальчук Г.І. Дослідження західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 25-38.

6. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб. Київ : Б.в., 2011. 100 с.

7. Кузьменко Г. В., Зайцева В. І. Феномен інкунабули як найціннішої пам’ятки початкового періоду історії друкарства. *АРТ-платФОРМА*. 2024. Т. 9. № 1. С. 158-200. URL: https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/198/154 (дата звернення: 31.10.2025).

8. Курганова О. Історія світового книгодрукування крізь призму видавничих колекцій: електронні виставки етьєнів та ельзевірів на вебсайті НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2021. № 1. С. 32-39.

9. Недашківська О. Дослідження Ельзевірів – видань голландської фірми XVII ст.: здобутки та перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 163-176.

10. Овчінніков В. Історія книги: становлення сучасного книгодрукарського мистецтва : навч. посіб. Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. 356 с.

11. Пам’ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 11–12 груд. 2024 р., м. Одеса / Одес. нац. наук. б-ка; упоряд. Г. М. Шпак; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. Одеса, 2025. 264 с.

12. Полковенко Т. В. Книговидання у Великій Британії: стратегії, принципи, досвід. *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., (Київ, 13 листопада 2014 р.). Київ, 2014. С. 267–272.

13. Тимошик М. Зародження й етапи поширення друкарства у світі. *Друкарство*. 2003. № 3. С. 75–79.

14. Тимошик М. Історія видавничої справи : підручник. Київ : Наша культура і наука, 2007. 496 с.

15. Тимошик М. Стародавня рукописна книга в світі: попередники, ранні осередки, роль у суспільному поступі. *Вісник Книжкової палати*. 2002. № 4. С. 22–27.

16. Шишкіна Є. К., Мотенко Я. В. Становлення друкарства у Центральній та Східній Європі (XV–XVI століття). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2018. № 4. С. 100-105.

ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. Ідеографічне письмо – це фіксація думок за допомогою:
    а) слів;
    б) малюнків;
    в) символів;
    г) схем.
2. Витоки видавничої справи слід шукати:
    а) в часі віднайдення першого рукописного тексту;
    б) в часі винайдення першого друкарського верстата;
    в) в часах виникнення письма й алфавіту того чи іншого народу.
3. Скрипторії – це:
    а) школи, де навчали монахів;
    б) приміщення, де переписувалися книжки;
    в) невеличкі собори Київської Русі.
4. Назвіть першого українського друкаря:
    а) Михайло Сльозка;
    б) Степан Дропан;
    в) Іван Федорович;
    г) Нестор-літописець.
5. Коли Йоган Гутенберг винайшов друк “рухомими літерами”:
    а) 1440 р.;
    б) 1464 р.
    в) 1562 р.
6. Час виникнення друкарства на етнічних українських землях:
    а) 1450;
    б) 1460 р;
    в) 1491 р.;
    г) 1574 р.
7. Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр. переписували:
    а) диякон з Києва Григорій;
    б) інок Іларіон;
    в) святий Феодосій.
8. Знакове письмо – це фіксація думок за допомогою:
    а) слів;
    б) малюнків;
    в) символів;
    г) схем;
    д) значків.
9. Перша львівська друкарня коштом міщан створена в:
    а) 1574 р.;
    б) 1616 р.;
    в) 1651 р.
10. Першою відомою україномовною книгою Святого Письма є:
    а) Острозька Біблія;

б) Пересопницьке Євангеліє;
в) «Апостол».

11. Піктографічне письмо – це фіксація думок за допомогою:
а) слів;
б) малюнків;
в) символів;
г) схем.

12. Печерська друкарня існує з:
а) 1616 р.;
б) 1716 р.;
в) 1816 р.

13. Петро I у 1720 р. своїм Указом забороняв:
а) друкувати і ввозити книжки українською мовою;
б) відкривати в Україні друкарні;
в) працювати в Росії українським друкарям.

14. Ієрографічне письмо – це фіксація думок за допомогою:
а) слів;
б) малюнків;
в) символів;
г) схем.

15. Хто з російських царів першим запровадив цензуру українських друкованих видань?
а) Олексій Михайлович;
б) Петро I;
в) Катерина II.

16. Час виникнення друкарства на етнічних українських землях:
а) 1450;
б) 1460 р;
в) 1491 р.;
г) 1574 р.

17. Коли вийшов указ Петра I про заборону друкарням випускати книги українською мовою?
а) 5 жовтня 1702 року;
б) 5 жовтня 1720 року;
в) 5 жовтня 1722 року.

18. Хто із зарубіжних друкарів випускав перші українські книги?
а) Лауренс Костер;
б) Йоган Гутенберг;
в) Швайпольт Фіоль;
г) Франциск Скорина.

19. Що стало причиною запровадження царським урядом Росії цензури друкованих видань?
а) активізація політичних опонентів царського режиму
б) діяльність українських друкарень
в) неконтрольовані владою публікації в пресі

г) видавнича діяльність російської еміграції

20. Хто з російських царів зробив першу спробу поставити під контроль діяльність Києво-Печерської і Чернігівської друкарень?

а) Іван Грозний

б) Олексій Михайлович

в) Петро I

г) Катерина II

21. За часи якого правителя царської Росії в Україні була остаточно заборонена діяльність вільних друкарень?

а) Іван Грозний

б) Олексій Михайлович

в) Петро I

г) Катерина II

22. Коли вийшов перший офіційний документ царського уряду, яким заборонялося друкувати в Києві і Чернігові книги українською мовою?

а) 1574

б) 1654

в) 1720

г) 1798

д) 1863

23. В чому полягала специфіка застосування царського законодавства Росії до українського друку?

а) заборона книг, де йшлося про історію України

б) заборона друків, виконаних українським правописом

в) заборона друків, де йшлося про автономію України

г) заборона українського слова з метою асиміляції українців

24. Коли було прийнято урядове рішення про відкриття в Києві Комітету внутрішньої цензури, який контролював усі друкарні Київського навчального округу?

а) 1654

б) 1720

в) 1812

г) 1838

д) 1863

25. Коли українські друкарні почали перехід на складання текстів народною мовою?

а) 1654

б) 1720

в) 1798

г) 1838

д) 1863

26. Після якої події цензурний терор проти українського друкованого слова посилився?

а) випуск у світ «Енеїди» І. Котляревського

б) випуск у світ «Кобзаря» Т. Шевченка

в) провалу Кирило-Мефодіївського братства

г) заснування української друкарні М. Драгоманова у Женеві

27. Чим відмітна в історії українського книговидання справа Каленика Шейковського?

а) справа про видання заборонених раніше твори М. Костомарова

б) справа про поширення у Києві заборонених до друку творів Т. Шевченка

в) справа про підготовку до друку з передмовою «Опита южнорусского словаря»

г) справа члена цензурного комітету, який найбільш рішуче забороняв до друку все українське

28. Який цензурний документ не лише забороняв друкувати в Російській імперії книги українською мовою, а й ввозити їх із-за кордону?

а) указ Петра I

б) Емський указ

в) Валуєвський циркуляр

г) розпорядження П. Столипіна

29. Друкарня М. Драгоманова в Женеві створена як відповідь на:

а) звільнення його від проукраїнськи налаштованого викладання в Київському університеті

б) підписання Валуєвського указу

в) підписання Емського указу

г) загострення конкуренції в середовищі галицьких і київських друкарів

30. Які з перелічених вище організацій підтримали 1905 р. клопотання української громадськості перед Комітетом Міністрів про відміну Валуєвського і Емського цензурних циркулярів:

а) Київський університет

б) Харківський університет

в) Академія наук

г) Київський генерал-губернатор

д) царська бюрократія

31. Хто підтримав ідею про «несвоєчасність» скасування в 1905 цензурних антиукраїнських указів?

а) Київський університет

б) Харківський університет

в) Академія наук

г) Київський генерал-губернатор

д) царська бюрократія

32. Що (в конкретиці українського друкарства) проголошувалося «Тимчасовими правилами про друк», опублікованими 24 листопада 1905 р.?

а) зберігалися лише певні обмеження щодо українського друку, які стосувалися теми самовизначення України

б) оголошувалася свобода друку на території Росії, однак це не поширювалося на її національні околиці

в) узаконювалася діяльність української преси і книговидання як один із різновидів друку «инородческого»

г) для українського друкарства зберігалися норми Емського та Валуєвського цензурних циркулярів.

33. Видавництво П. Куліша працювало в:

а) Києві

б) Москві

в) Петербурзі

г) на хуторі Мотронівка

д) Чернігові

34. 80-і роки XIX ст. були для українського видавничої справи:

а) ситуація була кращою, ніж у 60-і-70-і роки

б) це був період вимушеного антракту українського книговидання

в) це був період піднесення українського книговидання

г) цей період нічим особливим не виділявся від попередніх

35. Чому царська цензура заборонила до друку кантату М. Лисенка «До 50-х роковин смерті Т. Шевченка»?

а) Шевченківська тематика була взагалі на той період заборонена

б) М. Лисенко потрапив під цензурний нагляд за свою активну співпрацю з «Просвітою»

в) через малюнок на обкладинці кантати, який пробуджував патріотизм українців

г) ця друкарня значилася в Цензурному комітеті як заборонена.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алтухова А. В., Сорока К. В. Історичні аспекти розвитку художнього оформлення книги та книжкової ілюстрації. *Concepts for the Development of Society's Scientific Potential* : Proceedings of the 3 rd International Scientific and Practical Conference. November 19–20, 2022. Prague, Czech Republic. 2022. № 27 (133). P. 219–226. URI: https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/12622 (дата звернення: 13.10.2025).

2. Бочковська В. Видавничий осередок як чинник згуртування українців XVIII – початку XIX ст. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 77–82.

3. Бурдуланюк В. Видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Вип. 20. С. 25–33.

4. Васьківська О. Друкована книжкова продукція видана на терені України у 1917 році. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 12. С. 25–28.

5. Васьківська О. Книговидавнича справа в Києві: 1917-1920 роки. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 10. С. 37–43.

6. Водолазька С. А. Інноваційні особливості розвитку видавничого ринку Франції. *Освіта регіону. Серія: Політологія психологія комунікації.* 2012. № 2. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/821 (дата звернення: 30.10.2025).

7. Водолазька С. А. Стратегії розвитку друкованого та електронного книговидання у Великій Британії. *Наукові записки Інституту журналістики* : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ. 2012. Т. 47. С. 8–14.

8. Волкотруб Л. М. Видавнича та освітня діяльність Петра Могили. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 46. С. 9–16.

9. Волкотруб Л. М. До питання про історію розвитку книгодрукування. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 30. С. 5–13.

10. Голубішко І. Ю., Руданець М. В. Відкриття книгодруку і його значення для розвитку літератури та інших видів мистецтва. *Закарпатські філологічні студії* / редкол.: І. М. Зимомря (голов. ред.), М. М. Палінчак, Ю. М. Бідзіля та ін. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 35. С. 339–343.

11. Дудник І. М. Шрифт, як структурний елемент української рукописної та стародрукованої книги XVI-XVII ст. *Шості Платонівські читання*. Київ : НАОМА, 2019. С. 19–20.

12. Ільків-Свидницький М. «In Aedibus Aldi» : сторінки і сюжети з книговидавничої діяльності Альда Мануція та його спадкоємців. *Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол*. Львів. 2015. Вип. 10. С. 3–36.

13. Ісаєвич Я. Д. Українське книгознавство: етапи розвитку. *Вісник Львівського університету. Сер. : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.* Львів, 2006. Вип. 1. С. 7–19.

14. Ковальчук Г. І. Дослідження західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 25–38.

15. Кралюк П. Острозька Біблія та філософська й богословська думка в Острозькій академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*. 2008. Вип. 4. С. 3–13. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2008_4_3 (дата звернення: 13.10.2025).

16. Кузьменко Г. В., Зайцева В. І. Феномен інкунабули як найціннішої пам'ятки початкового періоду історії друкарства. *АРТ-платФОРМА*. 2024. Т. 9. № 1. С. 158–200. URL: https://art-platforma.kmaecm.edu.ua/index.php/art1/article/view/198/154 (дата звернення: 31.10.2025).

17. Курганова О. Історія світового книгодрукування крізь призму видавничих колекцій: електронні виставки етьєнів та ельзевірів на вебсайті НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2021. № 1. С. 32–39.

18. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова. *Вісник Книжкової палати*. 2023. № 9. С. 10–18.

19. Мельничук О., Марківська Л., Сірук Н. Концептуальні питання ґенези українського книгодрукування. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40(2). С. 57–62.

20. Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К. Друкарська справа в Україні у середині XV – XVI ст. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України*. 2013. № 25. С. 83–89.

21. Мураховський А. Українське книговидання: радянська доба і сьогодення. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 6. С. 10–13.

22. Наконечна Г. Український текст Святого Письма (Куліш – Левицький-Пулюй): ілюстрація мовної норми чи суміш діалектних рис? *Проблеми української термінології* : зб. наук. пр. 2010. С. 112–114.

23. Недашківська О. Дослідження Ельзевірів – видань голландської фірми XVII ст.: здобутки та перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2017. Вип. 47. С. 163–176.

24. Полковенко Т. В. Книговидання у Великій Британії: стратегії, принципи, досвід. *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 листопада 2014 р.). Київ, 2014. С. 267–272.

25. Тимошик М. Зародження й етапи поширення друкарства у світі. *Друкарство*. 2003. № 3. С. 75–79.

26. Тимошик М. Перший український друкар Степан Дропан, а не Іван Федорович. *Український інформаційний простір*. 2019. № 2(4) (4 грудня).

27. Тимошик М. Стародавня рукописна книга в світі: попередники, ранні осередки, роль у суспільному поступі. *Вісник Книжкової палати*. 2002. № 4. С. 22–27.

28. Тимошик М. Українська книга і світ. Київ : Наша культура і наука; Вашингтон : Український університет, 2018. 516 с.

29. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 352 с.

30. Фрис В. Я. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2010. Вип. 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2010_14_13. (дата звернення: 06.10.2025).

31. Чабайовська М. І. Книготворення на українських землях. *European and global vectors for education development in Ukraine* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing. 2022. P. 293–317.

32. Шерстюк В. П. До історії видавничої справи і друкарства у контексті цензурних обмежень. *Технологія і техніка друкарства*. 2008. Вип. 2. С. 135–146.

33. Шишкіна Є. К., Мотенко Я. В. Становлення друкарства у Центральній та Східній Європі (XV–XVI століття). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2018. № 4. С. 100–105.

34. Шумілова А. Крижанівська Т. Вплив політичної ситуації 1921 року в Україні на випуск книжкових видань. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 7. С. 44–48.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ

Апракос – збірка уривків, укладених у порядку недільних читань.

Біблія – збірка давніх ідеологічних, історичних та літературних пам'яток, що вважаються «святим» письмом у послідовників численних течій християнства.

Газета – періодичне газетне видання з постійною назвою, що виходить через певні, короткі проміжки часу, містить офіційні документи, оперативну інформацію і матеріали з актуальних громадсько-політичних, наукових, виробничих і інших питань, а також літературні твори, фотографії та рекламу

Галицьке Євангеліє 1143 р. – найстарше церковнослов'янське Чотириєвангеліє (тобто текст чотирьох євангелій).

Ідеограма – писемний знак, який на відміну від букв, позначає не звук, а ціле слово або корінь слова.

Ієрогліфи (грец. «священні письмена») – ідеографічні знаки, в зображенні яких зберігається деяка символічна подібність із зображуваним предметом.

Ізборники – збірки статей різного змісту, зокрема творів або уривків етично-моралізаторського спрямування.

Інкунабули – це друковані за складальних форм видання в Європі, що вийшли з моменту винаходу друкарства (сер. ХУ ст.) і до 1 січня 1501 р.

«Ірмологіон» (1700) – перше друковане східнослов'янське видання з нотами.

«Ключ розуміння» (1659) – збірник барокових проповідей ректора Києво-Могилянського колегіуму Йоанакія Галятовського (тривалий час він використовувався як посібник з риторики).

Книжкова Палата – перше спеціальне державне бібліографічне агентство, створене в Україні 24 січня 1919 р.

Книжкове видання – видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці чи оправі.

Кодекс – форма стародавньої книги із скріплених разом папірусних (пергаментних, паперових тощо) аркушів чи тоненьких дощечок у вигляді цільного блоку, різного за розміром і товщиною. Така форма книги виникла у II ст. до н. е.

Мінускул – письмо, що виникло на основі унціалу та курсивних почерків в кінці УІІІ ст.

Острозька Біблія 1581 р. – перше у східнослов'янських народів видання повного церковнослов'янського тексту біблійних книг. Книга мала 617 листів. Текст поділявся на колонки, був складений різноманітним шрифтом у два кольори.

Остромирове Євангеліє 1056-1057 р. – найстарша книга доби Київської Русі, рік написання якої вказаний у самому рукописі.

Пагінація – нумерація сторінок.

Папірус (у перекладі з єгипетського означає «річкове дерево») – це тростинова рослина, товщиною від десяти сантиметрів.

Патерик – оповідання про епізоди з життя святих.

Пергаменту (з II ст. до н. е.) – це спеціально вичинені шкіри тварин (овець, кіз, ослів, телят, свиней), які розрізували рівними прямокутними шматками і скріплювали вздовж складеними навпіл сторінками-частинами або скручували у вигляді сувоїв і використовували для написання текстів.

Перша приватна друкарня у Львові *(*1638 р.) – засновна з кириличним та латинським шрифтами Сльозкою.

Піктографія, або малюнкове письмо – рисунковий запис повідомлення передає думку в цілому, не виділяючи окремих понять.

Покрайні записи (маргінальні – від лат. крайній) – записи, що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, якими найчастіше виступали їх форзаци, краї або береги.

«Прогностичне міркування» – перша друкована книга українського автора Юрія Котермака (Юрія Дрогобича), видана 1483 р. у Римі.

Сигнет – особистий знак друкаря, які поміщали після колофона.

Скрипторій – майстерня, де працювали переписувачі рукописних книг. Вони були при монастирях у країнах Європи в УІ-ХІІ ст.

Сльозка Михайло – білоруський майстер, який пов’язав свою долю з книговиданням і друкарством України.

Сувій – згорнутий довкола круглої основи матеріал, який використовувався для написання текстів.

Фронтиспис – це малюнок, розташований поруч з титулом, на лівій сторінці. Він відображає характер усієї книги або є ілюстрацією до найважливішого епізоду книги. Це може бути також і портрет автора або головного героя книги.

Філіація – нумерація листів.

Часопис – періодичне журнальне видання, яке виходить під постійною назвою, має постійні рубрики, містить статті, реферати, інші матеріали з різних громадсько-політичних, наукових, виробничих та інших питань, літературно-художні твори, ілюстрації, фотографії.

Чотириєвангеліє – текст чотирьох євангелій.

Навчальне видання
(українською мовою)

РОМАНЮК НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Журналістика»
освітньо-професійної програми
«Редакційно-видавнича діяльність і медіамоделювання»

Рецензент *Т.О. Іванець*
Відповідальний за випуск *Т.М. Плеханова*
Коректор *Н.В. Романюк*